

Filip ČUČEK
Kathryn E. DENSFORD
Urh FERLEŽ
Franc KRIŽNAR
Marija Mojca PETERNEL
Božidar JEZERNIK

CENA: 11 €

leto XXVIII, št. 1, 2021

ISSN 1318-2498

ZGODOVINA ZA VSE

VSE ZA ZGODOVINO

ZGODOVINA ZA VSE

VSEBINA

Filip Čuček

»Držite gobec«

5

Ivan Dečko in drugi deželnozborski mandat (1896-1902)

„HALTET'S MAUL“

Das zweite Landtagsmandat von Ivan Dečko (1896-1902)

Kathryn E. Densford

Brambovci v železu

15

Merilo javne podpore v zaledju v času prve svetovne vojne

THE WEHRMANN IN EISEN

A Measure of Wartime Support on the Habsburg Home Front

Urh Ferlež

»Danes pa gremo mi Savinci«

25

O Maistrovem vojaškem in literarnem delovanju v Celju

„HEUTE ABER MARSCHIEREN WIR SAVINJA-BURSCHE“

Über das militärische und literarische Wirken Maisters in Celje

Franc Križnar

»Živel in deloval je med nemštvom in slovenstvom«

35

Josip Ipavec (1873-1921)

„ER LEBTE UND WIRKTE ZWISCHEN DEM DEUTSCHTUM UND DEM SLOWENENTUM“

Josip Ipavec (1873-1921)

Marija Mojca Peternel

»V modo je vpeljala demokracijo«

51

Gabrielle Chanel v časopisih njenega časa

„SIE FÜHRTE DIE DEMOKRATIE IN DIE MODE EIN“

Gabrielle Chanel in der Presse ihrer Zeit

Božidar Jezernik

Potovanje od Goličave do Golega otoka

63

EINE REISE VON GOLIČAVE NACH GOLI OTOK

Zapisi

Slavica Glavan

Friedrich Bruno Andrieu

79

Ustanovitelj in lastnik železarn v Štorah in kraju Bruck an der Mur

Žiga Blaj

Na poti h kulturni zgodovini čustev

85

S knjižne police

Matej Ocvirk

Primorski priimki

92

Jože Maček

Kartuzija Jurklošter

94

Jože Maček

Poklon rečiški lepotici

98

Bojan Himmelreich

»Postava želodca je močnejša kot vse druge postave«

101

Aleksander Žižek

Treba je jesti, treba torej zaslužiti

104

Jože Maček

Ta in ona kolaboracija

106

Marija Počivavšek

»Brez Mure še Mura ne bi tekla«

110

Aleksander Žižek

KOZA France Prešeren

112

Filip Čuček

»Držite gobec«

*Ivan Dečko in drugi deželnozborski mandat (1896-1902)**

ČUČEK Filip, dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, filipc@inz.si

328(436.4=163.6)"1896/1902":929Dečko I.:

»DRŽITE GOBEC«

Ivan Dečko in drugi deželnozborski mandat (1896-1902)

Avtor v prispevku analizira deželnozborske nastope spodnještajerskega poslanca Ivana Dečka v njegovem drugem mandatu (1896-1902). Ustanovitev slovenskih celjskih vzporednic leta 1895 je sprožila ostre reakcije med celotnim nemštvom v monarhiji in posledično prisilila Windischgraetsovo vladu k odstopu. Po Badenijskih jezikovnih naredbah leta 1897, ki so povzročile silovite nemške odzive, je spodnještajersko nemštvo dokončno in brez izjeme »bučno« odgovarjalo na vsako slovensko »akcijo«. Najbolj se je »izkazalo« pri obisku čeških visokošolcev v mestu ob Savinji leta 1899. Nemško-slovenska nasprotja so bila na prelomu stoletja prisotna na vsakem koraku, nemška stran pa je imela v nacionalnem boju mnogo boljše izhodišče, kar je tudi s pridom izkoriščala. Seveda se je vse ostrejši mednarodni spopad kristaliziral tudi v graškem deželnem zboru.

Ključne besede: Štajerska, Avstro-Ogrska, Celje, Gradec, politična zgodovina, Ivan Dečko

ČUČEK Filip, PhD, Senior Research Associate, Institute of Contemporary History, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, filipc@inz.si

328(436.4=163.6)"1896/1902":929Dečko I.:

“KEEP YOUR MOUTH SHUT”

Ivan Dečko's second term of office in the regional assembly (1896-1902)

The subject of the article is the speeches of Ivan Dečko, member of the Regional Assembly of Lower Styria, during his second term of office (1896-1902). The introduction of parallel classes in Slovenian at the Celje grammar school in 1895 sent shockwaves among Germans throughout the monarchy, ultimately forcing the Windischgraetz government to step down. Following Baden's language ordinances in 1897, which met with a fierce response on the German side, Lower Styrian Germans vigorously responded to every effort made on the Slovenian side. This became most apparent during the visit of Czech university students to Celje in 1899. German-Slovenian tensions had become omnipresent by the turn of the century, the Germans holding the upper hand in the national struggle, which they regularly used to their advantage. A growing ethnic conflict also became evident in the regional assembly in Graz.

Key words: Styria, Austria-Hungary, Celje, Graz, political history, Ivan Dečko

* Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0281 Idejnopolični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Uvod

Za razliko od Kranjske, kjer se je pluralizacija političnega življenja že močno zasidrala v javnosti, so morali štajerski Slovenci sredi 90. let 19. stoletja postopati slogaško ter mnogo bolj taktično in previdno. V kolesju ostrega mednacionalnega spopada so se vse pogostejše znašle tudi spodnještajerske lokalne (nemške) oblasti, v prvi vrsti seveda v Celju, centru spodnještajerske politike. Ustanovitev slovenskih celjskih gimnazijskih vzporednic leta 1895 je sprožila ostre reakcije med celotnim nemštvom v monarhiji in posledično prisilila Windischgratzovo vladu k odstopu.¹ Seveda je svojo politiko najbolj radikaliziralo celjsko nemštvo, kar je dodatno poslabšalo nacionalne razmere v mestu in na celotnem Spodnjem Štajerskem. Po Badenijevih jezikovnih naredbah leta 1897, ki so povzročile silovite nemške odzive,² je spodnještajersko nemštvo dokončno in brez izjeme »bučno« odgovarjalo na vsako slovensko akcijo. Najbolj se je to pokazalo pri obisku čeških visokošolcev v mestu ob Savinji leta 1899. Mestni urad je celjske Slovence obtožil, češ da so »zaslužni« za panslavistične provokacije, ko je v Celju tekla kri, saj naj bi bili krivi za posledice čeških protestov in za materialne stroške, ki jih je morala kriti občina.³ Nemško-slovenska nasprotja so bila na prelomu stoletja prisotna na vsakem koraku, nemška stran pa je imela v nacionalnem boju mnogo boljše izhodišče, kar je tudi s pridom izkoriščala. Mednacionalni odnosi so postali nemogoči »ne radi tega, ker bi morda Slovenci v obče sovražili nemški narod, ampak ker nastopajo spodnještajerski Nemci v javnosti z načeli, a katerimi se slovensko

ljudstvo ne bode in ne more nikdar sprijazniti«. ⁴ Nemška stran je namreč z vsemi silami napadala slovenske zahteve in skušala na vsakem koraku škodovati slovenskim pridobitvam. Vse prevečkrat je ravnala dvolično, ko je na eni strani nastopala proti slovenski politiki, na drugi strani pa povsem brez krinke favorizirala nemštvo.

Seveda se je vse ostrejši mednacionalni konflikt kristaliziral tudi v graškem deželnem zboru. Slovenski spodnještajerski deželnozborski poslanci so le nekaj dni pred začetkom šeste sešije sedme deželnozborske periode (konec leta 1895) sklenili, da jih v tem mandatu v Gradec več ne bo. Z abstinenco, s katero so izpostavili svoje nestrinjanje z odklonilnim mnenjem graške liberalne večine do ustanovitve celjskih gimnazijskih vzporednic, so vztrajali do razpusta deželnega zbora februarja 1896. Tedaj je Ivan Dečko (skupaj s kolegi) tudi formalno zaključil svoj prvi mandat, v katerem je zastopal »barve« ljutomerske kmečke kurije.⁵ V svojih skrbno premišljenih in izpiljenih, večkrat pa tudi energičnih govorih se je (kot večina slovenskih poslancev) več ali manj javljal k besedi takrat, ko je šlo za spodnještajerske zadeve.

Dečko je veljal za predanega narodnjaka, ki je tako doma kot v Gradcu nastopal proti vedno večjim pretenzijam spodnještajerskih Nemcev na eni in večji veljavi slovenščine (ter zagotovitvi slovenske enakopravnosti) v vseh sferah javnega življenja na drugi strani. Na naslednjih volitvah septembra 1896 je uspešno kandidiral v celjski kmečki kuriji in pozimi istega leta ponovno vstopil v deželni zbor. Tedaj pa so (po zapletih s celjsko gimnazijo) že tako napeta nacionalna nasprotja na Spodnjem Štajerskem dodatno eskalirala,⁶ do novih nacionalnih trenj, ki več niso pojenjala, pa je prišlo tudi v Gradcu.⁷ Tega so slovenski poslanci odtlej vedno pogostejše zapuščali.

¹ Prim. Janez Cvirn, »Celjsko gimnazijsko vprašanje (1893-1895)«, *Kronika* št. 1-2 (1997): 102-11. Julia Schmid, *Kampf um das Deutschtum. Radikaler Nationalismus in Österreich und dem Deutschen Reich 1890-1914* (Frankfurt/New York: Campus Verlag, 2009), 224-34.

² Janez Cvirn, *Trdnjavski trikotnik* (Maribor: Založba Obzorja, 1997), 203-230.

³ Več o tem glej Andrej Studen, »Bojimo se, da bo tekla kri!« *Ekscesi ob obisku čeških visokošolcev v Celju leta 1899*, »Zgodovina za vse, št. 2 (1995): 1-8. Eva Holz, »Vihar v kozarcu vode?: spopadi v Celju leta 1899 v očeh češkega časopisa Politik«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1 (2006): 111-23. Prim. Bojan Cvelfar, »Z Narodnim domom se je celjskemu nemštvu razbila jedna čeljust...« *Nacionalni izgredi v Celju na prelomu stoletja*, »v: Celjski zbornik 1997, 13-24. Janez Cvirn, »Politične razmere na (Spodnjem) Štajerskem na prelomu stoletja«, »v: Josip Ipavec in njegov čas (Ljubljana: ZRC, 2000), 30.

⁴ *Slovenski gospodar*, 19. 7. 1900.

⁵ O tem gl. več Filip Čuček, »Ivan Dečko v deželnem zboru v svojem prvem mandatu (1890-96)«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 60, št. 3 (2020): 8-23.

⁶ Več gl. Čuček, Filip Čuček, *Svoji k svojim* (Ljubljana: INZ, 2016), 106-11.

⁷ Prim. Edith Marko-Stöckl, »Der steiermärkische Landtag«, v: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band VII/2* (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000), 1700-06.

Ivan Dečko, na prelomu stoletja vodilni
spodnještajerski slovenski deželnozborski poslanec
(Domoznanski oddelek Osrednje knjižnice Celje)

Drugi mandat – vrnitev slovenskih poslancev v Gradec

Nov deželnozborski mandat je Dečko pričel enako zagnano kot prvega. Potem ko so poslanci pred novim letom (konec leta 1896) odprli prvo sesijo nove periode, so se ponovno zbrali konec januarja 1897. Dečko je samozavestno in odločno prvič spregovoril 12. februarja, potem ko je v slovenščini prebral interpelacijo slovenskih poslancev, v kateri so izpostavili kršenje jezikovnih pravic v

Celju, ko je celjska mestna občina objavila razpis novih državnozborskih volitev zgolj v nemškem jeziku (kljub temu da je v mestu prebivalo kar nekaj slovenskih volivcev). Poudaril je, da je bila nova poteza mestnega urada zopet naperjena h kršenju (sicer zajamčene) nacionalne enakopravnosti v mestu ob Savinji, še posebej ob dejstvu, da nikakor ni šlo za nepomembno zadevo, pač pa za državnozborske volitve. Vlado je pozival, naj v bodoče zagotovi objavo podobnih (in vseh drugih) razglasov in obvestil (brez izjem) tudi v slovenskem jeziku.⁸ Na isti seji je problematiziral še potrebo po očiščenju reke Savinje proti Zidanemu mostu, kjer da je bilo sredi struge veliko kamenja, ki so bili nevarni za plovbo po reki zlasti poleti, ko je bil vodostaj dokaj nizek.⁹ Potem se v tej sesiji, ki se je zaključila marca, ni več javil k besedi.

Naslednjič je govoril v drugi sesiji 18. januarja 1898 (7. seja), ko je ponovno vložil interpelacijo (večinoma napisano v slovenskem jeziku) glede zavračanje slovenskih vlog na finančnih uradih. Ko je začel brati v slovenščini, je to zmotilo nekaj nemških poslancev. Poslanec Anton Walz, sicer župan v Wartbergu pri Brucku, je takoj vprašal, kaj da je to (*»Was ist das? deutsch, das ist ja ganz unverständlich.«*), in sprožil precejšen hrup v poslanskih vrstah. Walz je nadaljeval s svojim izvajanjem in »ugotovil«, da vendar govori slovensko (*»Der redet ja windisch.«*) in da želi razumeti, kaj vendar govori, ko je Dečko nadaljeval s svojim branjem. Dečko mu je nato vendarle odgovoril, da ga skrbijo njegove neprijazne besede, s čimer je očitno dregnil še globlje v osje gnezdo. Potem ko je deželni glavar Attems zahteval mir v dvorani in posegel po zvoncu, je Dečko nadaljeval, oglasil pa se je poslanec iz Fürstenfelda Josef Sutter, češ da ne razumejo, kaj govori. Iz dvorane so se zaslišali klici, kaj da si je Dečko drznil in podobno. Walz je vzkliknil, naj govori nemško, saj da je to nemški deželni zbor (*»Deutsch, deutsch, deutscher Landtag.«*). Glavar je miril navzoče, toda pomiriti jih ni uspel. Sutter je nadaljeval, da ja niso v Pragi in sprožil še večji nemir. Glavar je vse navzoče spomnil na poslovniki, da govornika ni dovoljeno motiti, toda liberalna večina je navajala,

⁸ StLA, *Stenographisches Protokoll über die 12. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VII. Landtags-Periode. I. Session, 12. Februar 1897*, 104, 105.

⁹ *Ibid.*, 105, 106.

da ničesar ne razume. Dečko je medtem, da bi ga vsi razumeli, v nemščini želel pojasniti zadevo, ki jo je obravnaval, toda takoj ko je začel govoriti nemško, se je iz dvorane zaslišal klic, češ da očitno zna tudi nemško (*»Sie können ja deutsch!«*). Dečko je nadaljeval, a ostali poslanci, ki so postajali vse bolj nestrpni, so se že nekoliko posmehovali in zahtevali, naj neha s svojim izzivanjem (*»Aufhören.«*). Poslanec trgovsko-obrtna kurije Franz Mosdorfer iz Weiza pri Gradcu je po ponovnem glavarjevem poskusu, da utiša poslance, dejal, da naj vendar govori nemško. Toda Dečko ga ni poslušal, ampak vztrajal v slovenščini. Mosdorferja je to toliko razkačilo, da je pričel vpiti, naj že začne govoriti nemško (*»Deutsch, deutsch reden!«*), saj da tega ne razumejo. Poslanec veleposestva Rudolf baron Hackelberg je navajal, da Dečko vsekakor zna nemško, ampak da pač noče govoriti v tem jeziku. Potem ko so vsi nemško-nacionalni poslanci pričeli vpiti, naj neha, sta Walz in Sutter pričela še tolči po mizi, kar je povzročilo vsesplošen trušč in hrup. Takšno stanje se je nadaljevalo kljub glavarjevim pozivom, naj s tem prenehajo, Dečko pa je mirno nadaljeval s slovenskim tekstom. Nemir se je stopnjeval, vse več je bilo klicev, da naj neha ali pa govori nemško. Po mizi sta sedaj izmenično tolkla Walz in njegov bruški rojak Anton Fürst iz Kindberga, Sutter pa je bobnal po mizi in kričal, da se že ne bo pustil zafrkavati od nekaj slovenskih mandeljcev. Medtem je Dečko zaključil z branjem. Glavar je nemški prevod dal zapisnikarju, da ga prebere (Walz je menil, da sploh nima smisla brati nemške verzije, toda po poslovniku je vsekakor moral). Zapisnikar je nemškim poslancem končno prebral razumljivo verzijo, v kateri je navajal primer, ko je finančna direkcija v Mariboru na slovensko vlogo odgovorila, češ da je potrebno (kljub enakopravnosti jezikov) vlogo izpolniti v nemščini. Ker se je na koncu izkazalo, da na mariborskem uradu pač nihče ni znal slovensko (in zato takšen odgovor), je Dečko to seveda problematiziral skrajno resno in menil, da se takšne (in podobne) zadeve zmeraj znova pripetijo slovenskim strankam, saj da uradniki niso večji obeh deželnih jezikov. Ob tem delu teksta so nemško nacionalni poslanci znova »ponoreli«. Mosdorfer je vpil, da gre tukaj za nezaslišan škandal in za govoričenje brez primere, ko so slovenski poslanci v interpelaciji pozivali namestnika Marquis de Bacquehema, da naj bo v bodoče čim manj takšnih primerov in da naj bo uradništvo dvojezično. Nemško-konservativni

poslanec Alois Posch iz Schalldorfa pri Lieznu je slovenskim poslancem stopil v bran, ko je dejal, da predlagatelji interpelacije pač želijo enakopravnost, toda Mosdorfer ga je preglasil in ponavljal, da gre za eksces in da to ni normalno. Vnovič je nastal nepopisen hrup v dvorani, ki se je, ko je zapisnikar prevod prebral do konca, le polegel, deželni zbor pa je nadaljeval z obravnavo drugih tem.¹⁰

Slovenski poslanci so ob takšnih primerih neupoštevanja (zajamčene) nacionalne enakopravnosti postajali vse bolj nezadovoljni. Podobno so menili tudi glede deželnozborske volilne pravice, ki ni upoštevala dejanske razdelitve prebivalstva (po kurijah), pač pa favorizirala mestno in veleposestniško kurijo. Glede na to, da je državni zbor svojo volilno »bazo« že razširil s peto kurijo (Taaffejeva vlada je pred dobrimi štirimi leti padla zaradi poskusa vpeljave – sicer neenake – splošne volilne pravice),¹¹ so razprave glede spremembe volilnih redov potekale tudi v deželnih zbora.¹² Do večjih premikov na deželnozborski ravni sicer ni prišlo (do vpeljave pete kurije je v štajerskem deželnem zboru prišlo šele leta 1904), saj je bila vsa pozornost (in demokratična iniciativa) pač usmerjena v dunajski parlament. A kljub temu je diskusija potekala tudi v Gradcu, kjer je v začetku februarja 1898 svoj predlog vložila tudi slovenska stran. Dečko, ki je (tokrat v nemščini) predstavil slovenska stališča, je menil, da je potrebno predvsem razširiti volilno pravico v kmečki kuriji, namesto da se uvaja peta kurija, ki da bo zgolj novo orožje v rokah nemških liberalcev. Izpostavil je torej katastrofalno število (kmečkih) poslanskih mandatov glede na število prebivalstva in predlagal, da se naj deželnozborski volilni red uskladi z občinskim volilnim redom, kjer da zadostuje kakršenkoli plačan davek, medtem ko je bil na deželnozborski ravni cenzus še zmeraj visok (kar je omejevalo volilno pravico večine prebivalstva). Seveda je bil namen slovenskih poslancev v večjem številu slovenskih (kmečkih) poslancev, njihov predlog pa je dobil podporo de-

¹⁰ StLA, *Stenographisches Protokoll über die 7. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VIII. Landtags-Periode. II. Session, 18. Jänner 1898*, 61, 62.

¹¹ Prim. Filip Čuček, *Uspeli spodnještajerskih Slovencev v Taaffejevi dobi (Celje: Zgodovinsko društvo, 2008)*, 291, 292.

¹² Za štajerskega prim. Marko-Stöckl, *Der steiermärkische Landtag, 1706-10*.

želnoborske večine,¹³ ki je računala na še večjo premoč v graški zbornici.

Že naslednji dan je Dečko (v nemščini) ponovno govoril o kršenju jezikovnih pravic na Spodnjem Štajerskem. Prisotnim poslancem je predstavil slovensko peticijo glede rabe obeh deželnih jezikov v deželi. Na tem mestu je problematiziral zakon o šolskih nadzornikih in deželni šolski svet, ki je imel nemško večino (ta pa je pogosto tudi na lokalni ravni imenoval nemške inšpektorje). Vsekakor se mu je zdel zakon iz leta 1869, ki je urejal to področje, zastarel, in pozival k ponovnem razmisleku, še posebej ob dejstvu, da se je v slabih 30 letih situacija popolnoma spremenila. Nacionalna ideja, je v Avstriji konec stoletja, tako Dečko, povsem prevladala, šolski nadzor pa da se je še zmeraj vršil na podlagi preživete zakonodaje. Glede na to, da je bilo slovenskega prebivalstva na Štajerskem skoraj tretjina, je menil, da je vendarle logično, da se tudi deželni šolski svet oblikuje na podlagi tega dejstva, pa tudi šolski pouk da se naj v šolah s slovenskimi učenci izvaja v slovenščini v celoti (z nemščino kot učnim predmetom, ne pa učnim jezikom od zadnje triade ljudskih šol naprej). S tem pa je ponovno razburil nemške nacionalne poslance (predvsem voitsberškega učitelja Josefa Sahnerja in Antona Walza). Ko je zahteval ustrezno število slovenskih članov v štajerskem deželnem šolskem svetu (vsaj tri), je izzval vsesplošen smeh v dvorani in medklice »Wahnsinn!« in podobno. Deželni glavar je moral prisotne poslance miriti in uporabiti zvonec. Pri navajanju dveh katoliških in enega evangeličanskega duhovnika, ki so bili člani sveta, mu je poslanec Sahner zabrusil, da je pozabil še na enega judovskega, poslanec Fürst pa, da je pozabil še na enega slovenskega (»windisch«). Dalje je menil, da bi se moral šolski svet v bistvu razdeliti na nemški in slovenski del, s čimer je spet vzpodbudil nemške poslance k posmehovanju. Kot primer je navajal razmere v tirolskem, češkem in moravskem deželnem šolskem svetu, kjer je bila manjšina povsod ustrezno (oziroma še bolje) zastopana, kot je bil njen delež v deželi. Nemški poslanci, ki so se (na Češkem in Moravskem) »prepoznali« kot manjšina, so ponovno reagirali z medklici »Oho!« ali pa

»Hört!« ter ga pri njegovem govoru tudi dodobra motili. Poslanec Friedrich Rokitsansky je vzkliknil, da Štajerska ostaja nemška (»*Steiermark bleibt deutsch!*«), na drugi strani pa je Josip Sernec »podjetnega« Walza (z ozirom na njegove številne opazke) v šali označil za angela miru (»*Walz ist der Friedensengel*«). Dečko je prisotne pozval, naj podprejo slovenski predlog, saj da bo sicer sobivanje v deželi, kar je sicer predstavljalo že velik problem, postalo povsem nemogoče.¹⁴

Deželnozborski (mednacionalni) dialog je v Gradcu postajal vse ostrejši. Nacionalno naravnani (slovenski) govori so vse bolj sprožali vročo kri med nemško nacionalno večino. Še več. Konec januarja 1898 je liberalna stran vložila predlog zakona, po katerem bi deželni zbor mogel odvzeti poslancem, ki bi bili neupravičeno odsotni več kot 8 dni, poslanski mandat. Njihova namera, ki so jo sicer opravičevali z gospodarskimi vidiki, je bila vsekakor usmerjena proti slovenskim poslancem, ki so zaradi svoje nemoči vse pogostejše posegali po abstinenci. Predlog zakona, s katerim se niso strinjali tudi nemški katoliški poslanci, je prišel na dnevni red sredi februarja. Na 22. seji (12. februarja) je Dečko predlog seveda takoj povezal s slovensko nepristnostjo, ki so se je vse bolj posluževali, in menil, da je predlog nov poskus večine, da še poveča svojo, že tako absolutno, oblast v deželnem glavnem mestu (in v deželi nasploh). Potem ko je tudi poslanec veleposestva Paul baron Störck zavrnil Dečkovo navajanje, češ da predlog sploh ne posega v nacionalni princip, pač pa da je deželni zbor prizorišče zastopstva interesov in nič drugega, so slovenski in nemški katoliški poslanci sejo zapustili.¹⁵

Podobno politiko so na sejah zasledovali tudi nemški nacionalci, ki med branjem slovenskih tekstov niso bili prisotni v dvorani. Ko je Dečko čez štiri dni bral interpelacijo glede ignoriranja prošnje po uvedbi slovenščine kot učnega jezika na dveh šolah v celjski okolici, ga nemški nacionalci niso poslušali,

¹³ StLA, *Stenographisches Protokoll über die 18. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VIII. Landtags-Periode. II. Session, 7. Februar 1898, 189-92.*

¹⁴ StLA, *Stenographisches Protokoll über die 19. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VIII. Landtags-Periode. II. Session, 8. Februar 1898, 215-17.*

¹⁵ StLA, *Stenographisches Protokoll über die 22. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VIII. Landtags-Periode. II. Session, 12. Februar 1898, 285-91.*

pač pa protestno odšli iz dvorane.¹⁶ Nato so se zopet vrnili v zbornično dvorano, v nadaljevanju seje pa se je še bolj »zaiskrilo«, ko so poslanci razpravljali o volilnem redu glede okrajnih zastopov. Nemško-liberalna večina je poskušala kot pogoj za volilno pravico v veleposestniški kuriji spremeniti člen glede plačanega davka; zemljiški davek naj ne bi bil več prevladujoč, pač pa bi bila zemljiški in hišni davek enakovredna, kar bi seveda spremenilo razmerje moči v nemško korist. Slovenski poslanci so proti temu vsekakor protestirali, v nadaljevanju pa menili, da je zakon že dolgo preživet, saj je še vedno iz vsake kurije delegiral deset članov, medtem ko je največ davka plačala najrevnejša, kmečka kurija. Po ostrih govorih slovenskih in nemških poslancev je sejo do »vreljšča« ponovno pripeljal Dečko, ko je menil, kakšna prevara za kmečko prebivalstvo da je ta zakon. Celjski poslanec Moritz Stallner¹⁷ je njegov govor označil kot zelo predrzen. Dejal je, da lahko kaj takega izrečejo zgolj Slovenci (*»Einen solchen Ausdruck können nur die Windischen herausbringen.«*). Tedaj pa mu je Dečko zabrusil, naj »drži gobec« (*»Halten Sie das Maul.«*). To je seveda razkačilo ne samo Stallnerja, pač pa tudi druge, ki so enoglasno vpili (*»Was? Das Maul halten?«*). Poslanec Posch mu je skoraj zagrozil, češ, kdo da naj »drži gobec« (*»Wer soll das Maul halten?«*). Nastal je velik nemir v dvorani. Eni so vpili, da »drži gobec« sploh ni besedna zveza, drugi so kričali, kakšna sramota da je vse to. Poslanec Mosdorfer je miril ostale navzoče, Dečku pa dejal, da naj nemudoma utihne. Deželni glavar je ocenil, da je Dečko prestopil mejo dobrega okusa in mu izrekel opomin. Josip Sernec ga je branil in navajal več podobnih »napadov« nanj (npr. s strani pokojnega župana in poslanca Josefa Neckermanna ipd.). Stallner je na drugi strani navajal slovenske napade na celjskega župana Gustava Stiegerja, vsekakor pa, kot večina ostalih nemških poslancev, podprl glavarjev ukrep. Fran Rosina je Stallnerja »spomnil« na njegovo žalitev (*»Windisch«*) in pozval glavarja, naj potem kaznuje tudi njega, toda dvorana ga je preglasila in tulila, da to pa res ni nobena žaljivka. Tudi glavar je menil, da to ni bila žaljivka, saj da je oznaka »Windisch« za

Slovence pač v navadi. Poslanec Walz mu je pritrdil (*»Ihr seid ja Windische!«*), toda Dečko, ki se je javil k besedi, se z njim ni strinjal. Dejal je, da omikan svet ve, kdo so Slovenci, in da je izraz »Windisch« žaljivka, ki jo lahko najdeš zgolj pri slovenskih nasprotnikih, se pravi Nemcih.¹⁸

Napetost je bila na višku. Tudi pri odgovoru namestnika Bacquehema na Dečkovo interpelacijo glede mariborskega finančnega urada dva dni kasneje je nastalo vsesplošno tuljenje, ko so na eni strani slovenski poslanci zavrnil navedbe, da je veliko uslužbencev dvojezičnih, nemški pa so se z njim veselo strinjali.¹⁹ Ne glede na vse je sledil več kot enoletni premor. Čez dober teden se je druga sesija končala. Tretja se je odprla konec leta 1898, nadaljevala pa šele marca 1899. Dečko je bil tokrat manj aktiven, prvič se je javil šele sredi aprila. Na 16. seji je na novega deželnega glavarja Manfreda Clary Aldringena naslovil interpelacijo glede slabega stanja Tržaške ceste pri Celju.²⁰ Čez pet dni pa je ponovno načel temo z nacionalno vsebino; odprtje meščanske šole s slovenskim učnim jezikom v Sv. Juriju ob Južni železnici. Ker so bile na Spodnjem Štajerskem le tri meščanske šole (na celotnem Štajerskem devetnajst), posebej pa zato, ker so bile vse nemške, je menil, da bi bilo, glede na število slovenskega prebivalstva v deželi, nujno ustanoviti vsaj eno s slovenskim učnim jezikom, še posebej v kraju z absolutno slovensko večino. Seveda je s tem ponovno razdražil nemške nacionalce. Poslanec Walz mu je dejal, da se je vsekakor bolje učiti nemško kot slovensko. Dečko mu je odvrnil, da naj vendar ne govori tako nepremišljeno. Walz mu je celo zabrusil, da slovenščina še sploh ni primerna za učni jezik (*»Ihr habt noch nicht einmal eine Grammatik.«*). Tudi v nadaljevanju so ga nemški poslanci precej motili (*»Oho!«* medklici in podobno). Na koncu je deželni zbor Dečkov predlog zavrnil.²¹

¹⁶ StLA, *Stenographisches Protokoll über die 25. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VIII. Landtags-Periode. II. Session, 16. Februar 1898, 335.*

¹⁷ Prim. Filip Čuček, *Spodnještajerski nemški poslanci mestne in kmečke kurije 1848-1918. Prispevki za novejšo zgodovino* 60, št. 1 (2020): 21.

¹⁸ StLA, *Stenographisches Protokoll über die 25. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VIII. Landtags-Periode. II. Session, 16. Februar 1898, 341-65.*

¹⁹ StLA, *Stenographisches Protokoll über die 27. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VIII. Landtags-Periode. II. Session, 18. Februar 1898, 394.*

²⁰ StLA, *Stenographisches Protokoll über die 16. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VIII. Landtags-Periode. III. Session, 15. April 1899, 173, 174.*

²¹ StLA, *Stenographisches Protokoll über die 19. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VIII. Landtags-Periode. III. Session, 20. April 1899, 223-25.*

Graški glavni trg na prelomu stoletja (Graz Museum, www.living-culture.at)

To je bila dejansko pika na i. Slovenski poslanci so čez nekaj dni proti temu vložili protest (Josip Sernek),²² devetega maja pa vložili interpelacijo (Fran Rosina) proti kršenju jezikovne enakopravnosti (zaradi česar so nemški nacionalci sejo zapustili).²³ Nekaj dni kasneje so se (tudi Dečko) oglasili v zvezi s predlagano delitvijo občine Rogaska Slatina (zdravilišče in okoliška občina, ki bi s tem gospodarsko močno nazadovala),²⁴ nato pa na zadnji seji (18. maja) še enkrat protestirali zaradi napredujoče germanizacije (predvsem subvencioniranje društva *Südmark*), potem ko je nem-

ška večina odobrila 2000 goldinarjev podpornih sredstev za celjski *Studentenheim*, in predhodno zapustili dvorano.²⁵

V deželni zbor so se poslanci ponovno vrnili konec leta 1899, ko je 29. decembra potekala otvoritvena seja nove (četrte) sešije. Naslednji dan so imeli še eno sejo in zaključili z delom, tako da so lahko poslanci v miru pričakali začetek novega stoletja v družinskem krogu. Znova so se poslanci v Gradcu sestali konec marca. Toda slovenskih poslancev tam ni bilo, saj so se isti dan, 26. marca, namesto tega sestali v Mariboru in se, zaradi neupoštevanja njihovih zahtev, odločili za ponovno abstinenco. Skupaj z mariborskim *Slovenskim političnim društvom* so napisali proglas, v katerem so utemeljili svoj izstop. Slovensko časopisje je podpiralo nji-

²² StLA, *Stenographisches Protokoll über die 21. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VIII. Landtags-Periode. III. Session, 25. April 1899*, 239.

²³ StLA, *Stenographisches Protokoll über die 30. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VIII. Landtags-Periode. III. Session, 9. Mai 1899*, 478, 479.

²⁴ StLA, *Stenographisches Protokoll über die 33. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VIII. Landtags-Periode. III. Session, 13. Mai 1899*, 544-54.

²⁵ StLA, *Stenographisches Protokoll über die 38. Sitzung des steiermärkischen Landtages. VIII. Landtags-Periode. III. Session, 18. Mai 1899*, 755.

hovo odločitev in s sloganom *Proč od Gradca!* seznanjalo bralce z aktualno slovensko potezo. »Čast slovenskega naroda in osebna čast jim brani, da bi še nadalje prenašali vsa preziranja, zasmehovanja in žaljenja, s kojimi so jih obsipavali zadnja leta nemški poslanci v deželni zboru. Vse predloge in nasvete, ki so izhajali iz kroga slovenskih poslancev, je nemška večina dosledno odklanjala ter zraven očitno kazala sovraštvo do slovenskega življa. Slovenski narod se je v zbornici javno žalil ter imenoval narod roparjev in morilcev. Slovenskim poslancem so pretili z zaušnicami in s pasjim bičem ter jim podtikali najnesramnejše namene pri vseh njihovih dejanjih.«²⁶ S tokratno abstinenco so vztrajali več kot dve leti; za ponoven vstop v deželni zbor so se odločili šele po volitvah konec leta 1902.²⁷

Namesto epiloga

Taktika slogaških poslancev očitno ni bila vsem pogodu, pač pa je še dodatno zaostila razdor (sicer zgolj navzven) enotne slogaške spodnještajerske politike. Urednik *Slovenskega gospodarja*, duhovnik in prefekt na mariborskem dijaškem semenišču, Anton Korošec je namreč »napadel« poslance, češ da nič ne delajo, še sploh pa slogaško taktiko, ki da je brez vsakršnega programa.²⁸ Neizogibni razpad je bil vsekoli prisoten, le še vprašanje časa je bilo, kdaj se bo dejansko zgodil. Korošec je tako imel idealno priložnost (ki jo je seveda izkoristil), da v času svojega urednikovanja (1898-1902)²⁹ okrog časnika zgradi trdno »zavetišče« katolicizma. Hkrati se je *Slovensko politično društvo* v drugi polovici 90. let začelo omejevatı povsem na Maribor in okolico, v Celju pa so ustanovili (liberalno) društvo *Naprej*. Oba idejnopolična pola sta tako dejansko že operirala vsak s svojo organizacijsko strukturo, toda še vedno vztrajala pri slogi.³⁰

Ne glede na to (in kljub vse pogostejši abstinenci v deželni zboru) je slovenska politika z vztraj-

nim pritiskom (predvsem v Celju) dosegla, da so se slovenska društva, slovenski obrtniki, trgovci in slovenska prisotnost v mestu znatno pomnožili, kar je celjskim Nemcem povzročalo vse več skrbi.³¹ Moč slovenske stranke v mestu se je lepo pokazala na državnoborskih volitvah leta 1901, ko je v mestni kuriji Ivan Dečko za zmagovalcem Josefom Pommerjem zaostal le za 42 glasov (642 proti 725 glasov).³² Čeprav slovenski strani ni uspelo zmagati, so celjski Nemci z vse večjim strahom spremljali slovenski nacionalni »prodor« v mestu ob Savinji³³ (in drugje na Spodnjem Štajerskem), ki do propada monarhije nikakor ni pojenjal.

Viri in literatura

Časopisni viri

Slovenski gospodar, 1900.

Literatura

Cvelfar, Bojan. »'Z Narodnim domom se je celjskemu nemštvu razbila jedna čeljust...'
Nacionalni izgredi v Celju na prelomu stoletja.« V: *Celjski zbornik* 1997, 13-24.

Cvirn, Janez. »Celje – izginjajoči nemški otok na Spodnjem Štajerskem.« V: *Od Maribora do Trsta*, ur. Franc Rozman in Darko Friš (Maribor: PF, 1998): 58-62.

Cvirn, Janez. »Celjsko gimnazijsko vprašanje (1893-1895).« *Kronika* št. 1-2 (1997): 102-11.

Cvirn, Janez. »Politične razmere na (Spodnjem) Štajerskem na prelomu stoletja.« V: *Josip Ipavec in njegov čas* (Ljubljana: ZRC, 2000), 23-36.

Cvirn, Janez. *Trdnjavski trikotnik* (Maribor: Založba Obzorja, 1997).

Čuček, Filip. »Ivan Dečko v deželni zboru v svojem prvem mandatu (1890-96).« *Prispevki za novejšo zgodovino* 60, št. 3 (2020): 8-23.

²⁶ *Slovenski gospodar*, 29. 3., 5. 4. 1900.

²⁷ Vekoslav Spindler, Dr. Ivan Dečko in njegova doba (Maribor, 1938), 54, 55.

²⁸ *Ibid.*, 55.

²⁹ Več gl. Franc Rozman, »Anton Korošec – urednik Slovenskega gospodarja,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 42, št. 2-3 (2006): 161-71.

³⁰ Več o tem glej Branko Goropevšek, »Razpad sloge na slovenskem Štajerskem,« v: *Celjski zbornik* 1993, 143-61.

³¹ Janez Cvirn, »Celje – izginjajoči nemški otok na Spodnjem Štajerskem,« v: *Od Maribora do Trsta*, ur. Franc Rozman in Darko Friš (Maribor: PF, 1998), 58-62.

³² Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem* (Ljubljana: Slovenska matica, 1965), 387. Cvirn, Celje – izginjajoči nemški otok, 61, 62.

³³ Več o tem glej Branko Goropevšek, »Celjsko gimnazijsko vprašanje 1895-1914,« *Kronika*, št. 1-2 (1997): 112-24.

- Čuček, Filip.** *Svoji k svojim* (Ljubljana: INZ, 2016).
- Čuček, Filip.** *Uspehi spodnještajerskih Slovencev v Taaffejevi dobi* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2008).
- Goropevšek, Branko.** »Celjsko gimnazijsko vprašanje 1895-1914.« *Kronika*, št. 1-2 (1997): 112-24.
- Goropevšek, Branko.** »Razpad sloge na slovenskem Štajerskem.« V: *Celjski zbornik* 1993, 143-61.
- Holz, Eva.** »Vihar v kozarcu vode?: spopadi v Celju leta 1899 v očeh češkega časopisa Politik.« *Prispevki za novejšo zgodovino*, št. 1 (2006): 111-23.
- Marko-Stöckl, Edith.** »Der steiermärkische Landtag«, v: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band VII/2, 1683-1718*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000.
- Melik, Vasilij.** *Volitve na Slovenskem* (Ljubljana: Slovenska matica, 1965).
- Rozman, Franc.** »Anton Korošec – urednik Slovenskega gospodarja.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 42, št. 2-3 (2006): 161-71.
- Schmid, Julia.** *Kampf um das Deutschtum. Radikaler Nationalismus in Österreich und dem Deutschen Reich 1890-1914* (Frankfurt/ New York: Campus Verlag, 2009).
- Spindler, Vekoslav.** *Dr. Ivan Dečko in njegova doba* (Maribor: Vekoslav Spindler, 1938).
- Studen, Andrej.** »'Bojimo se, da bo tekla kri!' Ekscesi ob obisku čeških visokošolcev v Celju leta 1899.« *Zgodovina za vse*, št. 2 (1995): 1-8.

Tiskani viri

- Štajerski deželni arhiv, Gradec – Steiermärkisches Landesarchiv (StLA)*
- Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Steierm. Landtages. VIII. Landtags-Periode:
- I. Session, 12. Sitzung, 1897.
- II. Session, 7., 18., 19., 22., 25., 27. Sitzung, 1898.
- III. Session, 16., 19., 21., 30., 33., 38. Sitzung, 1899.

Zusammenfassung

»HALTET'S MAUL«

Das zweite Landtagsmandat von Ivan Dečko (1896-1902)

Im Unterschied zum Kronland Krain, wo die Pluralisierung des politischen Lebens bereits stark in der Öffentlichkeit verankert war, mussten die Slowenen in der Steiermark Mitte der 1890er Jahre im Sinne der Politik der Einigkeit (»slogaštvo«) noch viel taktischer und vorsichtiger vorgehen. Im Räderwerk des scharfen zwischennationalen Konfliktes fanden sich immer häufiger auch die untersteirischen lokalen (deutschen) Behörden, in erster Linie natürlich in Celje, dem Zentrum der untersteirischen Politik. Die Einführung slowenischer Parallelklassen in Celje im Jahr 1895 führte zu scharfen Reaktionen des gesamten Deutschtums der Monarchie und erzwang in weiterer Folge den Rücktritt der Regierung Windischgrätz. Nach den Badenischen Sprachverordnungen im Jahr 1897, die heftige deutsche Proteste hervorriefen, reagierte das untersteirische Deutschtum endgültig und ohne Ausnahme »lautstark« auf jegliche slowenische Aktion. Dies zeigte sich am deutlichsten im Jahr 1899 beim Besuch tschechischer Hochschüler in der Stadt an der Savinja. Die deutsch-slowenischen Gegensätze waren um die Jahrhundertwende auf Schritt und Tritt spürbar; die deutsche Seite hatte im nationalen Kampf eine bessere Ausgangsposition, was sie sich auch zu Nutzen machte. Natürlich kristallisierten sich die immer schärferen zwischennationalen Konflikte auch im Landtag in Graz.

Ivan Dečko galt als ergebener Patriot, der sowohl zu Hause als auch in Graz gegen die immer größeren Präntentionen der untersteirischen Deutschen auftrat und sich für eine stärkere Geltung der slowenischen Sprache und die Verwirklichung der slowenischen Gleichberechtigung in allen Sphären des öffentlichen Lebens einsetzte. Im September 1896 kandidierte er erfolgreich in der Cillier Kurie der Landgemeinden und zog im Winter desselben Jahres erneut in den Landtag ein. Damals eskalierten die nach den Verwicklungen um das Cillier Gymnasium bereits angespannten Verhältnisse in der Untersteiermark, und auch in Graz

kam es zu neuen nationalen Konflikten, die nicht mehr nachließen. Bis zum Ende des Jahres 1899 nahmen die slowenischen Abgeordneten an den Landtagssitzungen teil; im März 1900 entschlossen sie sich erneut zur Abstinenz. Auf dieser Abstinenz beharrten sie für mehr als zwei Jahre und erst nach den Wahlen Ende des Jahre 1902 beschlossen sie, wieder in den Landtag einzuziehen.

Schlagwörter: Steiermark, Österreich-Ungarn, Celje/Cilli, Graz, politische Geschichte, Ivan Dečko

Kathryn E. Densford

Brambovci v železu

Merilo javne podpore v zaledju v času prve svetovne vojne

DENSFORD, Kathryn E., dr., predavateljica,
Chaminade College Preparatory School, St.
Louis University, Združene države Amerike,
katedensford@gmail.com

725.94:94(439.5)"1914/1918"

BRAMBOVCI V ŽELEZU

Merilo javne podpore v zaledju v času prve svetovne vojne

Med prvo svetovno vojno so se v Avstro-Ogrski začeli pojavljati veliki spomeniki, okovani z žebli, prvi na začetku leta 1915. Najpogosteje so imeli podobo srednjeveških viteзов ali ščitov. V prispevku omenjene spomenike obravnavam kot vsehabsburški pojav, namenjen izkazovanju ljubezni do domovine in ohranjanju obstoječih družbenih vlog spolov. Oblike in funkcije spomenikov – množično izkazovanje zvestobe domovini, zbiranje prostovoljnih prispevkov, izražanje zvestobe cesarju in ohranjanje spomina na mrtve – razkrivajo, kako so državni in lokalni nosilci moči z omenjenimi skulpturami z moškimi obeležji krepili domoljubje in zvestobo monarhiji. Monarhija in lokalne oblasti so si s pomočjo spomenikov in z njimi povezanimi slovesnostmi prizadevale ohraniti ustaljeno delitev družbenih vlog po spolu, ki je temeljila na simbolu moškega bojvnikarja ter koncepta viteštva in žrtvovanja.

Ključne besede: brambovci, prva svetovna vojna, spomeniki

DENSFORD, Kathryn E., PhD, Adjunct Instructor,
Chaminade College Preparatory School, St. Louis
University, United States of America,
katedensford@gmail.com

725.94:94(439.5)"1914/1918"

THE WEHRMANN IN EISEN

A Measure of Wartime Support on the Habsburg Home Front

During the First World War, large nailed monuments were unveiled across Austria-Hungary beginning in early 1915. These objects took various forms, but the most common were medieval knights or shields. I analyze these monuments as a Habsburg-wide phenomenon to argue that they served an important function in the Habsburg wartime project promoting patriotism and upholding traditional gendered social order. Analysis of these monuments' forms and their functions—rallying wartime patriotism, raising war funds, encouraging loyalty to the emperor, and memorializing the war dead—demonstrates how imperial and local officials employed these masculine-formed objects in efforts to generate patriotism and loyalty to the Monarchy. The monuments and the celebrations connected to them exemplify Habsburg and local authorities' wartime efforts to maintain traditional gendered social order through the symbol of the male warrior and notions of chivalry and sacrifice.

Key words: The Wehrmann, monuments, first world war

Na začetku leta 1915 so se po Avstro-Ogrski začele pojavljati velike skulpture, okovane z žebli, (*Nagelobjekte*), kot je »brambovec v železu« (Wehrmann in Eisen) oz. železni vojščak iz Sibiua (*Nagyszeben/ Hermannstadt*), prikazan na prvi slikovni prilogi. Vitez nadnaravne velikosti je bil izdelan iz lesa, prekritega z žebli, pod njim pa so bili napisi v nemščini, madžarščini in romunščini. V desnici drži meč, njegova leva podlaket pa je naslonjena na ščit. Okovane skulpture so bile posejane po habsburških deželah vse od Grottaua (Hrádek nad Nisou) na severu Češke do Avtovca v Bosni in Hercegovini pa od Feldkircha na Predarlskem do Lvova (Lemberg/Lwów/Lviv) v vzhodni Galiciji.¹ Podobne kipe so postavljali tudi v Nemčiji; in čeprav je bil pojav značilen predvsem za Srednjo Evropo, so se posamezni primeri pojavljali tudi drugod.² Najpogosteje so imeli podobo srednjeveških vitezov ali ščitov. Prvega *brambovca* so mestni in cesarski uradniki odkrili 6. marca 1915 na Schwarzenbergplatzu na Dunaju.³ Upravitelji dobrodelnega sklada za vdove in sirote, ki so prispevali sredstva za omenjeno postavitve *brambovca*, so si želeli, da bi temu zgledu sledili tudi drugod po monarhiji.⁴

Tovrstni spomeniki so pogosto stali na vidnem mestu in ljudi v zaledju opominjali na vojno. Ob njih so prirejali svečane prireditve, namenjene lokalnemu prebivalstvu, da bi to bolj enotno podprlo vojaška prizadevanja. Za svoje so spomeniki in z njimi povezani dogodki predstavljali vez z dogajanjem na bojišču in obenem prebivalce habsburške monarhije vsak dan opominjali na vojno.

Brambovec iz Sibiua (Razglednica iz avtoričine zbirke)

Slovesni nagovori uradnikov ob odkritjih *brambovcev* ter novinarski in spominski zapisi o spomenikih so krepili prepričanje, da se morajo v vojnem času žrtvovati vsi državljani, in poudarjali pogum habsburških vojakov. Nekateri časniki v nemškem jeziku so državljane redno opominjali, da je sodelovanje pri slovesnem zabijanju žebeljev med vojno njihova dolžnost.

Časniki so pogosto poročali o številu žebeljev, zabitih v spomenike v njihovem kraju, in navajali imena pokroviteljev, ki so to omogočili. Z navajanjem imen so vzpodbujali lokalne prebivalce, da podprejo vojna prizadevanja, in pritiskali nanje, da se tudi sami vpišejo na seznam. Z objavo fotografij so širili glas o *brambovcih* in drugih okovanih spomenikih. Po monarhiji je krožila množica spominkov v obliki fotografij, razglednic in kipcev *brambovcev* kot del materialne kulture in krepila podobo idealnega moškega kot herojskega bojavnika. Sredstva, zbrana z zabijanjem žebeljev v spomenike, so bila pogosto namenjena soprogam

¹ Wien Rathaus Bibliothek (WiR), Tagblattsarchiv (TBA), 1650, 1651.

² Jay Winter omenja obeležja »z železnimi žebli« v nemško govorečih delih Evrope v delu *Sites of Memory*, 78–85. V Berlinu so »železnega Hindenburga« odkrili 4. septembra 1915. Na tem monumentalnem kipu je bilo prostora za dva milijona žebeljev. Glej *Das Interessante Blatt*, 16. september 1915, 14; in *Wiener Zeitung*, 5. september 1915, 12. Tudi v Konstantinoplu so odkrili spomenik z žebli, ti. »železni top«. Glej *Tagesbote aus Mähren und Schlesien*, 15. 4. 1916, večerna izdaja, 4; in *Štajerc*, 16. 4. 1916, 3.

³ *Neue Freie Presse* (NFP), 6. 3. 1915, 10; in *Wiener Zeitung*, 6. 3. 1915, 4.

⁴ Státní okresní archiv (SOkA) Znojmo, Archiv města Znojma (AMZ), Valečné hospodářství, Box 64, Witwen- und Waisenhilfsfond der gesamten bewaffneten Macht, 1. 3. 1915

in sirotam padlih vojakov in so tako utrjevala patriarhalni status quo. Spomeniki so predstavljali nadomestnega moškega v družinah, ki so ostale brez njega. V tem smislu so bili spomeniki v oporo ženskam, ki so nastopale v tradicionalnih ženskih vlogah žena in mater. Bili so sredstvo vzdrževanja patriarhalnega reda v obdobju, ko so se številni moški borili na fronti. Opominjali so tudi na odrek, ki jih je od vojakov terjala vojna.

Druge dosedanje študije so se osredinile na pomen okovanih spomenikov na lokalni ravni ali nasploh v Avstriji in Nemčiji. Sama jih obravnavam kot vsehabsburški pojav, ki je med vojno igral pomembno vlogo pri krepitvi domoljubja in ohranjanju tradicionalnih družbenih vlog spolov.⁵ Analiza pojavnih oblik spomenikov in njihovih mnogoterih funkcij – množično izkazovanje pripadnosti domovini, zbiranje sredstev za vojno, izkazovanje zvestobe cesarju in ohranjanje spomina na žrtve vojne – razkrivajo, kako so državni in lokalni nosilci oblasti s tovrstnimi skulpturami v moški podobi krepili domoljubje in zvestobo monarhiji. Okovani spomeniki in z njimi povezane slovesnosti kažejo, kako so habsburške in lokalne oblasti s simbolom moškega bojevnika ter pojmom viteštva in žrtvovanja ohranjale tradicionalne družbene vloge spolov.

Okovane skulpture v monarhiji

Brambovec iz Sibiu (Nagyszeben) (Slika 1) je značilen primer bojevnika v podobi srednjeveškega viteza z izklesano, včasih pretirano moško postavo. Spomeniki, okovani z žebli, so imeli najpogosteje podobo *brambnega ščita* (*»Wehrschild«*), ki je orožje – sicer ne namenjeno sodobnemu vojskovanju – približal svojcem vojakov. Upravitelji Sklada za pomoč vdovam in sirotam so sprva načrtovali, da bo vsako

mesto uporabljalo standardizirano obliko z neokovanim mestnim grbom na sredini ščita. Preostanek ščita bi meščani nato prekrili z žebli. Toda čeprav je z zbiranjem sredstev in postavljanjem obeležij začel dunajski Sklad za pomoč vdovam in sirotam, so spomeniki naposled odsevali lokalne značilnosti.⁶

Nekateri okovani spomeniki so imeli izrazito posebne, lokalne ikonografske značilnosti. V Trstu, prestolnici Avstrijskega Primorja in osrednjem avstrijskem pristanišču, je vlogo mesta simbolizirala železna skulptura mornarja v naravni velikosti na Velikem trgu (Piazza Grande; danes Piazza Unità d'Italia). Stoječi mornar je v desnici držal puško, pripravljen na boj.⁷ V bližnjem Pulju (Pola/Pula), pristanišču avstrijske vojne mornarice, so odkrili »železni svetilnik« z avstrijsko pomorsko zastavo na vrhu. Omenjeni spomenik v podobi svetilnika z Visa, prizorišča pomembne avstrijske pomorske zmage nad Italijo leta 1866, je predstavljal »simbol naše nepremagljivosti na morju«. Omenjeni spomenik je vojaško zmago vsedržavnega pomena uporabljal za krepitev domoljubja v vojnem času.⁸ Različnost pojavnih oblik teh obeležij kaže, da jih je bilo mogoče hitro prilagoditi različnim kontekstom in lokacijam.

Nekateri *brambovci* v Transilvaniji so imeli izrazito madžarske poteze. *Brambovec* v Budimpešti je gradil na podobi viteza iz časa Matije Korvina, ogrskega kralja s konca 15. stoletja.⁹ Utelešal je vojaka Korvinove črne vojske, uspešnega bojevnika, ki si je podredil Avstrijo, Moravsko, Šlezijo in Lužico. Spomenik je prikazoval osebnost, pomembno za lokalno prebivalstvo, in projiciral podobo zmagoslavnega vojščaka.¹⁰ *Brambovec* iz Sombotela (Szombathely/Stein am Anger) v Železni županiji (Vas) na Ogrskem je ponazarjal »madžarskega viteza«. ¹¹ Omenjeni primeri kažejo, da sta poskušali obe polovici monarhije na podoben način spodbujati domoljubje med lokalnim prebivalstvom in

⁵ Za analizo teh spomenikov v luči drugih vojnih obeležij glej Stefan Riesenfellner, »Todeszeichen,« in Stefan Goebel, *The Great War and Medieval Memory*. Stefan Eminger je nedavno v razpravi »Der eiserne Zeit ein eisernes Denkmal!« obravnaval okovane spomenike iz Spodnje Avstrije. O vprašanju spola in *brambovc* na Dunaju glej Irenne Nierhaus, »Die nationalisierte Heimat,« 65, 68–71. O *brambovcu* na Dunaju glej Gunda Achleitner, ur., *Der Wehrmann in Eisen*. O zabijanju žbljev v Avstriji in Nemčiji glej Michael Diers, »Nagelmänner.« Hans-Christian Pust opisuje razmere v Avstriji in na Ogrskem, opozori pa tudi na primere iz drugih držav; glej »Kriegsnagelungen,« 211–224.

⁶ SOKA Znojmo, AMZ, *Valečne hospodárství, Box 64, Witwen- und Waisenhilfsfond der gesamten bewaffneten Macht*, 16. 3. 1915.

⁷ *Reichspost*, 12. 7. 1916, 4.

⁸ *Das Interessante Blatt*, 16. 12. 1915, 6.

⁹ Hildebrand, *Die Donaumonarchie im Krieg*, 155.

¹⁰ Miklós Molnár, *Concise History of Hungary*, 67–75; in János Bak »Late Medieval Period,« 70–74.

¹¹ WiR, TBA, 1651.

Der Wehrmann am Bahnhofe in Prerau. — Obranný muž na nádraží v Přerově.

Razglednica z brambovcem iz Přerova (Iz avtoričine zbirke)

zbirati pomoč. Kažejo tudi na prilagodljivost te prakse različnim območjem in lokalnemu imaginariju.

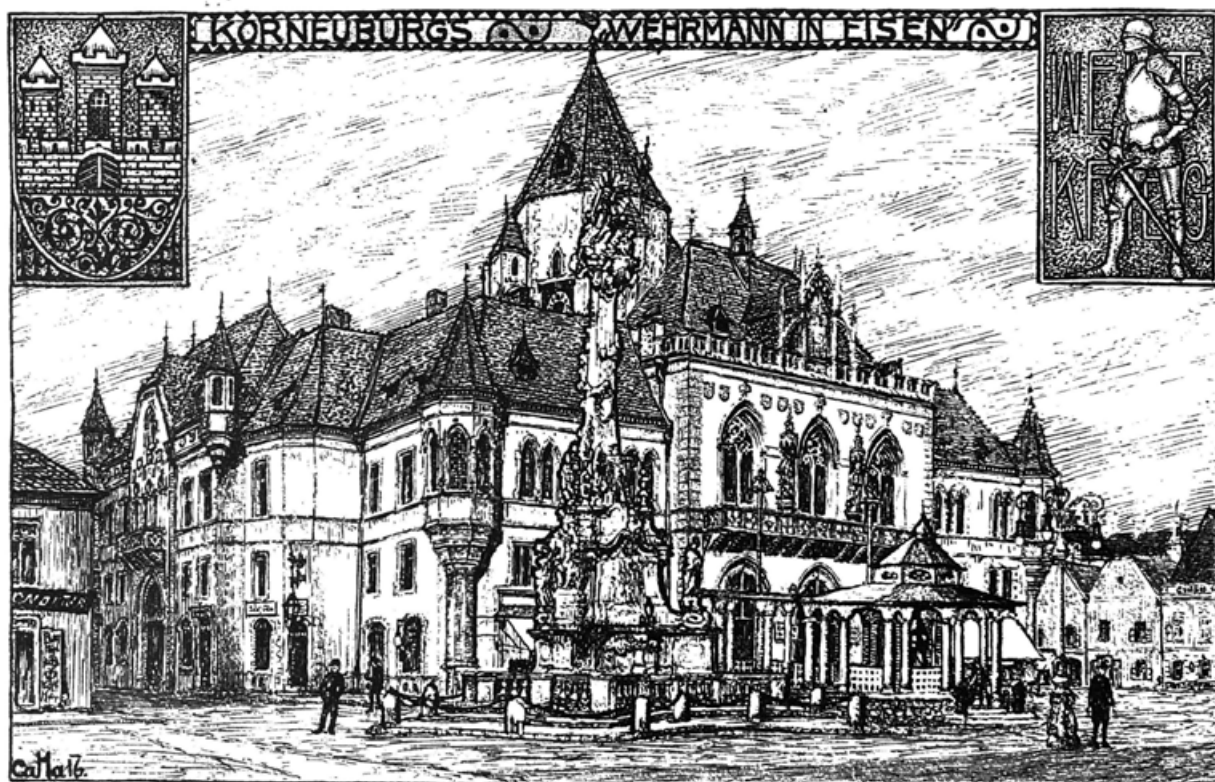
Brambovci so utelešali ideale moškosti v času, ko je vojna načela normativni odnos med spoloma in povzročila preoblikovanje moških teles. Med vojno se je spremenila fizična podoba moškega in vrednote, ki so mu jih pripisovali.¹² Tako državo kot javnost je zanimalo moško telo ranjenih junakov ali izklesanih, na boj pripravljenih bojnikov. Okovani spomeniki, posejani na dobro vidnih mestih po vsej monarhiji, so utelešali popolnega bojnika, z njimi zbrana sredstva pa so bila namenjena tistim, ki so jih padli bojniki pustili za seboj. Spomeniki so bili poskus ohranjanja tradicionalne podobe moškega telesa v zalednih skupnosti, iz katerih so mnogi moške odšli na fronto. Utelešali so izurjene vojake, ki jih ni skazilo vojno nasilje. Vseeno pa so ti spomeniki čutili surovo silo več tisoč udarcev s kladivom in ostrino žebeljev, s katerimi so jim nadeli oklep in jih pripravili na boj.

S postavljanjem skulptur na vidnih lokacijah je bila ta moška podoba prezentna širokemu krogu ljudi v času množičnih vpoklicev v vojsko. V Brnu (Brünn) je *brambovec* ponosno stal na zelo prometnem Trgu Franca Jožefa (današnjem Trgu svobode) v središču mesta. Na trgu so se križale tri pomembne ulice, neposredno mimo spomenika pa so vodile štiri tramvajske linije, tako da je bil viden številnim mimoidočim.¹³ Spomenike so pogosto postavili na druge vidne kraje, denimo železniške postaje. Med vojno so imele železniške postaje pomembno vlogo, saj so se tam svojci poslavljali od mobiliziranih vojakov, ki so odhajali na fronto, begunci in ujetniki so prek njih potovali v zaledje, ranjeni vojaki pa v bolnišnice in se vračali domov. Veličasten *brambovec* (Slika 2) je bil tako postavljen na železniški postaji v Přerovu (Prerau) na Moravskem, vmesni postojanki za številne vojake, ki so odhajali na fronto.¹⁴ Stal je na topu, vihteč zastavo z dvoglavim orlom. Na podstavku je bil napis v

¹² Joanna Bourke, *Dismembering the Male*, 30. Glej tudi poglavja 4-5.

¹³ ÖNB, WK1/KS/I/2/13/3 Por, *Der Brünner-Wehrmann mit Wehrschild*, Brünn, 1915, 5.

¹⁴ O vojaki, ki so potovali skozi Přerov, glej Rauchensteiner, 325.

Razglednica iz Korneuburga z brambovcem v železu (Iz avtoričine zbirke)

latinščini »*Viribus Unitis*« oziroma »s skupnimi močmi«, osebni moto cesarja Franca Jožefa, ki ga je ta prevzel ob zasedbi prestola. Tako v velikih mestih kot manjših krajih po monarhiji so tovrstne skulpture bojvnika postavile v središče »domače fronte«. Z razglednice iz Korneuburga (Slika 3) je razvidno, da je *brambovec* zavzemal osrednji položaj pred mestno hišo in je med vojno postal del mestne krajine.

Namen okovanih spomenikov

Okovani spomeniki so imeli več namenov: prvič, ob njihovem odkritju so se ob domoljubnih fanfarah zbirali ljudje. Drugič, s prodajo in zabijanjem žebeljev so zbirali sredstva za dobrodelne organizacije. Tretjič, slovesno odkritje spomenikov je potekalo skupaj s slovesnostmi v čast cesarju Francu Jožefu. In slednjič, kot spomeniki padlim so ohranjali spomin na tiste, ki so na bojišču žrtvovali svoja življenja. Na ta način so ohranjali tradicionalno patriarhalno družbo in pojem žrtvovanja med vojno, kar je domače opominjalo na viteškega moškega, na bojišču pripravljenega žrtvovati svoje življenje; prebivalstvo v zaledju je to nagovarjalo

k žrtvovanju s finančno podporo vojnim prizadevanjem.

Odkrivanje okovanih spomenikov

Slovesnosti ob odkrivanju spomenikov, med vojno pogosto namenjene prirejanju množičnih shodov z domoljubno noto, kažejo na pomen »domače fronte« med prvo svetovno vojno. Študija Maureen Healy o Dunaju uvodoma obravnava takajšnjega *brambovca* in izpostavi njegov pomen kot ene od možnosti sodelovanja prebivalstva v vojni. Trdi, da se je prestolnica znašla na kolenih še pred vojaškim in diplomatskim porazom habsburške monarhije, čeprav po njenem mnenju propad ni bil neizogiben, saj monarhije »prebivalci in državljani v resnici niso nikoli začutili tako močno kot med prvo svetovno vojno.«¹⁵ Navzočnost predstavnikov cesarskega dvora, lokalnih uradnikov in navadnih ljudi na slovesnostih ob *brambovcih* širom monarhije je bila živ dokaz prisotnosti monarhije v vsakdanjem življenju.

¹⁵ Healy, *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire*, 1-3, 24.

Slovesna odkritja spomenikov so vodili cesar-ski in lokalni uradniki ter verski dostojanstveniki, prebivalci monarhije pa so se zavedali, da mora-jo slediti zgledu in kupovati žeblje. Slovesnosti so večinoma vodili moški, ki so zabili tudi prve žeblje. Obstajale so tudi izjeme, denimo ob odkritju *brambovca* v Amstettnu, kjer je prvi žebelj zabila nadvojvodinja Marija Valerija.¹⁶ Čeprav so pri slovesnem zabijanju žebeljev ženske večinoma imele stransko vlogo, temu ni bilo vselej tako. Tak primer je žena pristaniškega admirala in predsednica odbora lokalne dobrodelne organizacije, gospa von Chmelarz, ki je bila slavnostna govornica ob odkritju okovanega svetilnika v Pulju. Fotografije pa razkrivajo, da je bila prireditelj vseeno pretežno moška in militaristična.¹⁷ Prevlada moških ob slovesnostih je morda bila tudi pokazatelj položaja moškosti v zaledju. Razkriva, da so se tudi moški, ki niso bili na fronti, čutili dolžni pokazati svoj prispevek k vojnim prizadevanjem. Spomeniki so tako za moške iz zaledja do neke mere funkcionirali kot nadomestni bojevniki.

Prostovoljni prispevki za vdove in sirote

Zabijanje žebeljev v spomenike je bilo večinoma namenjeno zbiranju prispevkov za Sklad za pomoč vdovam in sirotam (*Witwen- und Waisenhilfsfond*, ki je kasneje prešel pod okrilje cesarsko-kraljevega ministrstva za notranje zadeve in se preimenoval v *K.k. österreichischer Militär- Witwen- und Waisenfond*).¹⁸ Prostovoljne prispevke za spomenike so mdr. prispevala društva in šolske skupine kot tudi posamezniki in posameznice. O zbranih sredstvih so redno poročali lokalni časniki, se zahvaljevali darovalcem in še druge nagovarjali k darovanju v dobrodelne namene.

V spominski publikaciji, ki je 1. avgusta 1915 pospremila odkritje brnskega *brambovca*, je bil ta poudarjen kot simbol, namenjen zbiranju prostovoljnih prispevkov za vdove in sirote. Na prvi strani je bil namig, da je vojna družbeni red postavila na glavo. Na tisoče mož je odšlo na bojišče in zadnjič videlo svoj dom; na tisoče jih je tudi zbolelo ali so se domov vrnili pohabljeni. Tisti, ki »bi morali

skrbeti za ostarele starše, ženo in otroke ter jim biti v oporo in predstavljati vzor, sedaj sami potrebujejo pomoč!« Vojna je številne ranjence oropala moškosti, saj jim je onemogočila, da bi opravljali svojo tradicionalno moško vlogo. Brošura je poudarjala, da je bil *Sklad za vdove in sirote* ustanovljen za zaščito najrevnejših delov družbe. Upravitelji sklada so *brambovca* in *brambni ščit* izbrali kot simbola, ki sta po njihovem mnenju to najboljše ponazarjala.¹⁹ S pomočjo spomenikov so tako vzdrževali tradicionalne družbene spolne vloge, saj so sredstva, zbrana z zabijanjem žebeljev v te moške podobe, namenili ženskam in otrokom, ki so ostali brez moškega, ki bi jih preživljal. *Brambovec* se je tako postal nadomestna glava družine za družine brez mož ali očetov.

Slavljenje cesarja Franca Jožefa

Slovesnosti ob okovanih spomenikih so pogosto potekale skupaj s slovesnostmi v čast cesarja Franca Jožefa, ki je v monarhiji poosebljal patriarhat. Te so v nekdanji monarhiji organizirali ob pomembnih praznikih, med katere so spadali njegov rojstni dan, god ali obletnica ustoličenja.²⁰ S povečanjem števila veteranskih združenj in militarizacijo je vojaška kultura v takratni habsburški družbi dodatno pridobila na pomenu.²¹ Na slovesnostih ob *brambovcih* pa se je militaristična retorika zlila s cesarsko.

Slovesnosti so včasih potekale združeno. Tak primer je bila prireditev v spodnjeavstrijskem Gars am Kampu 18. avgusta 1915, ko je odkritje *brambnega ščita* potekalo skupaj s praznovanjem cesarjevega rojstnega dne.²² Cesarjev rojstni dan so počastili tudi s slovesnostjo ob *brambovcu* v Linzu, ki so ga odkrili 27. maja istega leta.²³ Ob tej priložnosti so na Trgu Franca Jožefa postavili doprsni kip cesarja in trg ozaljšali s cesarskim orlom, zastavami in venci ter lampijoni, ki so na njem zasvetili pod večer. Časniki so poročali, da so z *brambovcem* na slovesnosti zbrali zelo veliko prostovoljnih prispevkov. Prireditelj so s svojo navzočnostjo počastili župan, člani mestnega sveta,

¹⁶ *Neuigkeits Welt-Blatt*, 20. 6. 1915. Glej WiR, TBA, 1650.

¹⁷ *Das interessante Blatt*, 16. 12. 1915, 6.

¹⁸ *Eminger*, 107-108.

¹⁹ ÖNB, WK1/KS/I/2/13/3 Por, *Der Brünner-Wehrmann mit Wehrschild*, Brunn, 1915, 3-4.

²⁰ Glej Daniel Unowsky, *The Pomp and Politics of Patriotism*.

²¹ Laurence Cole, *Military Culture and Popular Patriotism*.

²² *Eggenburger Zeitung*, 30. 7. 1915, 4.

²³ *Linzer Volksblatt*, 27. 5. 1915, 4.

predstavniki duhovščine, lokalnega prostovoljnega gasilskega društva in Nemškega šolskega društva. Udeležili so se je tudi predstavniki vojske. Dva častnika sta v imenu svojih vojakov zabila žeblje in darovala prostovoljne prispevke.²⁴ Ob spomenikih so se odvijale tudi prireditve, s katerimi so 2. decembra praznovali obletnico cesarjevega ustoličenja.²⁵ S praznovanjem cesarjevega rojstnega dne in obletnice njegovega kronanja so poudarili njegov pomen za družbo, javno izrazili zvestobo njemu in monarhiji in tako na lokalni ravni krepili patriarhalni družbeni red v monarhiji. Spomeniki tako niso bili namenjeni samo zbiranju prispevkov za vdove in osirotele, temveč tudi krepitvi cesarjevega položaja v habsburški družbi. Po cesarjevi smrti 21. novembra 1916 pa so spomeniki to funkcijo izgubili.

Ohranjanje spomina na padle

Brambovci in drugi okovani spomeniki so bili namenjeni tudi ohranjanju spomina na padle. Predstavljali pa so le eno od oblik javnega izkazovanja časti padlim herojem, ki se je med vojno pričelo s postavljanjem spomenikov in spominskih plošč.²⁶ Slednje so bile lokalnega značaja in so bila na njih navedena imena domačinov, ki so padli na bojišču.²⁷ Po drugi strani so bila imena darovalcev prostovoljnih prispevkov za *brambovce* in *brambovske ščite* poimensko navedena v časnikih in spominskih knjigah. Časopisni prispevki so redno opominjali, da so spomeniki z žebli namenjeni ohranjanju spomina na padle. Triindvajsetega oktobra 1915 je *Nikolsburger Wochenschrift* to poudaril pred praznikom Vseh svetih in Vernih duš v Mikulovu (Nikolsburg) na Moravskem. Ker so mnogi vojaki umrli na bojiščih daleč od doma in svojci niso mogli obiskati njihovih grobov, se je bilo mogoče pred *brambnim ščitom* pokloniti padlim junakom.²⁸

Spominskih slovesnosti so se udeleževali tudi vojaki. *Brambovec* v Brnu je kmalu po odkritju postal kraj za ohranjanje spomina na mrtve. *Tagesbote aus Mähren und Schlesien* je 4. septembra

1915 poročal, da je brnski 17. lovski bataljon poslal prostovoljne prispevke za *brambovca* kot pomoč vojaškim vdovam in sirotam. Nekateri so sicer darovali prispevek v spomin na točno določenega padlega tovariša in se spomnili velikih izgub, ki jih je enota utrpela v hudih julijskih bojih. Bataljon je podobno vsoto daroval tudi za dunajskega *brambovca*.²⁹ Na ta način so vojaki sami aktivno ohranjali spomin na svoje padle tovariše, zavedajoč se, da bo morda nekega dne podoben spomenik postavljen v njihov spomin.

S slovesnostmi ob okovanih spomenikih in ohranjanjem spomina na padle so izražali podporo junakom na bojišču in krepili tradicionalno patriarhalno družbo. Čeprav pogosto postavljeni kot pomoč ženskam in otrokom, so spomeniki s poudarjanjem vloge moškega bojnika in žrtev na frontni liniji dejansko zasenčili njihovo žrtev doma.

Usoda brambovcev

Okovani spomeniki so se ohranili tudi po vojni, čeprav se je spremenil pomen, ki so jim ga pripisovali ljudje. Različne usode spomenikov v obdobju med in po koncu obeh svetovnih vojn so odslikavale spremenjene okoliščine v Srednji Evropi po koncu habsburške monarhije. *Brambovec* v Brnu je doživel podobno usodo kot drugi spomeniki in simboli propadle habsburške monarhije v čeških deželah.³⁰ Tridesetega marca 1919 je eden od brnskih časnikov v češkem jeziku, *Moravská orlice*, odstranitev *brambovca* s Trga svobode opisal kot »pomemben dosežek« za Čehe ob prevzemanju nadzora nad »nekdanjo nemško lastnino«. ³¹ Pomen *brambovca* iz Brna se je v obdobju med vojnami spremenil. Ob petnajstletnici odkritja spomenika je *Lidové noviny*, priljubljeni brnski časnik, ki je izhajal v češčini, 27. julija 1930 na naslovnici priloge objavil podrobnosti o prireditvi leta 1915. Priložena je bila fotografija slovesne prireditve z množico udeležencev in dve skici spomenika.

²⁴ *Linzer Tages Post*, 8. 8. 1915, 5.

²⁵ *Tagesbote aus Mähren und Schlesien*, 3. 12. 1915, jutranja izdaja, 5.

²⁶ *Tagesbote aus Mähren und Schlesien*, 10. 9. 1915, večerna izdaja, 5.

²⁷ Goebel, 29.

²⁸ *Nikolsburger Wochenschrift*, 23. 10. 1915, 4.

²⁹ *Tagesbote aus Mähren und Schlesien*, 4. 9. 1915, večerna izdaja, 5.

³⁰ Glej npr. Wingfield, *Flag Wars and Stone Saints*, 135, 144-146; in *Paces, Prague Panoramas*, 5. poglavje.

³¹ *Moravská orlice*, 30. 3. 1919, 3.

Po poročanju *Lidové Noviny* so se Čehi na račun *brambovca* zabavali vse od njegovega odkritja. Časnik med vojno o spomeniku ni zapisal nič kritičnega, morda zaradi cenzure; v prispevku iz leta 1930 pa je pisalo, da je imel kip čudno podobo, kot bi bil »zatopljen v misli« in »gol«. Kip je bil z žebli v celoti prekrit zelo hitro, predvsem zato, ker so pri slovesnem zabijanju žebeljev sodelovali učenci. Avtor prispevka je bil do tega kritičen in opozoril, da so šole lahko žeblje zabijale po nižji ceni. To je pomenilo, da s slovesnimi prireditvami niso zbrali toliko sredstev, kot je bilo načrtovano. Avtor je pripomnil, da je »železni vojščak doživel enako žalostno usodo kot njegov zavetnik in celotna Avstrija. Razorožili so ga še prej kot cesarsko-kraljevo vojsko. Še pred 28. oktobrom [dnevom ustanovitve prve češkoslovaške republike] je nek občan, ki je vedel, koliko je ura, iz njegovih rok izpulil neuporabni, zarjaveli meč. Po padcu [monarhije] pa so prebivalci Brna [*brambovca*] zrušili na tla.«³²

Omenjeni *brambovec* je simboliziral družbene in politične spremembe – konec habsburškega družbenega reda in ustanovitev Češkoslovaške. Članek pokaže, da je *brambovec* po odstranitvi s Trga svobode dobil nov pomen. Med svetovni vojna na Češkoslovaškem ni bilo prostora za simbol nekdanje habsburške monarhije, prav tako ne za simbol, deloma namenjen ohranjanju spomina na vojake – »češke« ali »nemške« –, ki so padli v boju za habsburško monarhijo. Vendar pa *brambovec* iz Brna ni bil uničen, saj je iz fotografij razvidno, da je med nacistično okupacijo leta 1942 stal v Novi mestni hiši.

Okovani spomeniki so v habsburški monarhiji predstavljali enega od načinov utrjevanja tradicionalne patriarhalne družbe in poudarjanja žrtev, ki jih je prva svetovna vojna terjala od moških. Njihova usoda po vojni je pokazala, da spomeniki niso bili simbol, ki bi med vojno povezal celotno habsburško monarhijo. Prizadevanja za odstranitev kipa iz Brna v obdobju med vojnama kažejo, v kakšni meri so se kipi med vojno uspeli uveljaviti kot simbol monarhije. Njihova odstranitev je bila del splošnega zavračanja habsburških simbolov v državah naslednicah. Povojna usoda omenjenih spomenikov nam je v pomoč tudi pri raziskavah

moškosti. Dunajskega *brambovca* so najprej shranili v skladišču, kar je simboliziralo avstrijsko izgubo moškosti zaradi poraza in razkroja monarhije. Članek o *brambovcu* iz Brna pa nakazuje, da so spomenik porušili triumfalni Čehi, s čimer so pokazali zmagovitost in živahnost nove države.

Čeprav so spomeniki med vojno hitro postali del habsburške krajine in prebivalce v zaledju nagovarjali, da podprejo vojno, ter dobili lokalni pomen, se je po vojni njihova vloga znova spremenila. Usode *brambovcev* so bile različne, odvisne od nepredvidljivih političnih razmer v novih državah. Nekatere so porušili kot simbole propadle monarhije, drugi pa so se ohranili.

Iz angleščine prevedel Simon Zupan

Viri in literatura

- Achleitner, Gunda, ur.**, *Der Wehrmann in Eisen: Nägel für den guten Zweck/Nails for a Good Cause*. Wien: Verlag Bibliothek der Provinz, 2014.
- Bak, János.** »The Late Medieval Period, 1382-1526.« V *A History of Hungary*, ur. Peter F. Sugar, 54-82. London: I. B. Tauris & Co., 1990.
- Bourke, Joanna.** *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain and the Great War*. London: Reaktion Books, 1996.
- Cole, Laurence.** *Military Culture and Popular Patriotism in Late Imperial Austria*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Diers, Michael.** »Nagelmänner: Propaganda mit ephemeren Denkmälern im Ersten Weltkrieg.« V *Mo(nu)mente: Formen und Funktionen ephemerer Denkmäler*, ur. Michael Diers, 113-135. Berlin: Akademie Verlag, 1993.
- Eminger, Stefan.** »'Der eiserne Zeit ein eisernes Denkmal!' Kriegsnagelungen in Niederösterreich.« V *Fern der Front, Mitten im Krieg: Niederösterreich 1914-1918*, ur. Achim Doppler, Stefan Eminger in Elisabeth Loinig, 106-123. Weitra: Verlag Bibliothek der Provinz, 2014.
- Goebel, Stefan.** *The Great War and Medieval Memory: War, Remembrance and Medievalism in Britain and Germany, 1914-1940*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.

³² *Lidové noviny*, 27. 7. 1930, priloga, 1.

- Healy, Maureen.** *Vienna and the Fall of the Habsburg Empire: Total War and Everyday Life in World War I.* Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Hildebrand, Karl.** *Die Donaumonarchie im Krieg; Studien und Eindrücke in Österreich-Ungarn Juni-Juli 1915.* Wien: W. Braumüller, 1916.
- Molnár, Miklós.** *A Concise History of Hungary.* Prevedla Anna Magyar. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Nierhaus, Irene.** »Die nationalisierte Heimat: Wehrmann und städtische Öffentlichkeit.« *V Kein Land in Sicht: Heimat—weiblich?* Ur. Gisela Ecker, 57-79. München: Wilhelm Fink Verlag, 1997.
- Paces, Cynthia.** *Prague Panoramas: National Memory and Sacred Space in the Twentieth Century.* Pittsburgh: Pittsburgh University Press, 2009.
- Rauchensteiner, Manfred.** *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy, 1914-1918.* Wien: Böhlau, 2014.
- Riesenfellner, Stefan.** »Todeszeichen. Zeitgeschichtliche Denkmalkultur am Beispiel von Kriegerdenkmälern in Graz und der Steiermark von 1867-1934.« *V Todeszeichen: Zeitgeschichtliche Denkmalkultur in Graz und in der Steiermark vom Ende des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart.* Ur. Stefan Riesenfellner and Heidemarie Uhl, 1-75. Wien: Böhlau, 1994.
- Unowsky, Daniel L.** *The Pomp and Politics of Patriotism: Imperial Celebrations in Habsburg Austria, 1848-1916.* West Lafayette: Purdue University Press, 2005.
- Wingfield, Nancy M.** *Flag Wars and Stone Saints: How the Bohemian Lands Became Czech* Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007.
- Winter, Jay.** *Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History.* Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

Summary

THE WEHRMANN IN EISEN

A Measure of Wartime Support on the Habsburg Home Front

During the First World War, large nailed objects (*Nagelobjekte*), or nailed monuments, were unveiled across Austria-Hungary in early 1915. Similar monuments were unveiled in Germany, and while the phenomenon was largely confined to central Europe, isolated examples can be found elsewhere. Although these objects took various forms, the most common were medieval knights or shields. City and imperial officials unveiled the Monarchy's first Wehrmann in Eisen (warrior in iron) on Schwarzenbergplatz in Vienna on 6 March 1915. The project's sponsor, the Widows and Orphans Aid Fund, intended for this Wehrmann to serve as a model for monuments elsewhere in the Monarchy. These monuments were often erected in prominent public spaces, providing reminders of the war across the home front. They became the focal point for ceremonies that aimed at uniting the local population in support of the war effort. The monuments and the events held at them connected those at home to the events of the fighting front. The monuments were among the ways that the war permeated the daily lives of Habsburg citizens. The rhetoric officials employed at the Wehrmann unveiling ceremonies and the language newspapers and commemorative brochures used to describe the monuments reinforced notions of wartime sacrifice expected of all citizens and emphasized the bravery of Habsburg soldiers. Mass-produced Wehrmann memorabilia, including photographs, postcards, and statuettes, circulated through the Monarchy as objects of wartime material culture, reinforcing the image of the ideal male as a heroic warrior.

I analyze these nailed monuments as a Habsburg-wide phenomenon to argue that they served an important function in the Austro-Hungarian wartime project promoting patriotism and upholding traditional gendered social order. Analysis of these monuments' forms and their varied functions—rallying wartime patriotism, raising war funds, encouraging loyalty to the emperor, and me-

morializing the war dead—demonstrates how imperial and local officials employed these masculine-formed objects in efforts to generate patriotism and loyalty to the Monarchy. The nailed monuments and the celebrations connected to them exemplify Habsburg and local authorities' wartime efforts to maintain traditional gendered social order through the symbol of the male warrior and notions of chivalry and sacrifice.

Although the nailed monuments had rapidly become part of the Habsburg visual landscape during the war, rallying those on the home front to support the war effort, their significance shifted during the interwar period. The afterlives of the nailed monuments, which outlived the Monarchy, varied, depending on where they had been constructed. Some of the objects were destroyed, some removed, and others disappeared altogether. Their varied fates indicate that they failed to serve as a symbol uniting the Monarchy around a common Habsburg wartime project. However, efforts to remove the monuments between the wars—part of a larger rejection of Habsburg symbols in the Monarchy's successor states—reflect their success as wartime symbols of the Monarchy.

Key words: The Wehrmann, monuments, first world war

Urh Ferlež

»Danes pa gremo mi Savinci«

O Maistrovem vojaškem in literarnem delovanju v Celju

FERLEŽ Urh, diplomirani slovenist in francist,
Cesta v Celje 1, SI-3202 Ljubečna,
ferlez.urh@gmail.com

**94(497.431)"1913/1914":929Maister R.
821.163.6.09Maister R.**

»DANES PA GREMO MI SAVINCI.«

*O Maistrovem vojaškem in literarnem
delovanju v Celju*

Rudolf Maister, general in umetnik, je v Celju preživel nekaj mesecev v letih 1913 in 1914. Opravljal je službo poveljnika bataljona črne vojske. Kljub kratkemu bivanju je z nekaterimi Celjani stkal pomembne vezi. Vključil se je v mestno kulturno življenje, v tistem času je napisal nekaj svojih pesniških del. Posebej pomembno je bilo sodelovanje s skupino celjskih gimnazijcev, ki so se združili v literarno društvo Kondor. Dijakom je bil pesniški vzor in mentor, pomagal jim je pri izdajanju literarnega lista Savinja. Izšlo je pet števil, potem pa je izbruh I. svetovne vojne izdajanje prekinilo, Maister pa je moral zapustiti Celje. Dijaki so pisali predvsem poezijo, po kvaliteti so izstopala dela Frana Roša in Srečka Puncerja. Mesto Celje se Maistra in Kondorja spominja s spominsko ploščo na fasadi poslopja I. gimnazije.

Ključne besede: Rudolf Maister, glasilo Savinja, Društvo Kondor, Fran Roš, Gimnazija Celje

FERLEŽ Urh, BA Slovenian and French, Cesta v
Celje 1, SI-3202 Ljubečna, ferlez.urh@gmail.com

**94(497.431)"1913/1914":929Maister R.
821.163.6.09Maister R.**

»TODAY, WE 'SAVINCI' ARE GOING OUT»

Military and literary traces of Maister in Celje

Rudolf Maister, general and artist, stayed in Celje for several months between 1913 and 1914. He was commander of the "Black Army" battalion. Although his stay was brief, he made some close friends in Celje. He participated in cultural life and wrote several poems in the same period. Particularly important was his collaboration with a group of grammar school students who were part of the Kondor literary society. Maister was a role model and mentor for the students, helping them with the Savinja literary magazine. After five issues, World War I broke out and Maister had to leave Celje, which put an end to the magazine. The students primarily wrote poetry, the poems of Fran Roš and Srečko Puncer standing out for quality. Celje has honored Maister and Kondor with a commemorative plaque placed on the wall of the I. gimnazija building.

Key words: Rudolf Maister, Savinja magazine, Kondor Society, Fran Roš, Gimnazija Celje.

Prihod v Celje in vojaško delovanje

»Danes pa gremo mi Savinci,« piše Maister v sicer nepodpisanem uvodu k prvi številki revije *Savinja*. V kratkem času, ki ga je preživel v Celju, je uspel z meščani, predvsem gimnazijci, stkati močne vezi. Slednji so pod njegovim mentorstvom svoje literarne poskuse začeli izdajati v literarnem listu, ki je nosil ime celjske reke. Rudolf Maister je prišel v Celje leta 1913. V Avstro-Ogrski monarhiji je bil to čas hudih narodnih trenj, ki so se kazala na vseh področjih, v kulturi, politiki in vsakodnevnem življenju. Celje, ki je bilo tedaj narodnostno mešano mesto, je narodni boj med Slovenci in Nemci precej občutilo. Nemški imperializem si je prav preko slovenskega ozemlja utiral pot do Jadrana. V knežjem mestu se je razkol kazal s prisotnostjo *Deutsches Haus* (Nemške hiše) in Narodnega doma, dveh hranilnic, dveh cerkva, dveh občin (pretežno nemško mestno in slovensko okoliško), gimnazijskih vzporednic, celo dveh pokopališč in še bi lahko naštevati.

General Maister (ilustracija Lucije Karničar)

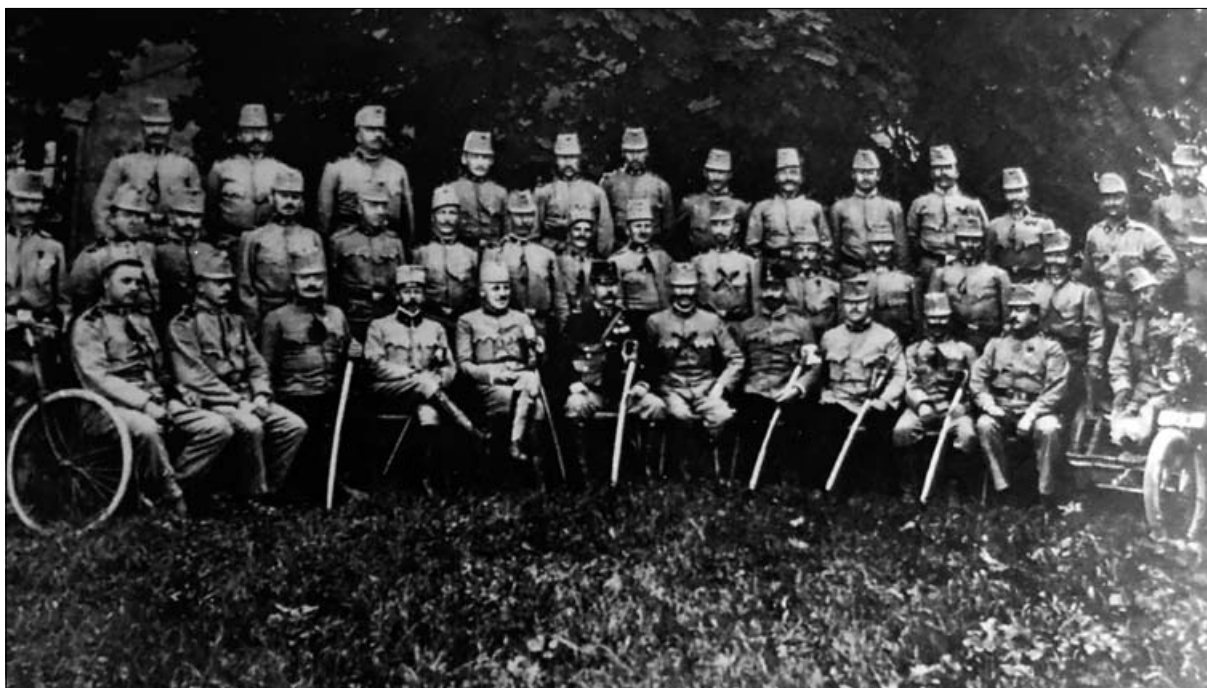
V takšno mesto je prišel Rudolf Maister. Leta 1910 je napredoval v stotnika, na začetku leta 1912 je bil poveljnik podčastniške šole, vendar je zbo-

lel na pljučih. Njegova prva služba po okrevanju je bila v Celju, kamor je prišel še vedno šibkega zdravja. Prevzel je položaj poveljnika črnovojniške izpostave (bataljona) v Celju, ta enota je sodila pod spodnještajerski polk s sedežem v Mariboru. Takrat je imel Maister čin stotnika.¹ Enota je bila nastanjena v vojašnici v četrti Gaberje, poverjeno pa mu je bilo tudi skladišče na Glaziji. Prišel je najprej sam, najprej je stanoval v manjšem stanovanju na današnji Gregorčičevi 3, potem se mu je pridružila družina in so se preselili v pritlično stanovanje na današnji Cankarjevi ulici 13. Njegov starejši sin Hrvoje, takrat star sedem let, je v Celju začel obiskovati slovensko okoliško šolo (danes I. osnovno šolo v Celju).²

Maister se je v Celju dobro počutil, po Przemyslu, Egiptu in Dalmaciji se mu je bilo prijetno vrniti na Slovensko. Mesto ni bilo daleč od rodnega Kamnika, niti do slovenske kulturne prestolnice Ljubljane. V vojašnici se v času njegovega službovanja ni zgodilo nič neprijetnega, celo Nemci so ga spoštovali. Maister se je vključil v slovensko kulturno življenje, obiskoval je prireditve v Narodnem domu in kavarne, posebno ljubi sta mu bili kavarni v Sokolskem domu v Gaberjah in Gostilna Jeserenek (Pri Grenadirju) na Polulah. Tu se je srečeval s celjskimi proslovenskimi izobraženci, kot sta bila profesorja Josip Kožuh, Armin Gradišnik, publicist Miloš Štibler, urednika *Narodnega lista* in *Ilustrovanega narodnega koledarja* Vekoslav Spindler in Janko Lesničar, gledališčnik Rafko Salmič. Stike je navezal tudi z zgodovinarjem in ravnateljem slovenskih gimnazijskih vzporednic Emilijanom Lilekom in mladim profesorjem Franom Mravljakom, ki je bil pozneje v kritičnih dneh leta 1918 v Mariboru njegov adjutant. V Celju je Maister dočkal izbruh 1. svetovne vojne, 7. decembra je bil premeščen v Maribor; najprej kot referent okrožnega poveljstva črne vojske, nato je postal njen povelj-

¹ V literaturi je zaslediti deloma konfuzne informacije, kateri enoti je Maister v Celju pravzaprav poveljeval. Glavan (2018) piše, da je bil premeščen v črno vojsko (domobranstvo), nato pa postavljen za poveljnika njene izpostave v Celju. Hartman (1998) piše o črni vojski (*Landsturm*) in o črnovojniški izpostavi v Celju, Roš (1957) pa o Maistru kot stotniku 26. polka deželne brambe s sedežem v Mariboru in eno garnizijo v Celju.

² Roš, *Maistrova celjska doba*, str. 276; Glavan, *Dom in rod*, 2018, str. 25; Hartman, *Rudolf Maister, general in pesnik*, str. 21.

Poveljnik Maister in njegov celjski črnovojaški vod. Maister sedi v prvi vrsti in je označen s križcem
(Vir: Hartman, 1998, str. 23)

nik.³ Zanimivo drobtinico iz Maistrovega delovanja najdemo v *Časopisu za zgodovino in narodopisje* iz 1914, v katerem beremo, da je Maister prijavil kar dvajset novih naročnikov (med njimi znana celjska imena kot so Rudolf Stermecki, Anton Kolenc in Juro Detiček).⁴ Časopis je bil v času, ko je bil Maribor večinsko nemško mesto, pomemben temelj slovenstva v mestu. Maistrovo bivanje v Celju je bilo kratko, a si je v tem času pridobil veliko znanstev in podpornikov, predvsem med celjsko mladino, ki so mu v prevratnem času leta 1918 pomagali, tako na bojišču kot v zaledju. Franjo Malgaj, ki je po vojni odšel na pomoč Maistru na Koroško, je v Celju uspel zbrati kar sedemdeset prostovoljcev.⁵

Maistrovo literarno ustvarjanje v Celju

Maister je v Celju tudi literarno ustvarjal. V tem času je objavil naslednja dela:

- ljubezensko pesem *Vasovalec* (*Literarna pratika*, ur. Milan Pugelj, 1914),

- pesem o pričakovanju pomladi *Snubači* (*Ljubljanski zvon*, št. 3, 1914),
- šaljiva epska pesem *Pri belem medvedu* (*Slovan*, št. 1, 1914),
- šaljiva epska pesem *Dve maši* (*Slovan*, št. 2, 1914),
- ocena *Slovenske biografije 1907–1912 dr. Janka Šlebingerja* (*Slovan*, št. 3, 1914),
- pesem o mornarjih v nevihti *Mi kapitani* (*Slovan*, 1914),
- uvod za prvo številko *Savinje* z naslovom *V svet* (*Savinja*, št. 1, 1914).

Tema Primoža Trubarja, ki je prisotna v pesmih *Pri belem medvedu* in *Dve maši*, ni prisotna nikjer drugje v Maistrovem opusu. Maister je vsak dan hodil v službo v Gaberje mimo cerkve sv. Maksimiljana, ki je bila svojčas Trubarjev beneficij, zato je zelo verjetno, da je svojo idejo dobil po tej poti. V oceni Šlebingerjeve biografije je pokazal, da je dobro poznal tudi takratne glasbene umetnike. Pesem *Mi kapitani*, v kateri se mornarji v hudem viharju obračajo na kapitane na morskem dnu, da bi jim rešili življenje, lahko beremo tudi kot prisposodbo za položaj Slovencev pred 1. svetovno vojno.

³ Glavan, *Dom in rod*, str. 24–25; Roš, *Maistrova celjska doba*, str. 280, Ferlež, *Štiri zgodbe celjske zgodovine*, str. 126.

⁴ *Društvena poročila*, str. 89.

⁵ Malgaj, *Vojni spomini: 1914–1919*.

Sodelovanje s celjskimi dijaki

Kakšno pa je bilo v času Maistrovega prihoda vzdušje med celjskim dijaštvom? Veliko dijakov (torej fantov, starih med petnajst in osemnajst let) je bilo aktivnih v raznih političnih in kulturnih društvih, vsak po svojem prepričanju. Delili so se na tri struje: na katoliško, ki se je edina lahko povsem legalno zbirala v okviru Marijine kongregacije, sestavljali pa so jo predvsem mlajši dijaki, liberalno (narodno napredno), ki se je s podporo kluba slovenskih naprednih akademikov zbirala v Narodnem domu, in pa tretjo, narodno radikalno strujo, ki ni bila usmerjena v podporo nobeni politični stranki. Ti zadnji dijaki so bili, v povezavi z enako mislečimi študenti, v izobraževanje in kulturnemu delu, predvsem na podežlju, tuja pa jim niso bila socialna vprašanja. Narodno radikalna dijaška organizacija je organizirala razna predavanja, predvsem s političnega, kulturnega in socialnega področja, prirejala je izobraževanja, imela knjižnico in čitalnico. Najprej je imela prostor v sobi nad gostilno Jelen, kjer so dijaki ob raznih kulturnih in narodnih obletnicah prirejali dogodke, služila pa je tudi kot »literarna krčma«.⁶

Lastnik gostilne Jelen Alojz Bezenšek je dijake podpiral, zato jim je prav rad odstopil sobo, ta je imela celo lasten vhod z dvorišča. Njegova natakari- ca Ančka je mladeničem stregla *pokalico*, včasih pa tudi kako močnejšo pijačo.⁷ V takem sproščenem okolju so se dobivali celjski dijaki, poznejši ustanovitelji literarnega društva Kondor. Bezenšek je dal na razpolago prostor, Miloš Štibler (1882–1969) pa je bil tisti, ki je dijake spodbujal k pisanju. Bil je pomemben borec za enakopravnost Slovencev na Štajerskem, član Samostojne kmečke stranke, radikalne dijaške organizacije (bil je njen revizor) in Sokola. Prizadeval si je za združništvo in nastopal v raznih štajerskih kulturnih društvih. Prav on je bil tisti, ki je svoje pisanja željne dijake povezal z Maistrom, pozneje pa dosegel, da je Zadrúžna zveza finančno podprla list Savinja.⁸

Štibler je v začetku decembra 1913 dijakom povedal, da je v Celje prišel stotnik – pesnik Rudolf Maister. Roš se spominja, da so tako imeli v Celju priložnost srečati tri velike mlade slovenske literate: Vladimirja Levstika, Antona Novačana, zdaj pa še Rudolfa Maistra, takole je opisal občutke, ko so ga prvič videli na ulici:

»Ne dolgo potem smo ga zagledali, prav ko smo se nekega večera vračali s sestanka. Čeprav so tedaj medlo brlele ulične plinske svetilke, smo vedeli: To je moral biti Maister! Visok, v sivem oficirskem plašču in s črno kapo na glavi je stopal počasi z dolgimi koraki, za ročaj držeč svetlo sabljo. Živo in odločno so mu žarele temne oči, pod rahlo rdečimi lici pa so se mu košatili mogočni črni brki. Sledili smo mu nekaj časa skozi mesto, vsi pod toplim vtisom tega srečanja. Res je bil to avstrijski častnik, toda hkrati je bil tudi slovenski pesnik!«⁹

Zanimivo je, kako je mladi Roš razmišljal o Maistru; po eni strani je bil to avstrijski častnik, častnik vojske države, ki je zatirala slovenski narod, po drugi strani pa slovenski pesnik. Nekateri dijaki so že od prej poznali njegovo knjigo Poezij, ki je izšla leta 1904.¹⁰

Maister je bil torej ob prihodu v Celje zrel pesnik z uspešno vojaško kariero, a je kljub temu imel posluš za mlade dijake. On sam je povprašal Štiblerja, če je v Celju kaj dijakov, ki radi pišejo. Štibler jim je prenesel novico in hitro so naredili čistopis svojih literarnih prvencev, to je bilo sredi decembra 1913. Že kak teden pozneje je Štibler uredil srečanje dijakov z Maistrom. Srečanje je bilo v poslopju Zvezne tiskarne v današnji Kocbekovi ulici, kjer je dijaška organizacija dobila prostore.¹¹ Roš je takole zapisal:

»Štibler je spremil Maistra do nas in segli smo v roko častniku, ki se nam je že po svoji visoki, vzravnani postavi in po prodorni sili svojih oči, po svojih lepih brkih in tudi po žametno zveneči gorenjščini zazdel kot nekakšna izredna in prav junaška osebnost. Čudovito se nam je zdelo, da je hotel spoznati nas, večinoma šele petnajstletne dečke iz petega in

⁶ Roš, *Maistrova celjska doba*, str. 271–272; Dular in Ratkajec, *Maistrovih (skoraj) deset mesecev v Celju*.

⁷ Kamra, *Celjske gostilne na Stanetovi ulici*,

⁸ Roš, *Maistrova celjska doba*, str. 271–272; Dular in Ratkajec, *Maistrovih (skoraj) deset mesecev v Celju*.

⁹ Citirano: Roš, *Maistrova celjska doba*, str. 272.

¹⁰ Roš, *Maistrova celjska doba*, str. 272.

¹¹ Roš, *Maistrova celjska doba*, str. 273.

šestega razreda gimnazije. Ali bo mogel najti na nas kaj, kar ga ne bo razočaralo, nas je zaskrbelo.«¹²

Maister je bil očitno topel človek, saj je dijake strah kmalu minil. Prebrali so mu svoje izdelke, Maister pa je med branjem odobravaljoče kimal. Potem jim je Maister svetoval nekaj popravkov, govoril o liriki, Prešernu in Župančiču. Zanj je bila najpomembnejša vsebina pesmi. Ko jim je omenil, da je v svojih gimnazijskih letih v Kranju urejal dva dijaška lista, so ga dijaki hitro prijeli za besedo, saj so imeli izdajanje v načrtu. V Celju sta že pred tem izhajala dva dijaška časopisa: *Vesna* in *Svoboda*, pri *Vesni* je sodeloval tudi Maister. Obljubil jim je pomoč in se poslovil. Kot rečeno, je Miloš Štibler uredil finančno podporo listu. Dijaki so pripravili literarne izdelke in jih nesli Maistru, ki je tedaj še bival sam na Gregorčičevi, da jih prebere in preceni, kaj je dovolj dobro za objavo.¹³

Društvo Kondor – celjska Zadruga

V decembru je bil ustanovljen dijaški literarni klub Kondor, ime mu je predlagal član Arkadij Videmšek, tedaj v šestem razredu, ki je bil ljubitelj Župančičeve poezije (znan Župančičev verz »Kondor, soncu brat!«¹⁴). Tako je tudi Celje dobilo svoje dijaško literarno društvo, svojo »Zadrugo«, kot so jo mladi slovenske moderne imeli že med leti 1892 in 1898, v njenem krogu se je nekaj časa gibal tudi Maister. Za predsednika so izvolili Srečka Puncerja, najstarejšega in najzrelejšega med njimi. Glavna naloga kluba je bilo izdajanje literarnega časopisa z imenom *Leposlovne in znanstvene vaje Savinja*. Prva številka časopisa je izšla konec januarja 1914, zanjo je Maister napisal vzneseno, optimizma polno uvodno besedo, seveda nepodpisano, ker osebnost avstro-ogrske vojske za tak časopis ni smela pisati. Društvo in časopis sta bila namreč formalno ilegalna, saj so vedeli, da zanju pri oblasteh nikdar ne bi dobili dovoljenja, tudi če bi zanj zaprosili. Urednik časopisa je bil Maister sam, delno tudi Puncer. Dijaki so se z Maistrom večkrat sestali, bodisi v njegovem stanovanju bodisi v prostorih dijaške organizacije. Družina Maister je bila do dijakov vedno gostoljubna in prijazna. Dijaki so občudovali

Maistrovo knjižnico in njegova slikarska dela, ki so visela po stenah.¹⁵

Na zadnjih straneh prve številke so dijaki svoje poslanstvo opisali takole:

*»Da si ohranimo v poznejših letih spomin na začetek svojega leposlovnega in znanstvenega delovanja, smo sklenili izdajati veje "Savinja", v katerih hočemo priobčevati svoje prvence. Da more dobiti vsak tovariš po več izvodov, jih tiskamo z razmnoževalnim strojem, ker pisanje je preveč zamudno. Odločno izrekamo, da "Savinja" nima javnega, temveč zaseben značaj in da politične članke a priori izključuje. Smo prepričani, da bo vsak mladinoljub, ki dobi morebiti "Savinjo" v roke, vesel našega mladeniškega navdušenja in nam pomagal uresničiti geslo: Hočemo vedno hoditi po cesti lepote, dolžnosti in bratoljubja.«*¹⁶

List Savinja in mladi pisci

Izšli so štirje zvezki Savinje, zadnji je vseboval četrto in peto številko. Izhajali so v približno mesečnih presledkih, njihov obseg je bil med dvanajst in šestnajst stranmi.¹⁷ Tiskali so ga kar dijaki sami s pomočjo ciklostila (naprave in matric). Naklada je bila 150 izvodov. Kupovali so ga dijaki, nekaj odraslih prijateljev mladine, nekaj izvodov pa je šlo tudi na druge gimnazije.¹⁸

Ustvarjalci lista so bili skoraj vsi podpisani s psevdonimi, izbranimi med značilnimi slovanskimi imeni, najbrž v duhu tedanjega panslavizma, in sicer:

- Arkadij Videmšek – Vojko,
- Davorin Ravljen – Alja Vanjev,
- Fran Roš – Svobodin Semenov,
- Ivo Štempihar – Smil Dvorjanov (iz Kranja, sodeloval po vezi s Franjem Malgajem),
- Polde Vasle,
- Srečko Puncer – Braslav Vitogoj,
- Stanko Pečar – Velimir Pavlov,
- Zdravko Kroflič.

¹² Citirano: Roš, *Maistrova celjska doba*, str. 273.

¹³ Roš, *Maistrova celjska doba*, str. 274.

¹⁴ Roš, *Maistrova celjska doba*, str. 272–274.

¹⁵ Roš, *Maistrova celjska doba*, str. 275–276.

¹⁶ Citirano: *Savinja*, št. 1, str. 12.

¹⁷ *Savinja*, št. 1.

¹⁸ Roš, *Maistrova celjska doba*, str. 275–276; *Savinja*, št. 1.

Za Vasleta in Krofliča ni čisto gotovo, katera dva psevdonima sta uporabljala, je pa gotovo, da sta napisala vsak po dve pesmi, eden pod psevdonimom Vneslav (v št. 1), drugi pod imenom Ivan Cirilov (v št. 3). Ena pesem (Marica v št. 1) je podpisana s psevdonimom Mojmir, ne vemo, kdo je njen avtor, morda jo je dal objaviti sam Maister, saj je svojo ženo večkrat ljubkovalno imenoval Marica, posvetil pa ji je tudi nekaj pesmi.

Po izbruhu prve svetovne vojne so se razmere zaostrele. Avgusta 1914 je bila izvedena hišna preiskava na domu Srečka Puncerja v Braslovčah, odkrili so namreč nekaj njegovih pisem dr. Franu Ilešiču, ki so ga oblasti skušale obtožiti veleizdaje. Izvode Savinje je še pravi čas poskril. Ravnatelj celjske nemške gimnazije Klemens Proft¹⁹ je pozno jeseni na zagovor klical petnajst slovenskih dijakov, zasliševal jih je ljubljanski sodni svetnik. Člani Kondorja so se morali zagovarjati zaradi članstva v ilegalnem društvu in izdajanjem lista, problematično je bilo tudi članstvo v Jugoslovanski počitniški zvezi, ki je mladim pomagala pri potovanjih v južnoslovanske dežele. Postopek je bil prepuščen celjskemu sodstvu, a sodnik Bračič postopka proti dijaku ni hotel voditi, stekel pa je šolski postopek. Proft je dobil nekaj števil Savinje in listine počitniške zveze z imeni. Zaslišanja so stekla, Maistra k sreči ni nihče omenil. Ministrstvo za uk in bogočastje je izreklo (za vojne razmere) milo kazen: petnajst dijakov (dva komaj štirinajstletna) je bilo obsojenih na ukor z dvanajstim, osmimi ali štirimi urami šolskega pripora ob nedeljskih popoldnevih. Hujša je bila negativna ocena v vedenju: to je pomenilo, da so dijaki izgubili pravico do oprostitve šolnine. Druga negativna stran tega je bila, da so ti dijaki, ki jih je svetovna morija kmalu potegnila v svoje krvavo žrelo, nastopili vojaško službo kot »politično sumljivi«. Večina se je zaradi zavednih slovenskih podčastnikov po pisarnah celjskega 87. pešpolka uspela te nalepke znebiti. S pričetkom vojne je Kondor moral nehati obstajati, ko so dijaki hoteli Maistru izročiti zadnjo številko *Savinje*, ga ni bilo doma, potem pa so se začele počitnice, z novim šolskim letom pa njihovega mentorja ni bilo več v Celju.²⁰

¹⁹ Klemens Proft je nekaj let prej na ljubljanski realki dvakrat na maturi vrgel Ivana Cankarja.

²⁰ Roš, *Maistrova celjska doba*, str. 279–281.

Predstavniki literarnega kluba Kondor. Stojijo od leve proti desni Fran Roš, Arkadij Videmšek in Davorin Ravljen. Sedita Stanko Pečar in Srečko Puncer. (Vir: Roš, 1957, str. 274)

Poglejmo, kaj se je še zgodilo s kondorjevci v vojnih in povojnih letih. Arkadij Videmšek, Roš ga opiše kot lepega odličnjaka in dobrega telovadca, je bil vpoklican leta 1916. Izkazal se je v bojih na Škabrijelu, 18. junija 1918, torej prav malo pred koncem vojne, pa ga je na južnem Tirolskem ubila italijanska granata, star je bil dvajset let. Njegovo literarno zapuščino v dveh zvezkih hrani Osrednja knjižnica Celje.²¹ Na bojišču je umrl tudi Polde Vasle.²² Srečko Puncer je bil vpoklican takoj po maturi, služil je v Lebringu in Slovenskih Konjicah, 31. oktobra po končani vojni se je vrnil v Celje in se priključil Malgajevim borcem, ki so odšli na Koroško. Padel je 29. aprila 1919 pri Vovbrah. Njegovo telo so prepeljali v domače Braslovče, kjer so ga z vsemi častmi pokopali – ob smrti je bil star 24

²¹ Celjsko-zasavski biografski leksikon, Davorin Ravljen.

²² Roš, *Maistrova celjska doba*, str. 282.

Spominska plošča na I. gimnaziji Celje. Foto: Urh Ferlež

let. Davorin Ravljen je končal gimnazijo v Celju, doštudiral pravo, nadaljeval je pisateljsko kariero, veliko je pisal za časopise in prevajal.²³ Tudi Fran Roš je postal uspešen pisatelj in profesor v Celju, tudi častni občan.²⁴ Stanko Pečar je postal odvetnik, decembra 1944 je umrl v Auschwitzu.²⁵ Zdravko Kroflič je po Malgajevi smrti vodil njegovo četo na Koroškem, potem pa opravljal delo železničarskega uradnika.²⁶ Ivo Štempihar je bil pravnik, politik in publicist, zavzemal se je za pravice jeseniških kovinarjev.²⁷

Kako se Celje spominja Maistra?

Kot veliko slovenskih mest ima tudi Celje Maistrovo ulico. Leta 2004 je v celjski knjižnici gostovala razstava o Rudolfu Maistru iz Vojaškega muzeja, ki jo je pripravil Albin Mikulič.²⁸ Marca leta 2009 je bilo na predlog ravnatelja I. gimnazije v Celju Antona Šepetavca ustanovljeno Društvo generala Maistra Celje, ki je v letu (na Maistrov rojstni dan, 29. marec) na pročelju gimnazije odkrila spominsko ploščo Rudolfu Maistru in literarnemu društvu Kondor.

Ob 80-letnici bojev za severno mejo je Celje resno razmišljalo o postavitvi spomenika Rudolfu Maistru. Dobili bi ga naj po ugodnejši ceni. V Ljubljani so postavitev spomenika zaupali Jakovu Brdarju, čeprav je država nekaj let prej isto nalogo zaupala že Boštjanu Putrihu. Tako so Putrihov spomenik ponudili Celju. Mestni svetniki so postavitev podprli, kot možni lokaciji pa sta bili ponujeni Trg Celjskih knezov in Krekov trg pred železniško postajo.²⁹ Spomenik bi moral stati že konec novembra 1998, a se to ni zgodilo. Občinska blagajna ni našla denarja za postavitev in arhitekturno ureditev lokacije, kjer bi moral stati, temu je botrovala tudi poplava v začetku novembra 1998, vmes pa se je zamenjal tudi občinski svet. Tako ima Ljubljana še danes dva konjeniška spomenika Rudolfu Maistru, prvega pred Ministrstvom za obrambo, drugega pred železniško postajo na Trgu OF³⁰.

Beseda o vsebini

Natiskana glasila so se v veliki večini porazgubila. Tako Narodna in univerzitetna knjižnica hrani originale prvih treh izvodov, Mariborska univerzitetna knjižnica hrani kopije vseh števil. V letošnjem letu so bile vse številke digitalizirane in objavljene na portalu Digitalne knjižnice Slovenije, literarna dela pa so bila objavljena tudi na Wikiviru.

²³ Uredništvo, *Ravljen, Davorin*.

²⁴ Roš, *Maistrova celjska doba*.

²⁵ *Popis žrtev taborišč*.

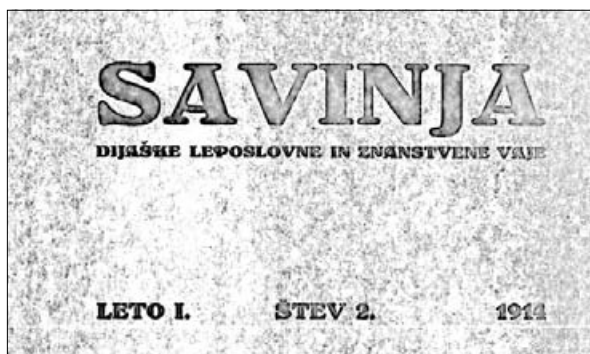
²⁶ Roš, *Maistrova celjska doba*, str. 283.

²⁷ Ude, *Štempihar, Ivo*.

²⁸ Konradi, *Z Rudolfom Maistrom v boju za severno mejo*, str. 30.

²⁹ Stamejčič, *V Celju spomenik Generalu Maistru*, str. 2.

³⁰ Premšak, *»Odplavila« ga je poplava: v Celju so na spomenik generalu Rudolfu Maistru kar pozabili*, str. 12.

Naslovnica druge številke Savinja
(Vir: Savinja, I. 1, št. 2, 1914)

Velika večina objavljenih besedil v Savinji so pesmi. Daleč največ literarnih del je napisal Fran Roš (trideset del), velika večina je poezije, nekaj je kratke proze. Arkadij Videmšek je napisal osemnajst pesmi. Srečko Puncer se je poskusil v recenziranju del svojih sodobnikov, napisal je tudi razpravi o grškem epu in o ustoličevanju koroških vojvod. Njegovo pisanje kaže na njegovo razgledanost, svoje teze dobro argumentira, pri razpravah pa dobro povzema literaturo. Davorin Ravljen je napisal deset pesmi. Teme, ki so jih dijaki opevali v pesmi so predvsem ljubezen, prebujanje narave, pomlad, polne so mladostne vznesenosti in optimizma. Literarno po kvaliteti izstopajo dela Frana Roša, ta so vsebinsko in oblikovno kompleksnejša (npr. soneti), Roš je tako že v mladih letih napovedal svojo uspešno pisateljsko kariero, kaže se njegov osebni slog. Srečko Puncer se je izkazal kot dober kritik, nakazal pa je tudi svoj talent za literarno zgodovino in zgodovinsko misel. Ostali so pisali preprosteje, njihov osebni slog ni prišel tako do izraza, v marsikateri pesmi je vidno posnemanje Maistrovega sloga.

Zaključek ali kje je »Rudolf Maister« leta 2020?

Razmislek o Rudolфу Maistru je v samostojni Sloveniji, več kot sto let po prevratnih dneh ob koncu prve svetovne vojne, še vedno na mestu. Tea Dular, Filip Ratkajec in Polona Majdič so v letu 2020 med Celjani izvedli anketo, s katero so ugotavljali, kako to zgodovinsko osebnost poznajo. Majdičeva je pregledala tudi mesto Rudolfa Maistra v učbenikih osnovnošolskega in srednješolskega izobraževanja v Sloveniji in ugotovila, da je predstavljen kot »junak«, ki je v pravem trenutku vzel oblast v svoje roke in uspel ubraniti Maribor pred Avstrijci. Umanjka po-

drobnejša obravnava, verjetno pa je učitelji zgodovine zaradi obširnosti snovi niti ne bi mogli podati. Ugotavlja tudi, da se Maistrovega literarnega dela pri pouku književnosti sploh ne obravnava. Prav to so pokazale tudi ankete, Celjani so Maistra poznali kot generala iz Maribora, vedeli so za državni praznik, niso pa poznali njegovega umetniškega ustvarjanja ali drugega vojaškega delovanja.³¹

Kje je torej Maister v slovenski družbi leta 2020? Zdi se, da se je od osamosvojitve dalje postopoma oblikoval mit o narodnem junaku Rudolфу Maistru, ki je ubranil severno mejo. To dokazuje postavitve več spomenikov po slovenskih mestih in krajih, njemu posvečene razstave, postavljanje spominskih plošč, razglasitev državnega praznika, umestitev v šolske načrte, izhajanje zbornikov, delovanja društev Generala Maistra ipd. Ankete kažejo, da je Maister iz nekoliko pozabljene osebe v zgodovinskem spominu današnjih Slovencev postal velika, za narodni razvoj pomembna osebnost. Pri tem ljudje poznajo skoraj izključno samo njegovo (pozitivno) vlogo v Mariboru leta 1918, ne pa tudi njegovega ostalega delovanja.³² Če se je več kot dvajset let v zgodovinopisju in v družbi obujalo spomin na Maistra, pa je v zadnjih letih izšlo več razprav na temo njegove »temne plati«.³³ S tem so mišljeni predvsem dogodki na mariborsko krvavo nedeljo (27. januar 1919), ko je mesto obiskala Milesova vojaška delegacija in je Maister ukazal streljanje na množico, ki je zahtevala, da Maribor ostane pod Avstrijo, in na Maistrovem vztrajanju pri tem, da mora Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev dobiti celo Koroško, ki pa je bila potem na plebiscitu izgubljena, čeprav so Avstriji sprva sami ponudili razmejitevno črto na Dravi.

O Maistru je bilo napisanega že mnogo in ta prispevek sodi bolj med tiste, ki predstavljajo Maistra kot narodnega junaka, kakor med tiste sodobnejše, ki se ga lotevajo z bolj kritične distance. Prav tako

³¹ Majdič, Kako dobro celjski dijaki poznajo Rudolfa Maistra; Dular in Ratkajec, Maistrovih (skoraj) deset mesecev v Celju.

³² Majdič, Kako dobro celjski dijaki poznajo Rudolfa Maistra; Dular in Ratkajec, Maistrovih (skoraj) deset mesecev v Celju.

³³ Prim. Augustinčič, Marburger Blutsonntag (27. Januar 1919) im Spiegel der deutschösterreichischen und slowenischen Presse; Jenuš, »Es gibt einen Meister über alle irdische Maister«; Petelinšek: Ob 101. obletnici »mariborske krvave nedelje«

so zelo dobro raziskane narodne razmere v Celju v zadnjih letih Avstro-Ogrske. Do potankosti so raziskani kraji in ljudje, kjer in s katerimi je Maister deloval in sodeloval dlje časa, s tem mislim npr. na Maribor, Unec, Kamnik ali Zavrh, o njegovem celjskem letu pa se ni dosti pisalo. Prav tako še ni podrobno raziskan Maistrov literarni opus in še čaka na literarne zgodovinarje. Članek o Maistrovem letu v Celju in njegovo sodelovanje s kondorjevci je tako po svoje tudi poskus demitizacije, saj opozarja, da ne gre le za generala, ki je v prevratnih dneh na spodnjem Štajerskem prevzel oblast, temveč tudi pisatelja, umetnika in pedagoga.

Viri in literatura

Časopisni viri:

Društvena poročila. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 11, 1914, str. 88–92.

Konradi Lampret, Ljudmila: Z Rudolfom Maistrom v boju za severno mejo. *Celjan*, 9, 2009, št. 442, str. 30.

Savinja, dijaške leposlovne in znanstvene vaje, 1, 1914, št. 1.

Savinja, dijaške leposlovne in znanstvene vaje, 1, 1914, št. 2.

Savinja, dijaške leposlovne in znanstvene vaje, 1, 1914, št. 3.

Savinja, dijaške leposlovne in znanstvene vaje, 1, 1914, št. 4-5.

Stamejčič, Damjana: Celje bo postavilo spomenik Maistru: konjenik na cilju. *Delo*, 40, 1998, št. 249, str. 6.

Stamejčič, Ivana: V Celju spomenik generalu Maistru. *Novi tednik*, 53, 1998, št. 42, str. 2.

Literatura:

Baš, Franjo: Puncer, Srečko (1895–1919). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi475217/#slovenski-biografski-leksikon> (6. november 2020). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*: 8. zv. Pregelj Ivan – Qualle. Franc Ksaver Lukman Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1952.

Dular, Tea; Filip Ratkajec: *Maistrovih (skoraj) deset mesecev v Celju*, raziskovalna naloga.

Celje: I. gimnazija v Celju, 2020.

Ferlež, Urh: *Štiri zgodbe celjske zgodovine*. Celje: I. gimnazija v Celju, 2018.

Glavan, Mihael. Rod in dom. Malečkar, Nela. (ur.). *Rudolf Maister: sto let severne meje: življenje in delo Rudolfa Maistra Vojanova 1874–1943*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2018.

Grdina, Igor (ur.): *200 let I. gimnazije v Celju*: monografija. Celje: I. gimnazija v Celju, 2010.

Hartman, Bruno: *Rudolf Maister, general in pesnik*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1998.

Majdič, Polona: Kako dobro dijaki poznajo Rudolfa Maistra. *Zgodovina v šoli*, 28, 2020, št. 1, str. 78–84.

Malečkar, Nela. (ur.). *Rudolf Maister: sto let severne meje: življenje in delo Rudolfa Maistra Vojanova 1874–1943*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2018.

Malgaj, Franjo. *Vojni spomini: 1914–1919*. Maribor: Pro-Andy, 2009.

Medenjak, Mirjana; Andreja Ošlak: *Fran Roš »Ljubil sem te, življenje«* zbirka pesmi, raziskovalna naloga. Celje: Osnovna šola Frana Roša Celje, 1989.

Novak Popov, Irena; Marko Juvan: Župančičev poklon (homage) Murnu: Manom Josipa Murna Aleksandrova. *Jezik in slovstvo*, 35, 1989, št. 1-2, str. 4–14.

Novak, Vlado: Videmšek, Arkadij (1898–1918). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi782034/#slovenski-biografski-leksikon> (6. november 2020). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*: 13. zv. Trubar – Vodaine. Alfonz Gspan, Jože Munda in Fran Petre Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1982.

Potočnik, Dragan: *Zgodovinske okoliščine delovanja generala Rudolfa Maistra na Štajerskem, Koroškem in v Prekmurju*. Ljubljana: Koščak, 2008.

Premšak, Marlen: »Odplavila« ga je poplava: v Celju so na spomenik generalu Rudolfu Maistru kar pozabili. *Večer*, 54, 1998, št. 281, str. 12.

Potrata, Majda: Majda Potrata, Marija Maister (1885–1938) – pomembna Mariborčanka. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 89, 2018, nova vrsta št. 54, str. 151–154.

Roš, Fran: Maistrova celjska doba. *Celjski zbornik*, 270 – 283, 1957.

Torkar, Zora. [et. al.]: *Rudolf Maister: domoljub, general, kulturnik, pesnik, bibliofil: vodnik po razstavi v Rojstni hiši Rudolfa Maistra v Kamniku*. Kamnik: Medobčinski muzej, 2013.

Ude, Lojze: Štampilhar, Ivo (1898–1955). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi666451/#slovenski-biografski-leksikon> (13. november 2020). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*: 11. zv. Stelè – Švikaršič. Alfonz Gspan et al. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1971.

Uredništvo: Ravljen, Davorin (1898–1965). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi488830/#slovenski-biografski-leksikon> (13. november 2020). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*: 9. zv. Raab – Schmid. Alfonz Gspan et al. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1960.

Uredništvo: Roš, Fran (1898–1976). *Slovenska biografija*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi519204/#slovenski-biografski-leksikon> (13. november 2020). Izvirna objava v: *Slovenski biografski leksikon*: 9. zv. Raab – Schmid. Alfonz Gspan et al. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1960.

Spletne strani

Celjsko-zasavski biografski leksikon, Arkadij Videmšek (<http://www.celjskozasavski.si/osebe/videm%C5%A1ek-arkadij/816/>, 3. 11. 2020).

Celjske gostilne na Stanetovi ulici. Objava na spletnem portalu Kamra (<https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/na-stanetovi-ulici.html>, 3. 11. 2020).

Popis žrtev taborišč. (<https://www.sistory.si/zrtve/zrtev/?id=60676>, 6. 11. 2020).

Zusammenfassung

„HEUTE ABER MARSCHIEREN WIR SAVINJA-BURSCHEN“

Über das militärische und literarische Wirken Maisters in Celje

Rudolf Maister (1874–1934), eine slowenische militärische und künstlerische Persönlichkeit, trat im Dezember 1913 seinen Dienst als Kommandant eines Landsturmabteiles in Celje an und blieb bis zum Ausbruch des Ersten Weltkrieges – also nur einige Monate – in der Stadt. In militärischer Hinsicht gab es während seines Aufenthaltes in Celje keine besonderen Vorkommnisse. Er setzte auch sein literarisches Schaffen fort, wahrscheinlich bekam er hier seine Inspiration für ein Gedicht über Primož Trubar. Er nahm am kulturellen Leben der Stadt teil und schloss Freundschaften mit mehreren Cilliern, die ihn dann im Kampf um die Nordgrenze im Jahr 1918 unterstützten. Besonders wichtig war seine Zusammenarbeit mit einer Gruppe von Schülern des Cillier Gymnasiums, die Freude am Schreiben hatten. Sie gründeten den Verein Kondor und Maister war ihr Mentor, der sie ermunterte und Ratschläge zur Verbesserung ihrer Werke gab. Sie begannen ihre Werke im Literaturblatt Savinja zu veröffentlichen, von dem fünf Nummern erschienen, bis der Kriegsausbruch die Herausgabe unterbrach. Den Druck übernahmen sie gleich selbst. Sie verfassten vor allem Gedichte und nur wenige Prosawerke und Literaturkritiken. Beim Schreiben taten sich Arkadij Videmšek, Davorin Ravljen, Srečko Puncer und Fran Roš besonders hervor; letzterer blieb sein Leben lang Schriftsteller. Die Schüler schrieben unter Pseudonymen, da ihr Blatt illegal war. Der Cillier Verein Kondor kann mit dem Verein Zadruga verglichen werden, in dem sich die Begründer der slowenischen Moderne – unter ihnen auch Rudolf Maister – trafen. Die Stadt Celje erinnert mit einer Gedenktafel an der Fassade des I. Gymnasiums an Maister und den Verein Kondor; es wurde auch die Errichtung eines Denkmals überlegt.

Schlagwörter: Rudolf Maister, Literaturblatt Savinja, Verein Kondor, Fran Roš, Gymnasium in Celje/Cilli

Franc Križnar

»Živel in deloval je med nemštvom in slovenstvom«

Josip Ipavec (1873-1921)*

KRIŽNAR Franc, doktor glasbenih znanosti, univ. mag. in dipl. muzikolog, Reteče 127, SI-4220 Škofja Loka, franc.kriznar@siol.net

78(497.4):929Ipavec J.

»ŽIVEL IN DELOVAL JE MED NEMŠTVOM IN SLOVENSTVOM«

Josip Ipavec (1873-1921)

Avtor navede vsa relevantna biografska in bibliografska dejstva, ki so zadnjega iz dinastije kar štirih zdravnikov in slovensko-celjskih skladateljev Ipavcev (Alojz, Benjamin, Gustav in Josip) povzdignila na evropsko raven glasbene ustvarjalnosti. Josip Ipavec (1873-1921), katerega 100-letnico smrti obhajamo v letu 2021 z državno razglašenim Ipavčevim letom, je bil glasbeno najbolj izšolan od vse četverice, četudi čisto prave, profesionalne skladateljsko obrtne šole ni imel za seboj nihče med njimi. Josip je tudi edini, ki je največ vokalne glasbe (samospeli in zbori) komponiral na nemška besedila; med njimi najdemo tudi tako velika (evropska) pesniška imena kot so to npr. H. Heine, J. W. v. Goethe, E. Geibel, L. Uhland, N. Lenau, E. Schönaich-Carolath, J. Rodenberg idr. Njegov kronski življenjski opus je brez dvoma balet-pantomima *Možiček* (1900-01) kot prvi slovenski balet, manj ali skoraj neuspešen pa je bil s svojo opero/opereto *Princesa Vrtoglavka* (1905-10).

Ključne besede: Josip Ipavec, Ipavčevo leto, samospeli, zbori, *Možiček*, *Princesa Vrtoglavka*

KRIŽNAR Franc, PhD, Science of Music, MA and BA Musicology, Reteče 127, SI-4220 Škofja Loka, franc.kriznar@siol.net

78(497.4):929Ipavec J.

“HE LIVED AND WORKED BETWEEN THE GERMAN AND SLOVENIAN CULTURES”

Josip Ipavec (1873-1921)

The author lists all relevant biographical and bibliographical facts that raised the last member of the dynasty of four medical doctors and Slovenian-Celje Ipavci composers (Alojz, Benjamin, Gustav in Josip) to the European level of music artistry. Josip Ipavec (1873-1921), the centenary of whose death is commemorated in 2021 with the National Year of Ipavec, underwent the most thorough formal music training, even though none of the four received any professional training in composition. Josip was also the only one whose vocal pieces (Lieder and choirs) was mostly composed for lyrics in German, including those by such prominent (European) poets as H. Heine, J. W. v. Goethe, E. Geibel, L. Uhland, N. Lenau, E. Schönaich-Carolath, and J. Rodenberg. Undoubtedly, the crown jewel of Ipavec's music oeuvre remains the ballet-pantomime *Možiček* [Little man] (1900-1901), the first Slovenian ballet piece; less successful if not unsuccessful was his opera/operetta *Princesa Vrtoglavka* [The giddy princess] (1905-1910).

Key words: Josip Ipavec, Ipavec Year, Lieder, choirs, *Možiček*, *Princesa Vrtoglavka*

* Opus glasbenika, skladatelja in zdravnika Josipa Ipavca (1873-1921) je sto let po njegovi smrti ocenjen mnogo bolje kot kdajkoli, pohvaljen in vreden nacionalnega in državnega ponosa. Razglašeno leto Josipa Ipavca v pomembni meri spodbuja ustvarjalno zasnovo programov in projektov v letu 2021 od področja glasbene ustvarjalnosti do raziskovanja in glasbenega izobraževanja. Ob spominjanju na skladatelja je ministrstvo za kulturo javne zavode in javni sklad, ki delujejo na področju kulture, pozvalo, naj v sklopu razpoložljivih možnosti pri načrtovanju programov in projektov za leto 2021 pripravijo vsebine, ki se bodo navezovala na to pomembno obletnico. Hkrati je to tudi odlična priložnost za okrepljeno sodelovanje pomembnih resorjev, kot sta denimo šolstvo in turizem. Glej objava na: MMC Ljubljana, 2. 7. 2020. <https://www.gov.si/novice/2020-07-03-razglasitev-l...> (8. 11. 2010).

Uvod

Slovita rodbina, skladatelji Ipavci, trije bratje: Alojz (1815-1849), Benjamin (1829-1908), Gustav (1831-1908) in Gustavov sin Josip (1873-1921) iz Šentjurja (Sv. Jurija, Št. Jurija), starodavnega trga v okolici Celja, komaj ducat kilometrov oddaljena od knežjega mesta, so izreden pojav v slovenski glasbeni kulturi. Nekaj podobnega kot so npr. Brixiji¹ in Bende² v češki, Scarlattiji³ v italijanski, Couperini⁴ v francoski, Bachi⁵ v nemški ali če poskusimo s sodobno in nam bližnjo primerjavo s Firšti⁶ v celjski kulturi. Tudi Ipavci so bili kot njihovi predniki in vzorniki rod, ki mu je bila glasba tako rekoč položena v zibel. Z njo so se ukvarjali moški in ženske članice rodbine,⁷ a skladatelji so bili med njimi le štirje: bratje Alojz, Benjamin in Gustav ter Gustavov sin Josip Ipavec. Njihova posebnost je bila še v tem, da poklicno sploh niso bili glasbeniki, temveč zdravniki, glasba pa jim je pomenila srčno potrebo in radost. Z njo so stregli svojemu ustvarjalnemu daru in talentu; nekateri od njih pa tudi stvari slovenske narodne skupnosti, kot npr. Benjamin in Gustav. Strica Alojz in Benjamin in

Josip Ipavec, fotografija
(Zgodovinski arhiv Celje, SI_ZAC/1484 Grdina Igor)

¹ (Oče) Šimon B. (1693-1735) in sinova: Georg B. (1722-1795) in Fratišek Xavier B. (1732-1771).

² František (Franz) B. (1709-1786) in Jirži (Georg) Antonin B. (1722-1795).

³ Npr. (oče) Alessandro S. (1660-1725), sin in njegov učenec Domenico S. (1685-1757) idr.

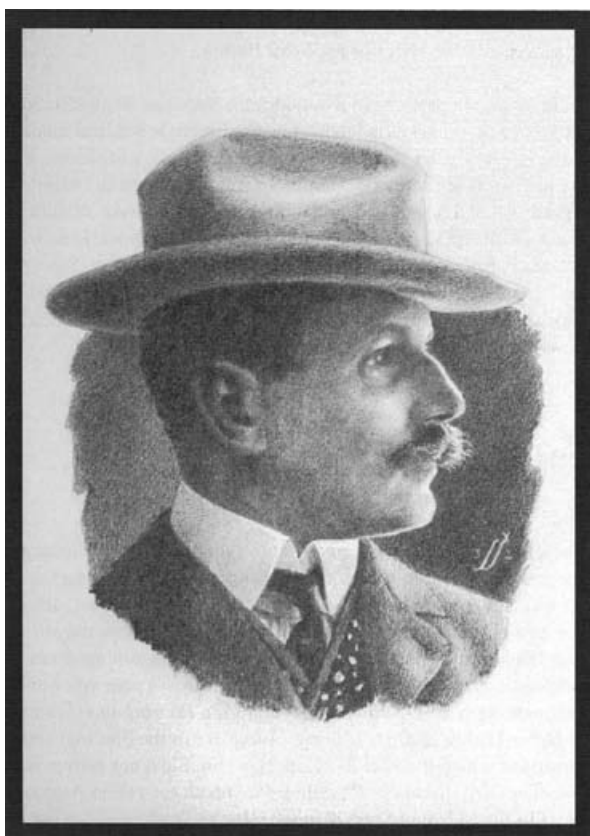
⁴ Npr. François C. (1668-1733) idr.

⁵ (Oče) Johann Sebastian B. (1685-1750) in njegovi sinovi: Wilhelm Friedmann B. (1710-1784), Johann Christoph Friedrich B. (1732-1795), Johann Christian B. (1735-1782) idr.

⁶ (Oče) Nenad F. (roj. 1964), sinovi: Miha (roj. 1992), Leon (roj. 1994) in Peter (1998).

⁷ Nečakinje Benjamina in Gustava I. ter Josipove sestrične, alias tudi hčerke Alojzove, Benjaminove in Gustavove sestre: Fani, Amalija in Marija, hčerke Ivanke (Ivanje, Ženetke) Ipavec, poročene Čampa (Alojz Čampa je bil dvorni svetnik), so skupaj z Marianne Gallowitsch in ki jo je nasledila Frieda Perner, sestavile Prvi avstrijski damski (pevski) kvartet/ *Erstes österreichisches Damenquartett*, ki je v 80.-ih letih 19. stol. koncertiral in slovel po vsej Evropi. Enega prvih javnih nastopov je kvartet pripravil v veliki dvorani dunajskega glasbenega društva Wiener Musikverein in doživel izjemen uspeh. V l. 1880-1887 je kvartet nastopal po številnih mestih habsburške monarhije, po Nemčiji, Franciji, Belgiji na Nizozemskem in v Rusiji. Posebnega uspeha je bila med slovenskimi deli deležna skladba *Oblaček*, ki jo je na besedilo Antona Askerca priredil Gustav Ipavec in jo je kvartet mdr. zapel tudi ruskemu carju Aleksandru III. Mdr. so bile F(r)an(č)i(ška), Amalija in Marija Čampa premierne izvajalke za pesmi Johannesa Brahmsa (?).

oče Gustav pa vendarle veljajo za osrednje osebnosti slovenske glasbene romantike. Josip Ipavec, zadnji skladateljsko dejavni član tega rodu, je bil sprva avstrijski vojaški zdravnik; najprej na Dunaju in nato v Zagrebu. Potem je po očetu Gustavu prevzel zdravniško prakso v domačem Šentjurju. Njegova hiša v Šentjurju je večkrat gostila imenitne (glasbene) goste, kot so bili to skladatelji Johannes Brahms, Wilhelm Kienzl, Oskar Nedbal idr. Danes spomeniško zaščitena hiša Ipavčevih v Šentjurju je kulturni spomenik. V letih, ko bi od Josipa lahko pričakovali višek ustvarjalnosti, vse od okrog 1911, ni več posegal v sočasno slovensko glasbeno dogajanje. Tudi vojaško je bil (1914) na začetku prve vojne sicer mobiliziran in napoten v taborišče Wagnerja, kamor so bili preseljeni vojaki iz frontnih con. Tam je občasno sodeloval na koncertih, ki so jih prirejali za begunce. V tem okviru je leta 1917 nastopil še zadnjič. Potem pa je bil zaradi nespособnosti za nadaljnjo vojaško medicinsko službo leta 1917 odpuščen iz armade. Njegovo zdravje je bilo torej že takrat načeto in bolezen mu je naposled onemogočila poklicno zdravniško in ljubiteljsko glasbeno delo. Maja 1919 ga je sodišče v Celju zaradi

J. Ipavec, slika – risba Saše Šantla (1932)

umobolnosti razglasilo za opravilno nesposobnega. Od tedaj se je njegovo stanje le še slabšalo in tako je bolezen še ne 48-letnemu izkopala grob. Leta 1920 so ga sorodniki še zadnjič poslali k dunajskim zdravnikom, vendar mu tudi ti niso mogli več pomagati. Tegoba, ki je pogubila že njegovega rojaka Huga Wolfa (1860-1903), tudi njemu ni prizanesla. Po dolgi in mučni bolezni je sklenil življenjsko pot na Prešernov dan, 8. februarja 1921.⁸

Izza skladateljevega življenja in šolanja

Zdravnik in skladatelj Josip (Jožef, Karel) Ipavec (Ipavitz, Ipawitz, Ipavic) je bil rojen 21. decembra 1873 v Šentjurju (Št. Juriju pri Celju) ob Južni železnici. Bil je sedmi od desetih otrok Gustava v zakonu s Karolino Ipavec (roj. Amon), sicer pa tudi Benjaminov nečak, ki pa je rasel že v drugem času in drugačnem duhu. Zanj narodnostni vidiki niso bili več odločilni, toliko bolj pa so ga zaposlovali čisto umetniško-izpovedni izzivi. V očetovi hiši se je veliko muziciralo. Razen očeta sta igrali

obe Josipovi sestri Minka in Karolina vsak večer klavir. Zgodaj je igral gosli tudi Josip. Nanje ga je učil tamkajšnji učitelj F. Vučnik. Študij medicine je dokončal v Gradcu in bil leta 1904 promoviran za doktorja medicine. Kot zdravnik je stopil v avstrijsko armado in najprej služboval na Dunaju in v Zagrebu. Leta 1907 je prevzel zdravniško prakso kot distriktni⁹ zdravnik v domačem kraju in s tem nasledil svojega očeta Gustava. Ta se je še 30. novembra 1907 v Gradcu poročil z Albertino Novosad.

Na prelomu stoletja (1900) je Josip, Gustavov sin, napisal svoje prvo glasbeno gledališko delo, balno pantomimo *Možiček*, ki velja za prvo tovrstno delo slovenskega avtorja. Deset let kasneje pa še opero *Princesa Vrtoglavka*. Josip je tako kot je bilo pri Ipavčevih v navadi, že zgodaj sedel za klavir in vzel v roke violino. Oče Gustav, šentjurski zdravnik in župan, cesarski svetnik in ugleden veljak v tedanjem slovenskem življenju, je svoje otroke po nižji šoli v Šentjurju pošiljal v samostanske izobraževalne ustanove, kjer so poleg »spodobnih« znanj dobili tudi dobre glasbene osnove. Josip je (nižjo) gimnazijo oz. prvi dve leti obiskoval pri benediktincih v Št. Lambertu na gornjem Štajerskem, drugi dve leti pa v Št. Pavlu (Šentpavlu) na vzhodnem Koroškem. Že v prvem samostanu je bil šentjurski deček deležen poglobljene glasbene izobrazbe. Njegov učitelj glasbe Karl Grütz je bil dober organist, pri pouku pa se je naslanjal na Cecilijanizem, ki je bil mdr. takrat obvezen. Peli so največ *koral*, cecilijanske pesmi pa tudi večja dela G. P. da Palestrine in drugih mojstrov. Kot deček je Josip menda pel kot kak »Sängerknabe/pojoči deček«, se učil orgljanja in se ob tem poskusil tudi v komponiranju violinskih duov. V šentpavelski gimnaziji pa se je že izkazal za odličnega v branju *a (prima) vista/na* (prvi) pogled¹⁰ in začel orglati pri nedeljskih mašah. Svoje talente je nato razvijal tudi v (višji) gimnaziji v Celju (1889-1893), kjer je l. 1893 maturiral. V Celju je takrat še vedno prevladovala na glasbenem področju nemška stran, saj je tamkajšnje celjsko glasbeno društvo *Cillier Musikverein* posebej uspešno zastavilo svoje delo že leta 1878 z društveno kapelo z glasbeno šolo. Kako je ta šola vplivala na Josipa, ne vemo. Vemo

⁸ Grdina Igor: *Slovenski Mozart. Knjiga o Josipu Ipavcu*. Ljubljana: Beletrina 2020.

⁹ Območni, okoliški, upravni, okrožni.

¹⁰ Izvajanje brez priprave, na prvi pogled, z lista.

pa to, da je tudi v Celju od 6. razreda gimnazije dalje orglal ob nedeljah in praznikih v tamkajšnji župnijski cerkvi pri šolskih, dijaških mašah. V gimnaziji se je tudi spoprijateljil s poznejšim basbaritonistom Ferryjem Leonom Lulekom in estedom, amaterskim pesnikom ter glasbenim poznavalcem Otmarjem Hoislom. Tam in takrat je že zložil tudi prve samospeve, priložnostne zборе, skladbe za violino s spremljavo in celo že obsežnejša vokalno inštrumentalna dela (*Ave Maria* za tenorski solo, moški zbor z baritonskim solom, flavto in godala).¹¹ Prav tile Ipavčevi kompozicijski prvenci kažejo na zgodaj razviti skladateljski dar. Ker je bil bolj večč nemškega kot pa slovenskega jezika, je precej teh svojih prvih samospevov napisal na izvirna nemška besedila, deloma pa tudi zato, ker je bil njihov prvi interpret (Franz/Ferry Leon Lulek; 1875-1953) nemškega porekla. Josip je po celjski maturi odšel na Dunaj in eno leto kot prostovoljec služil cesarski armadi, deloma tudi pri znanem 47. spodnještajerskem pešpolku. Ali je bil že v tem času vpisan na dunajsko ali kakšno drugo medicinsko fakulteto, ni znano. Kajti redno je začel študirati »še« leta 1898, ko se je vpisal v drugi semester graške univerze.

Skladateljsko delo

V kompoziciji se je zasebno izobraževal v Gradcu in na Dunaju. Komponiral je pretežno na nemška besedila in kot novoromantik zapustil vredna dela v več skladateljskih zvrsteh. Usoda Josipa Ipavca je bila v več pogledih podobna življenjski zgodbi strica Alojza Ipavca. Tudi on je bil nekaj časa vojaški zdravnik, kot ustvarjalec pa se je prav tako bolj uveljavil v velikem svetu kot v domovini. Cenili so ga mojstri kot A. Zemlinsky, Joseph Marx, Wilhelm Kienzl in Oskar Nedbal.¹² Največ se izvaja njegova skladba četverospjev, vokalni kvartet (moški zbor) – *Imel sem ljubi dve* (na bes. Ludvika Černeja – L. Habetovega; sep. 1902). V zborovskih kompozicijah se kaže kot naslednik očeta Gustava in strica Benjamina. Nasploh so Josipove zborovske skladbe korenito preobrazile in intimizirale dotlej običajno in bolj ali ne narodno spodbudno

Naslovnica Schwentnerjevega natisa
(klavirska verzija; Ljubljana, 1901)

(slovensko) vokalno glasbo. Zlasti njegova zbora *Zimsko razpoloženje* (nem. bes.) in *Jutro* (slov. bes.) pa sta že usmerjena k drugačnim, docela liričnim vokalnim obzorjem.

S pantomimo *Možiček* (1900) pa je Josip ustvaril prvi slovenski balet. Komponirati je začel kot gimnazijec in je že v študentskih letih ustvaril nekaj svojih najboljših del. Kot častnik je nato na Dunaju dopolnil in poglobil kompozicijsko znanje z zasebnimi urami pri skladatelju in tedaj (prvem) dirigentu tamkajšnje *Ljudske opere/Volksoper* Alexandru Zemlinskem (1871-1942).¹³ Nesrečna kot človeška pa je bila tudi njegova umetniška usoda. Zato je mogoče v Gradcu bival že prej (od 1896), saj je bil prav od tistega leta tudi (1898) dirigent graškega slovenskega akademskega društva *Triglav*, zbora in godalnega orkestra. Njegovo prvo skladbo so izvedli v Gradcu že dve leti prej. V tistem času se je vneto glasbeno izpopolnjeval iz glasbene teorije pri

¹¹ Rkp. GZ NUK (dLib); obstaja pa tudi varianta (?) za moški zbor in orgle (kot samo informacija in nedokazani podatek). Že kot gimnazijec je mdr. skupaj s sošolcem Franom Vidicem (kasnejšim filologom) sanjal o »veliki nacionalni operi.«

¹² Grdina, 2020, str. 137.

¹³ Profesor za kompozicijo na nemški glasbeni akademiji, nato v Berlinu in 1933-38 na Dunaju, od koder je emigriral v ZDA.

Fragment tiskane baletne pantomime
(klavirska verzija; 1901)

dvornem svetniku dr. Antonu Torrglerju. Kot avtor samospevov je bil graškemu občinstvu že dobro (po)znan in cenjen skladatelj. V štajerski prestolnici je dokončal svojo enodejansko baletno pantomimo *Možiček/Hampelmännchen* (naslovljena tudi *Pierrotov rojstni dan/Musik zu Pierrots Geburtstag*), ki jo je za klavirsko 2-ročno verzijo že naslednje leto (1901) izdal ljubljanski založnik Lavoslav Schwentner, s slovenskimi in nemškimi navodili za plesno koreografijo. Leta 1902 je nastala Josipova najpopularnejša domoljubna zborovska skladba, četverospev za moško zasedbo, prekomponirana *Imel sem ljubi dve* (na bes. Luke Habetovega; obj. 1902 v *Novih akordih*; NA).¹⁴ Z njo je potrdil tudi svojo

pripadnost slovenstvu. S še nekaterimi drugimi deli je torej sodeloval v znameniti slovenski glasbeni reviji *Novi akordi* (1901-14; urejal G. Krek). L. 1904 je Josip promoviral za doktorja vsega zdravilstva, medicine. Nato se je kot zdravnik izpopolnjeval in služboval v vojaški bolnišnici na Dunaju (1904-05) in kjer se je še naprej posvečal glasbenemu študiju: učne ure pri priznanem pedagogu Alexandru Zemlinskem, nekdanjem učencu Roberta Fuchsa in Antona Brucknerja ter pri učitelju kontrapunkta Arnoldu Schönbergu. S kakšnimi cilji je Josip izbral prav Zemlinskega, sicer ni znano, vendar najbrž zato, ker ga je najbolj zanimala inštrumentacija. Saj svojega romantičnega kompozicijskega sloga s pridihom pozne in že tudi nove romantike ni bistveno spremenil. Leta 1904 je začel iskati primeren libreto, da bi napisal dolgo željeno *opero*. Navdušil se je nad komično satiro Mare pl. Berksove *Princesa Vrtočavka/Princesse Tollkopf*. Čeprav je bilo besedilo primernejše za opereto, ga je Ipavec uglasbil kot komično opero v starem številčnem slogu. Dokončana je bila 1910: končal jo je 4. septembra 1910 ob 9. uri zvečer, kot piše na zadnji strani partiture.

Čeprav je že v Gradcu sodeloval v rodoljubnem pevskem društvu *Triglav* in s svojimi deli tudi v slovenski glasbeni reviji *Novi akordi* – tam objavljena *Imel sem ljubi dve* ni le njegova najpogostejše izvajana skladba, ampak tudi ena najbolj priljubljenih v zborovski literaturi slovenske romantike, se je slovenstvu vendarle toliko odtujil, da je raje kot na slovenska, komponiral na nemška besedila. Upal je, da bo tako kot skladatelj lažje uspel v mednarodnem svetu in s svojimi skladbami proslavil tudi slovenski narod. To pričakovaje pa se mu ni izpolnilo in tudi v slovensko glasbeno dogajanje svojega časa ni posegel tako močno, kot bi s svojo nadarjenostjo, znanjem in naprednimi umetniškimi nazori nedvomno lahko.

Drugo dunajsko obdobje se je za Josipa Ipavca končalo neslavno, saj je bil leta 1905 zaradi nekega incidenta kazensko premeščen v Zagreb (avgusta 1905), od koder se je že čez dve leti (pomlad 1907) zaradi očetove bolezni vrnil nazaj v domači kraj in prevzel družinsko zdravniško prakso. Tu je odprl ordinacijo oz. prakso okrožnega zdravnika. V Šentjurju se je vključil tudi v društveno in politično življenje. Vendar ne tako intenzivno kot oče Gustav in stric Benjamin. Pestile so ga denarne

¹⁴ NA, II/1902, 3. zv., str. 46.

Pred tem, v prvem letniku (I/1902) v 5. zv. je bila prva objavljena, tiskana Ipavčeva Himna za mešani zbor in orgle, str. 82-83, kasneje (v istem letniku) pa še Triglavska koračnica za klavir-avtor jo je posvetil Slavnemu akademskemu tehničnemu društvu »Triglav« v Gradcu (pravilno je v Gradcu; op. avt.-FKI; v. NA, I/1902, 6. zv., str. 89), nazadnje pa še Ipavčeva solistična dvoročna klavirska skladba Scherzo-avtor jo je posvetil Svojemu stricu drju Benj. Ipavcu (v. NA, IV/1905, 6. zv., str. 61); slednja je ostala tudi v rkp. (v. Notni in pisni arhiv NA v GZ NUK).

težave, saj je po očetovo smrti mdr. prevzel tudi njegove družinske dolgove. Zdravniška praksa pa ni bila več tako donosna, še manj pa njegov glasbeni opus. Zato so bila Ipavčeva zadnja leta v Šentjurju le še bedno životarjenje. Da bi svoje najobsežnejše delo *Princesa Vrtoglavka* spravil v življenje oz. na oder, se je 1910 odpravil celo na Dunaj, vendar so mu tudi tam jasno in glasno povedali, da skladba s tako šibkim libretom nima možnosti.

Slogovno se je Josip Ipavec usmeril v novo romantiko. Zanimala so ga razna kompozicijska področja in na vseh je ustvaril kaj vrednega. V tem so najdragocenejši njegovi samospevi. Napisal jih je čez 40 (ok. 46), večino na stihe nemških pesnikov, med katerimi mu je bil posebno drag Chr. J. Heinrich Heine (1797-1856), nemški pesnik, pisatelj in literarni kritik. Pretežno so to nežno ubrane lirske pesmi temnih razpoloženskih barv, nekaj pa je med njimi pravih balad.¹⁵ Močno prevladujejo samospevi za bariton, katere je pisal za že omenjenega sošolca in prijatelja, baritonista Luleka, ki jih je pozneje kot odlični pevec izvajal na svojih koncertih po zahodni Evropi (na Dunaju, v Pragi, Berlinu, Hamburgu, Londonu in Parizu) in Ameriki (po 1910). Dva med bivanjem na Dunaju za ženski glas komponirana samospeva pa je pela nekoč znana operna pevka, sopranistka Lucie Weidt (1876-1940).¹⁶ Na Slovenskem so te pesmi zaradi nemških besedil in ker dolgo niso bile objavljene, ostale širšemu glasbenemu občinstvu skoraj nezna-

Možiček na odru ljubljanske Opere, 1924, prva koreografsko plesna izvedba (*Ljubljana, SLOGI*)

ne; dasi v nekaterih primerih sodijo med antologijske strani slovenske vokalne lirike in po umetniški vrednosti segajo čez slovenski okvir.

Možiček in Princesa Vrtoglavka

Ipavec je uspel z baletno enodejanko *Možiček/Hampelmännchen*. Ta skladba, ki jo je ustvaril leta 1900 (v tisku je izšla leto dni kasneje, 1901 z naslovom *Možiček*, nemška izdaja pa je imela podnaslov *Pierrots Geburtstag/Pierrotov rojstni dan*; Ljubljana: Lavoslav Schwentner, 27 str.),¹⁷ je prvo slovensko delo, pisano v koreografski namen, prvi slovenski balet in predstavlja začetek slovenske baletne glasbe. Konec koncev prav *Možiček* predstavlja že na ustvarjalnem začetku največji skladateljev uspeh. Njegovo dejanje, zgrajeno z liki *commedie dell'arte*¹⁸ je umetniško šibko, toda avtor ga je odel v svežo

¹⁵ To je srednje dolga lirsko epska pesnitev, ki po navadi obravnava kak nenavaden dogodek in je zapisana v vezani besedi, poeziji. Ima notranjo zgradbo v obliki dramskega trikotnika. Praviloma so balade dramatično napete, postopno ustvarjajo temčno ozračje, ki napoveduje nesrečen konec. Pomembno vlogo v baladah igra dvogovor. V njih neredko nastopajo nadnaravne sile.

V srednjem veku je bila balada v Franciji in Italiji ljudska plesna pesem. Te vrste balad pa poznajo vsa ljudstva. Do danes se je ohranilo največ srednjeveških balad. Te zajemajo snov ljudskih bajk in pripovedk. Ljudske balade delimo na več pod balad: ženska, novelistična idr.

¹⁶ Kot otrok je nekaj časa (ok. tri leta) živela v Celju kot hči komaj kaj znanega nemškega skladatelja, dirigenta, zborovodje in pedagoga Heinricha Weidta (1824-1901), v letih 1887-1890 delujočega še ne tri leta v Celju.

Mdr. je z nemškim naslovom v Celju komponiral v ciklusu šestih klavirskih skladb *Die Bergkraxler von Cilli/Plezalec iz Celja*, op. 144 (1888), posv. C. Adolfu Lutzu (Križnar, 2019, št. 2, 102-107).

L. Weidt je pela kot primadona v času direktorovanja Gustava Mahlerja v dunajski Dvorni operi.

¹⁷ V Ljubljanskem zvonu, 21/1901, št. 2, str. 141-2 jo je pospremil in recenziral dr. Gojmir Krek: njegove besede so bile za (mladega) skladatelja – J. Ipavec je imel komaj 28 let – več kot spodbudne. Četudi je našel in zapisal marsikatero napako, slabost, je vendarle njegova (do)končna ocena:

»[...] Harmonizacija je moderna, vendar pravilna (izvzemši par predrznih odprtih kvintet in oktav). Tupatam se nahajajo celo rafinirano izmišljene harmonične fineše. Svarili bi Ipavca pred zastarelimi sekvencami v sekundi, kako se na primer ponavljajo večkrat v predigri ... Skladatelj in založnik sta lahko zadovoljna s tem delom, zlasti če občinstvo celo pokupi to okusno opremljeno skladbo, česar pri nas ni navajeno ... Torej le krepko naprej na tej poti, gospod Ipavic! Če ne bo mogla ali ne hotela za Vami iti dolgočasna črna vojska stare šole, pustite jo na strani, pokažite se junaka; mi mladi Vam pridemo na pomoč, kadar nas pokličete« (str. 142).

¹⁸ Italijanska ljudska komedija, nastala v sredini 16. stol., improvizacijska komedija z značilnimi osebami in načrtanim potekom dogajanja, vendar improviziranimi dialogi, s smešnicami in mimičnimi šalami. Imela je velik vpliv na razvoj francoske, nemške in angleške veseloigre.

in barvito glasbo. Njen izraz obsega široko lestvico razpoloženj od nežne lirike do groteskne dramatičnosti. Baletno pantomimo¹⁹ so svojčas veliko uprizarjali na ljubiteljskih in poklicnih odrih tudi zunaj Slovenije: v Gradcu, Olomucu, Trstu, Celju, Mariboru, Ljubljani in drugod. *Slovensko deželno gledališče* v Ljubljani takrat še ni imelo baletnega ansambla. Zgodba o Pierrotu in Kolombini je zaokrožena znotraj italijanske tradicije, ki je od konca 19. stoletja navdihovala številne skladatelje opernih del in baletne glasbe.²⁰ Prav tako je Josip poznal balete P. I. Čajkovskega in dela svojih vzornikov prirejal za manjše orkestrske zasedbe. Tako je Ipavčev *Možiček* nastal kot reminiscenca renesančnega časa pred večino drugih in podobnih ter mnogo bolj slavnih del kot pa je le-ta.²¹ Premiero je *Možiček* doživel leta 1901 v Gradcu v gostilni *Zum wilden Mann/Pri divjem možu*, priljubljenem shajališču slovenskega akademskega tehniškega društva *Triglav*, nato pa v Novem mestu in sicer v *Narodni čitalnici*, v Ljubljani pa 14. aprila 1901. V tej obliki je bil nato še pred vojno uspešno, večkrat tudi triumfalno izveden v Gradcu: 13. in 14. marca 1902 v manjši, t.i. salonski²² ali francoski orkestraciji, ko je prodril celo v graško operno hišo²³ pa še 16. januarja in 7. maja 1904; najprej od teh v okviru

Deutsche Kunstfreunde/Nemško društvo prijateljev umetnosti; tudi v *Mestnem gledališču* in 17. januarja 1904 v trgovski hiši *Kazini državnih uradnikov/Kaufmannhaus*. Nedokazano naj bi bil *Možiček* (1904-05) izveden tudi na Dunaju, v Gradcu pa je Josip Ipavec baletno enodejanko leta 1906 tudi sam dirigiral; 12.-13. maja 1906 pa tudi še v Celovcu (*Mestno gledališče*).²⁴ Tri dni pred koncem tistega leta 1906 so *Možička* izvedli še v graški *Kazini državnih uradnikov*, nato pa še v moravskem Olomoucu (2. ali/in 12. decembra 1908). Potem pa je *Možiček* triumfirал v tržaškem *Narodnem domu* (7. decembra 1910), 4. februarja 1912 v *Dramatičnem društvu* v Celju,²⁵ in v Mariboru, 5. maja 1912. Vse te izvedbe so bile amaterske. V *Deželnem gledališču* v Ljubljani je bila premiera tega baleta 3. oktobra 1912, tokrat sploh prvič na poklicnem odru. Prav s to skladbo je Ipavec še najbolj zaslovel celo med Nemci kot »slovenski Mozart.«²⁶ *Možiček* mu je prinesel menda tudi mnogo ženskih oboževalk. Všečna, razpoloženijsko barvita in zabavna glasba je kljub klišejski zgodbi prepričala občinstvo in *Možičku* – posebno po skladateljevi inštrumentaciji za salonski (francoski) orkester – omogočila uspešno in nadaljnjo pot. Leta 1909 je o njej pisal tudi Josipov biograf J. Barlé v *Prilog k zgodovini slovenske pesmi*.²⁷ Pozneje pa so jo razni avtorji prirejali po glasbeni in vsebinsko dramaturški strani – po vsebinski koreograf Peter Golovin,²⁸ po glasbeni

¹⁹ Gledališka igra z gibi in mimiko brez besed.

²⁰ Od Leoncavalla, Mascagnija, Schönberga, Busonija do Stravinskega in sicer kot protiutež Wagnerjevi mitološki poetiki.

²¹ Morda po vzgibu klavirske suite *Carneval mignon* kozmopolitskega skladatelja, pianista in dirigenta ruskega porekla Eduarda Schütta (1853-1933) z liki francoskega teatra dell'arte, ki se je mdr. našla v družinski notni zapuščini Ipavca.

²² Ena od oblik, vrst zabavnoglasbenih ansamblov z zelo raznovrstnimi zasedbami za izvedbo všečne glasbe in pretežno namenjena višjim slojem. Njeno središče so bili v 19. stol. saloni v Parizu, Londonu in na Dunaju. Koncem 19. stol. (po 1870) pa je le-ta doživela komercializacijo in trivializacijo, tj. plehkost ali/in nizkotnost.

Ipavčeva orkestracija *Možička* ima v zasedbi francoskega ali salonskega orkestra naslednje inštrumente: 1. in 2. violina, viola, violončelo, kontrabas (= godalni kvintet), klavir, harmonij in tolkala (v. GZ NUK in inf. Henrik Neubauer).

²³ Nova gledališka palača v štajerski metropoli se je ponašala s kar 2.000 sedeži. Dobrodelni prireditvi graških aristokratov pod pokroviteljstvom člana gosposke zbornice grofa Kottulinskega in cesarskega namestnika Claryjam, ki je bil malo prej tudi predsednik dunajske vlade, sta odlično promovirali prvi slovenski balet. Grofica Kielmansegg, katere soprog je bil nekaj let nazaj prav tako šef Francjožefove vlade, se je potem trudila, da bi *Možička* videli in slišali tudi na Dunaju, vendar je bila – predvsem zaradi posledic čudaškega sabljaškega dvoboja s kneginjo Pauline Metternich – za tak podvig premalo vplivna (v. Grdina, 2020, str. 138).

²⁴ Že l. 1911 se ga je z več kot naklonjeno napovedjo lotil naš predvojni (glasbeni) ideolog Gojmir Krek (v. NA, X/1911, 1. zv., str. 11) in poročal o Pantomimi dr. Josipa Ipavica »*Možiček*.«

²⁵ Pantomimo »*Možiček*« drja. Josipa Ipavca je igralo »Dramatično društvo« v Celju dne 4. februarja t. l. (t. j. 1912) z velikim uspehom. Glasbeni del predstave je vodil skladatelj sam (brez podpisa, verjetno strokovno uredništvo ali kar urednik dr. Gojmir Krek kar sam?; v. NA, XI/1912, 1.-2. zv., str. 8).

²⁶ W. A. Mozart (1756-1791), četudi ju je ločilo več kot stoletje. Ali to pomeni, da je bila slovenska glasba tistega časa in prostora spet enkrat v zaostanku s preostalim (evropskim) prostorom, kar ne bi bilo ne prvič in ne zadnjič?

Poleg tega pa je bila tudi glasba na Slovenskem v času Avstro-Ogrske (= dvojne monarhije; 1867-1918) del tega skupnega in enotnega državnega, ne pa nacionalnega, narodnostnega prostora; seveda prvenstveno v nemškem jeziku in kar je zagotovo le opomba za umetno (= umetniško) in ne za ljudsko glasbo.

²⁷ Dom in svet, Ljubljana: 22/1909, št. 1, str. 124.

²⁸ Peter Gresserov (vzd. Golovin; 1894-1981), baletnik, koreograf in režiser ruskega rodu.

pa Viktor Parma,²⁹ Filip Bernard³⁰ in Kruno Cipci.³¹ Slednji je prispeval tudi dandanašnje sodobno inštrumentacijo tega Ipavčevega dela. *Možiček* je v celoti zaživel šele po letu 1924 z bogatejšo orkestracijo in prenovo Viktorja Parme za ljubljansko *Opero*. Takrat je bilo namreč delo prvič izvedeno v profesionalni koreografsko plesni obliki, saj so ga dotlej pripravljali kar režiserji in ne koreografi, odplesali pa celo dramski igralci, neprofesionalni baletni plesalci. Odtlej je bilo delo večkrat ponovljeno, največkrat v Parmovi priredbi, vedno pa kot slovenski balet. Del uspeha te glasbe je najti tudi v tem, da jo je moč uprizoriti povsod: v gostilni in na najiminitnejšem odru. Skladba velja za najuspešnejše delo Josipa Ipavca, prav tako pa so jo pozitivno ocenili že po natisu klavirske verzije tudi kritiki: »...vredno 'moderne' inštrumentacije in izvedbe na slovenskem odru z epohalnim pomenom« (G. Krek). Josip Ipavec je bil označen za up slovenske glasbe, ki obeta in na katerega se resno računa. Ipavčeva baletna pantomima je s svojo razpoložensko in akordično bogato motiviko ter z realističnim in slikovitim odrskim dogajanjem presegla tradicijo romantičnega 19. stoletja. Skladateljska struktura ni novatorska, vendar pa muzikalno dovolj bogata, da je z liričnimi, humornimi, celo s pikantnimi in groteskno dramatičnimi razpoložnji upravičila umestitev med dela »moderne« dobe, kot lahko razumemo citirano Krekovo oceno in mnenje pisca Juliusa Schucha v graškem *Tagblattu*.³² To je obenem potrdilo vrednost baletne glasbe in v napetih časih slovensko nemških odnosov izpostavilo skladatelja slovenskega rodu. *Možiček* je nedvomno dosegel svoj največji uspeh v celotnem Ipavčevem ustvarjenem opusu. Na naših poklicnih in ljubiteljskih odrih je ostal *Možiček* redno prisoten, nazadnje leta 2012 prav v Ipavčevem Šentjurju.³³

Po nedvomno največjem scenskem, gledališkem delu, baletu *Možiček* je Ipavec še vedno prisegal na glasbeno gledališče. V njem je videl vrhunec vse (glasbene) umetnosti. Pri tem pa je vseskozi hodil samosvoja pota in na teh niti slučajno ni

J. Ipavec, *Imel sem ljubi dve, moški zbor a cappella*, rkp. (1902)

sledil idejam slovitega R. Wagnerja. V tem pa je želel združiti tradicijo in inovacijo. Zatorej se je z nadaljnjim skladateljskim delom in opero/opereto *Princeso Vrtoglavko* (1905-10) izognil tudi rigidnemu predalčkanju. Ta je bila v celoti prvič izvedena »še« 29. novembra 1997 v Mariboru z novim libretom Igorja Grdine.³⁴ V Ipavcu je gledališka glasba tlela že dolgo, vse od gimnazijskih let. Kasneje kot graški študent pa se še ni čutil sposobnega za večji operni zamah. Zato je avtor veliko truda žrtvoval operi (nekateri proučevalci jo imenujejo opereta)³⁵ *Princesa Vrtoglavka* (*Prinzess Tollkopf*, 1905-1910) in si dosti obetal od nje. Vendar je zaradi slabega libreta (v nemščini) sicer priznane avtorice romanov, etnografskih študij in odrskih del, pri Šentjurju živeče Mare Čop pl. (von) Berks³⁶ ostala dolgo časa neizvedena. Njen libretto je nastal po komediji M. Berks *Die Überbildeten/Prevzgojenci*. Berksova je za skladatelja svojega libreta sama izbrala prav Josipa Ipavca, ki ga je poznala kot uspešnega avtorja baletne pantomime *Možiček*. Po vsebini je libretist-

²⁹ (1858-1924), skladatelj in dirigent.

³⁰ (1896-1984), glasbenik in dirigent.

³¹ (1930-2002), dirigent in skladatelj.

³² *Grazer Tagblatt*, 17. 2. 1901, str. 8.

³³ *Saj je Ipavec Možiček očitno navdihoval številne izvajalce; doslej je delo dočakalo že 32 različnih izvedb. V. Neubauer, 2018, str. 26.*

³⁴ *Opera in balet SNG Maribor: prevajalec in prireditelj /novega/ besedila, libreta dr. Igor Grdina (roj. 1965), dramaturg Pavel Mihelčič, dirigent Simon Robinson, režiser Jan Zakonjšek, solisti, zbor in orkester Opere in baleta SNG Maribor.*

³⁵ Sam jo je imenoval »Komische Spieloper.«

³⁶ Svojčas znana avstrijska pisateljica Marie von Berks (psev. Mara Čop Marlet; 1858-1910), ki je imela nekaj časa na Dunaju literarni salon, potem pa se je preselila na grad Blagovna pri Šentjurju (Celje).

ka sledila satiri na dekadenco,³⁷ po obliki pa si je avtorica libreta zamislila opereto dunajskega tipa. S povsem neposrečeno parodijo na dekadentno ekscentričnost, ki naj bi poosebljala *fin de siècle*³⁸ in *la belle époque*³⁹ ter prikazala svet iluzij in z neprimerno glasbeno obliko je pisateljica kljub jasni viziji in drugačni nameri zmanjšala in banalizirala aktualnost besedila. Nastal je dramaturško nepovezan in v likih ne dovolj uravnotežen libreto, kar so Ipavcu kasneje še večkrat očitali, zato se je odločil za drugačno odrsko obliko, za komično opero v starem številčnem slogu in v katerem naj bi *recitativo secco*⁴⁰ zamenjali dialogi, lahkotnost opernih orkestrrov pa resna vloga orkestra moderne dobe, najbrž pod vplivom študija pri Zemlinskem. Avtor se je uglasbitve lotil z veliko vnemo. Do septembra 1910 je uglasbil pisateljčine verze. Med morebitne vplive pa lahko štejemo še kaj.⁴¹ Pri tem ne gre zanemariti, da je Ipavčeva glasba tudi dunajsko operetna. Čeprav Josip Ipavec zaradi številnih nesrečnih zapletov in prezgodnje smrti ni dočkal uprizoritve svojega največjega dela, njegov opus pa je bil do 90.-ih let 20. stoletja skorajda pozabljen.⁴² V Ljubljani, kjer so delo sicer vzeli v repertoarni načrt, je gledališče zaradi strankarskih zdrah zaprlo vrata. Tik pred njimi pa je bila tudi vojna.⁴³ Toda

skladatelj, ki se je otepal z vse večjimi zdravstvenimi in finančnimi težavami, je v začetku leta 1914 vendarle v slovenski metropoli dočakal koncert s tremi odlomki iz te svoje partiture. Stanko Premrl jih je zelo pohvalil, preostali kritiki z manj duha in srca pa so bili spričo te Ipavčeve glasbe zmedeni.⁴⁴ Se je pa veliko bolj pomembno zapisal v nemško kot v slovensko glasbeno zgodovino.

Da bi le nekako doživel krstno izvedbo svoje opere *Princesa Vrtoglavka*, se je Josip ves obupan obrnil tudi na libretista Čeha Riharda Batko (1868-1922), avstrijskega muzikologa in glasbenega kritika (saj je prav ta napisal predlogi, libreta za dve Savinovi operni deli: *Poslednja straža*, 1904-06 in *Lepa Vida*, 1909), da bi besedilo popravil. Toda tudi on ga je blagohotno zavrnil. Podobno neuspešen je bil tudi pri dogovorih v Brnu in kjer se je zanj zavzel sam Leoš Janaček. To sodelovanje je prekinilo usodno streljanje Gavril Principa v Sarajevu (28. jun. 1914) in s tem začetek (1. svetovne) vojne. Zato je prvo javno izvedbo *Princesa Vrtoglavka* doživela »še« leta 1997 v Mariboru z besedilom, ki ga je po motivih izvirnega nemškega libreta v slovenščini napisal Igor Grdina. Ta predstava, ki je doživela devet ponovitev, se prav tako kot v izvirniku odlično prilega glasbeni muzi. Pariz na pragu novega veka (1900) zaživi v domiselni neizumetničeni glasbi in v slikovitih prizorih, ki ponazarjajo raznolikost mišljenjskega sveta, pariško pa se prepleta z dunajskim: Ipavčeva glasba je svetovljanska in nič kaj »slovenska«, a zato za slovensko kulturno zgodovino nič manj vredna. Čeprav skladatelj v tem delu ne preseže poznoromantičnih prvin, je njegova svetovljanska glasba tudi po skoraj desetletjih (Maribor, 1997) po nastanku le doživela premierski uspeh.⁴⁵ Podobno še vedno navdušujejo številna dela tistega časa: od glasbenih prek literarnih do slikarskih.⁴⁶

³⁷ *Kakršno opisujeta roman A rebours Jorisa Karla Huysmansa (1848-1907) in Skušnjava sv. Antona Gustava Flauberta (1811-1880).*

³⁸ Oznaka za dekadenco v zahodnoevropski literaturi in umetnosti ob koncu 19. stol.

³⁹ Obdobje s konca 19. in zač. 20. stol., ko se je v umetnosti razvilo načelo larpurlartizma (= »umetnost zaradi umetnosti, tj. umetnost, ki je sama sebi namen), s tem pa zanika družbeno pogojenost umetnosti.

⁴⁰ Način petja, ki posnema ritem, poudarek in melodijo govora (ala današnji rep, repanje!), pri čemer ga spremljajo glasbila z akordi generalnega basa (čembalo, gambe), za razliko od recitativa accompagnato, kjer je petje spremljano z glasbeno polnejšo orkestrsko spremljavo.

⁴¹ Npr. Mascagnijevo opero *Maske/Le Maschere*, ki je v duhu modernizirane italijanske opere buffo, t.j. »komične« opere in *commedie dell'arte* zablestela leta 1901 in francosko opero *comique*, t.j. opere z govornim dialogom oz. z značilnimi dialogi po zgledu G. Bizeta in J. Masseneta in ki jih slednji preseže še v operi *Manon*.

⁴² Oživil ga je še mednarodni simpozij 2.-3. 4. 1998 v Ljubljani, ZRC SAZU.

⁴³ To se je sicer zgodilo »še« po koncu sezone 1912/13 in delovanje SNG Opera in balet je bilo za več let zaustavljeno in obnovljeno »še« leta 1918. Tako je bila zaradi podobnih razmer premiera (prve) Savinove (= Risto Savin = Friderik Širca) opere *Poslednja stra-*

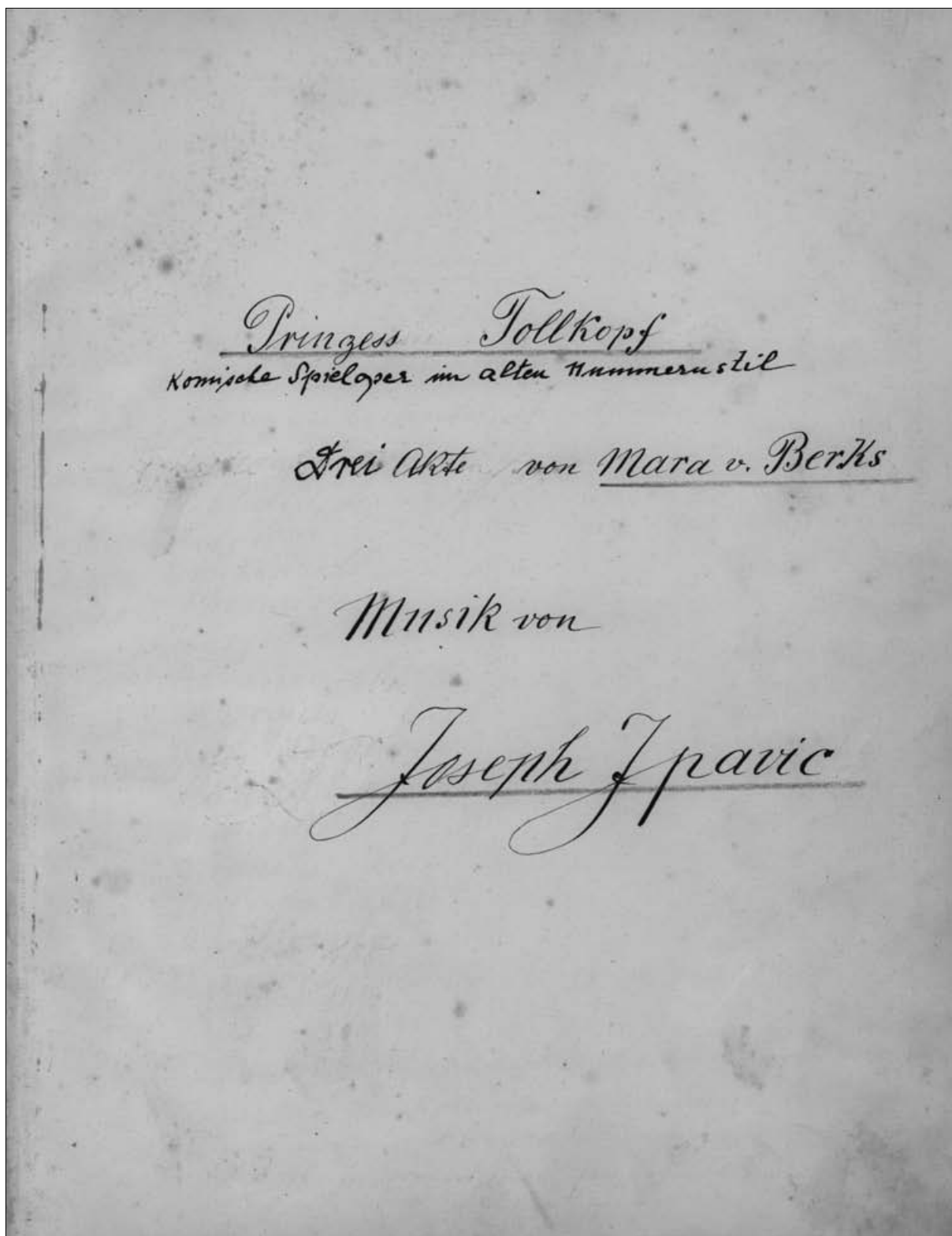
ža (1904-06) v Zagrebu, 19. 3. 1906, v Ljubljani pa »še« 19. 12. 1907 (v. Križnar, 2013, str. 51-60).

⁴⁴ Grdina, 2020, 139

⁴⁵ Križnar F., Večer, str. 10.

⁴⁶ Npr. slovenski impresionisti, ki so razburkali ljubljansko kulturno sceno prav v letih Ipavčevega ustvarjanja *Princese Vrtoglavke*.

Gre za eno od znamenitih razstav slovenskih impresionistov, tretje po vrsti, ki je bila ob otvoritvi Jakopičevega (razstavnega) paviljona v Ljubljani, 1909.

Opera-opereta *Princesa Vrtoglavka*, naslovnica skladateljevega prepisa
(Zgodovinski arhiv Celje, SI_ZAC/1484 Grdina Igor)

N° 1. I. Akt. Introduction u. Frauenchor /: Entrée Brialmont, Chor /: 1.

Vivace

The score is written for a large orchestra and vocal ensemble. The instruments listed on the left include:

- Flöte I
- Flöte II (Piccolo)
- Oboi 1. 2.
- Clarinet 1/2 in A
- Fagotti 1/2
- Corni 1/2
- Trömmer 1/2
- Tramboni 1/2
- Tympani
- Tombe/picc.
- Gluckhorns/picc.
- Cassa
- Triangel
- Harfe
- Mand. Arlemla
- Babette
- Herrag, Silou
- Brialmont, Juvaren
- Mazardomus
- Chor Tenori
- Basst
- Viol I
- Viol II
- Viola
- Cello
- Bafo

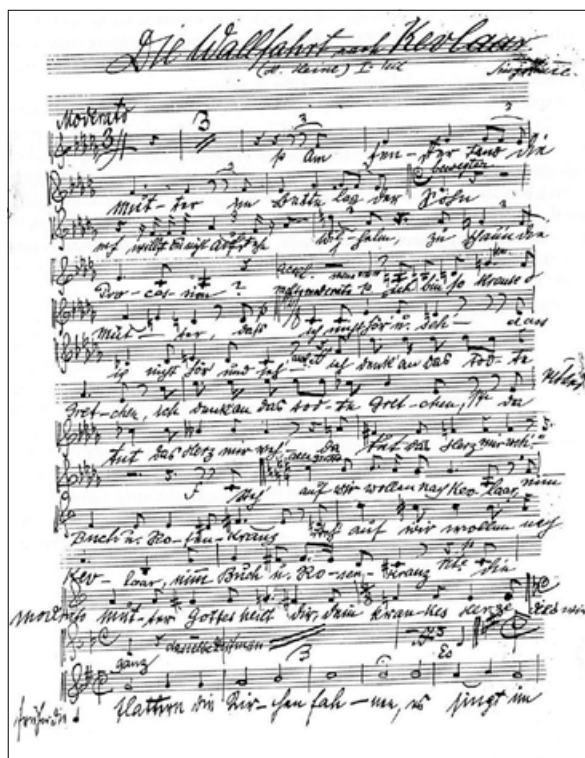
The score is written in 2/4 time and features a variety of musical notation, including notes, rests, and dynamic markings. The tempo is marked 'Vivace'. The score is for the first act, featuring an introduction and the entrance of Brialmont and the chorus.

1. str. partiture *Princese Vrtoglavke* (Zgodovinski arhiv Celje, SI_ZAC/1484 Grdina Igor)

Čeprav v kompozicijski tehniki ni izrazito napredoval, je Josip z opusom *samospevov* potrdil zaupanje G. Kreka. Navkljub vsemu temu Ipavec ne sodi med popularne skladatelje slovenskega in evropskega prostora in časa 19. in 20. stol. Tudi popolnoma pozabljen ni. Je pa zagotovo eden najmanj razumljenih. Njegov opus je bil deležen različnih, tudi skrajno omalovažujočih oznak in ocen. Te so se sčasoma izkazale za povsem neustrezne. Zagotovo pa je »poslednji« Ipavec v slovenskem kulturnem prostoru.

Samospevi

Najintimnejši in najdragocenejši del Ipavčevega opusa so *samospevi* oz. te vokalno inštrumentalne miniaturne, tako značilne za romantično dobo. Pisal jih je predvsem na nemška besedila, v želji, da bi z njimi največ uspel v tujini. Slednji nasploh predstavljajo glavnino njegovega ustvarjanja. Po mnenju Ipavčevega prijatelja, zobozdravnika, skladatelja in šahista Antona Schwaba (1868-1938) naj bi bilo v Ipavčevem opusu 46 *samospevov*,⁴⁷ le pet med njimi pa naj bi jih nastalo na slovenska besedila.⁴⁸ Pri nas so komaj kaj znani. Zanje je skladatelj izbiral besedila, ki so najbolj ustrezala njegovi lirični naravi; zlasti takšna z elegično vsebino. Za Josipove *samospeve* je značilna tesna naslonitev na besedilo, duhovito napisan klavirski part, ritmična diferenciacija in dramatičnost kot liričnost izraza. Bil je eden redkih slovenskih skladateljev, ki so mu bila blizu tudi pesniška dela baladnega značaja. Mdr. se je odločal za stvaritve H. Heineja in je uglasbil kar osem njegovih pesmi. Heinejeve⁴⁹ pesmi je izbral iz

Ipavec J., *Die Wallfahrt nach Kevlaar/Romanje v Kevlaar*, zač. solističnega parta, rkp.

znamenite pesnikove *Knjige pesmi/Buch der Lieder* (1827) – iz *Liričnega intermezza/Lyrisches Intermezzo* ter iz *Vrnitve/Heimkehr* (1823).

Obenem (1914 →) se je Josip močno prizadeval, da bi tudi na slovenskih tleh, posebno v Ljubljani,

petenca pri glasbenih vprašanjih. A vendar ne bi bilo prav, če bi Heineja označili za glasbenega kritika. Zavedal se je svojih omejenih sposobnosti na tem področju in je redno pisal feljtone, v katerih se je temi določenega dela približal subjektivno in intuitivno. Različni komponisti so glasbeno obdelali Heinejeva dela, kar je velikega pomena. To se je prvič zgodilo leta 1825 z njegovo pesmijo *Gekommen ist der Maie*, ki jo je Carl Friedrich Curschmann predelal v pesem. Uglasbitev Heinejevih del je svoj vrhunec dosegla 30 let po pesnikovi smrti, leta 1884 – s skupaj 1.093 deli, ki jih je uglasbilo 538 različnih glasbenikov in skladateljev. Še nikoli do sedaj ni bilo v enem samem letu komponistom na voljo več del enega samega avtorja. Metznerjeva Bibliografija govori o 6.833 uglasbitvah Heinejevih del, med katerimi se pojavljajo številni znani skladatelji. Najbolj priljubljena Heinejeva uglasbitev v Nemčiji pa je Lorelei Friedricha von Schillerja. Heinejev pomen v glasbenem ustvarjanju se je ohranil do (1. svetovne) vojne. V času antisemitizma pa se je »Heine-Boom« umiril in popolnoma zamrl v času nacionalsocializma v Nemčiji. Danes glasbeniki in komponisti ponovno upoštevajo Heinejeva dala, med njimi tudi operni skladatelji kot nazadnje Günter Bialas, čigar opera *Aus der Matrazengruft* je bila uprizorjena leta 1992.

⁴⁷ Nekaj od teh je pogrešanih ali izgubljenih ali pa nepopolno ohranjenih.

⁴⁸ O tem piše prvi Josipov biograf Janko Barle: Ipavci: prilog k zgodovini slovenske pesmi, v. Dom in svet, 22/1909, 21-27, 63-70 in 118-124 in reprint: Šentjur, 2011.

⁴⁹ Heine ni igral nobenega inštrumenta in tudi na področju glasbene teorije je bil laik. Ker pa po njegovem razumevanju umetnosti ni bilo strogih meja med različnimi oblikami umetnosti, je vedno znova kot novinar v *Augsburger Allgemeine Zeitung*, komentiral glasbene predstave in dela njegovega časa; med njimi tudi take mednarodnih razsežnosti kot so Giacomo Meyerbeer, Franz Liszt, Robert Schumann in Richard Wagner. Tudi v njegovi liriki je opaziti zanimanje za glasbo, na primer v posmehljivi pesmi *Zur Teologie*. Kljub njegovemu pomanjkljivemu teoretičnemu znanju, na področju glasbe, je bilo njegovim sodobnikom komponistom in interpretom, pomembno njegovo mnenje, najverjetneje, ker mu je kot liriku pripadala določena kom-

izvajali tudi njegove *samospeve*. Vendar je bil šentjurski »slovenski Mozart,« kakor so ga imenovali v Gradcu, za domačo izvajalsko srenjo premalo zanimiv in tako tudi na tem področju neuspešen. Vsaj delno uteho je doživel leta 1912 ob ljubljanski uprizoritvi *Možička* ter ob Ipavčevem koncertu ljubljanske *Glasbene matice* 1914, posvečene trojici Ipavcev in kjer so pod Josipovo taktirko in delno vodstvom Mateja Hubada na kar dveh (zaporednih) koncertih izvedli tri paradne dele *Princese Vrtoglavke*: predigra k 2. dejanju, arija *Maud* in finale. Kot lahko beremo v NA »[...] je zaradi melodičnega čara, modernosti in izvrstne inštrumentacije, pozornost vzbudila zlasti predigra (k 2. dejanju; op. avt.-FK!) [...].⁵⁰

Ipavec je svoje pesmi izbiral predvsem glede na njihovo vsebino in vzdušje. Manj je upošteval njihovo literarno vrednost. Veliko pesmi je zato uglašanih na pomladna občutja. Pa tudi Ipavčeve melodije so lirične, vendar inventivne in izvirne. Tudi nenehne relacije besedil, ki tematizirajo ljubezen in smrt mu niso tuje. Izrazno močan je tako v lirično elegičnih kakor tudi v dramatičnih legah. Pesmi so v glavnem kratke, dvokitične, v izrazu otožne, celo polne žalostnega občutja in melanholije, ki je hkrati tudi blizu slovenski ljudski pesmi. Izbral in izbral je pesmi s temo neizpolnjene ljubezni, hrepenenja in smrtne žalosti. Pri skladanju je izhajal iz romantične tradicije, važna mu je bila melodija, oblika je prekomponirana, pogoste so menjave tonalitete in ritma. V klavirski spremljavi kaže smisel za klavirsko igro, ki je učinkovita, včasih celo komplicirana. Tudi v tem se sliši in vidi, da je bil skladatelj J. Ipavec primarno in predvsem klavirsko (iz)šolani avtor, skladatelj. Ipavec svojih del ni datiral. V zapuščini se je sicer ohranil kronološki seznam skladb, ki pa je nepopoln in nenatančen.

Umetniško so najdragocenejši njegovi *samospevi*: očitno je najstarejša med njimi nežna ljubezenska *Ich will meine Seele tauchen/Ce mogel vzdihe bi srca utopiti* (H. Heine) napisanim že za F. Luleka, *Abschied im Herbst/Slovo v jeseni* (Anonymus), med (ponovnimi) celjskimi-gimnazijskimi leti in Ipavčevo promocijo na Dunaju (1893-1904), *Am Kreuzweg/Na križpotju* (H. Heine, ki ga je mdr. tudi inštrumentiral za spremljevalni komorni ansambel), *V noči* (Anonymus), *Ballade/Balada*, prav

tako baladno občutena *Verriet mein blasses Angesicht/Mar ti ne priča lice blede* (H. Heine), *Wenn ich in deine Augen seh'/Ko tvoje mile zrem oči* (H. Heine), *Im Walde wandl' ich und weine/Po gozdu hodim in se jočem* (H. Heine), *Trije vojaki* (J. Freunsfeld-Radinski),⁵¹ *Zwei kleine Liebeslieder/Dve drobni ljubezenski pesmi* (H. Heine), *Nach Jahren/Čez leta* (A. Böttger), *Das Königskind/Kraljična* (H. Heine), *Die Woiewodentochter/Hči vojvode* (E. von Geibel), *Lied im Volkston/Pesem v ljudskem tonu* (E. Prinz zu Schönaich-Carolath), *Zingara/Ciganka* (Anonymus), *Frühlingsrast/Pomladni počitek* (H. W. Märten), *Frühlingslied/Pomladna pesem* (T. Storm), *Frühlingsnacht/Pomladna noč* (Niebauer), *Schlehenblüt und wilde Rose/Divja roža in bršljan* (J. Rodenberg), *Am Kirschengarten/V češnjem vrtu* (Anonymus), *Pred durmi* (S. Jenko), *Hans und Grete/Janko in Metka* (L. Uhland), *In der Fremde/V tujini* (F. Vidic), *Wanders Nachtlied/Popotnikova nočna pesem* (J. W. v. Goethe); *Meine Tote/Moje dekle* (F. Fischbach) in *Die Wallfhart nach Kevlaar/Romanje v Kevlaar* (H. Heine), *Naša zvezda* (S. Gregorčič) in *Im Frühling/V pomladi* (Anonymus). Med zadnje *samospeve* J. Ipavca sodita še balada *Ein Lied/Pesem* (H. Kolar)⁵² in *Morgenwanderung/Jutranje potovanje* (R. Hoisel). Od tipično slovenskih pa so tu še *samospevi Lipi*, *Naša zvezda* (bes. S. Gregorčič), *Pred durmi* (S. Jenko), *Slavčku* idr.

Del njegovega opusa – *samospeve* je skladateljeva vdova Albertina po moževi smrti želela izdati pri ljubljanski *Glasbeni matici*. Vendar so jih odklonili in za nekaterimi od njih se je izgubila vsaka sled.

⁵¹ Zanj po poroča J. Barle, da je skladatelju dala pobudo po pesmi *Nikolausa Lenaua* narejena slika avstrijsko madžarskega avtorja (barona) Jozsefa Koppaya (von Dretoma; 1859-1927). V. Barle, *Ipavci*, 1909, prav tam in reprint: Šentjur, 2011. Ta sodi med zadnje *samospeve* J. Ipavca, napisane v času službovanja v Zagrebu ali po vrnitvi domov v Šentjur (neka-ko do leta 1911) in po katerem zaradi bolezni skladateljsko ni bil več dejaven.

⁵² Zanj imamo dokaz, pričevanje skladateljevega sina, slikarja Jožeta (Josipa) Ipavca /Jožefa Karola Gustava Ipavica (1910-1998), da je bil očetu (Josipu) med vsemi *samospevi* najljubši. Ohranjen je tudi v orkestrirani (spremljevalni) verziji. Imel pa je J. Ipavec še enega sina (Teodorja, 1912-2009). Živel so v Gustavovi-Josipovi hiši v Šentjurju, na Zgornjem trgu (danes Ul. skladatelj J. Ipavcev 28), nasproti mnogo bolj »slavne« Ipavčeve hiše prav tam (Ul. skladatelj J. Ipavcev 30; ustna izjava Josipovega vnuka Božidarja Ipavica, zdajšnjega lastnika hiše G. & J. Ipavec v Šentjurju; Maribor, Gregorčičeva ul. 26; 12. 11. 2020).

⁵⁰ NA, XIII/1914, 1.-4. zv., str. 5-6 (Dr. Pavel Kozina).

Šele prva (izbrana) zbirka⁵³ je že skoraj v dandanašnjem času prinesla 15 Ipavčevih *samospevov*. Ni ga pa spet v eni od naslednjih antologij (zgodnjega) slovenskega *samospeva*.⁵⁴ Tudi zato so pri nas te pesmi kljub občasnim izvedbam v izvirni nemščini ali/in slovenskem prevodu na koncertnem odru, na radiu in v diskografiji ostale precej ob strani. Čeprav se nekatere med njimi zagotovo uvrščajo med antologijske strani slovenske vokalne lirike. Po umetniški vrednosti segajo tudi čez slovenski okvir. To pa je veljalo vse do konca 20. stol.

Rojstna hiša (vseh) Ipavcev v Šentjurju (sv. Juriju), spominska hiša-muzej na šentjurskem Zgornjem trgu (danes Ulica skladateljev Ipavcev 30; foto: Knjižnica Šentjur)

Zaključek

Josip Ipavec velja za eno najbolj tragičnih osebnosti v slovenski glasbi. Živel je v času, ki ga radi označujemo kot *fin de siècle* ali tudi *la belle époque*. Politično življenje je imelo močna strankarska in svetovnonazorska obeležja. Tudi glasbena politika je imela močne nacionalne predznake in je bila tako tudi orientirana. Okoli leta 1910 pa je še dodatno nastal občuten premik v kompozicijskem mišljenju večine slovenskih ustvarjalcev. Glasbene nadarjenosti na domačih, slovenskih tleh ni nihče več tolmačil v idealizirani luči, da bi le-ta že sama po sebi zadostovala. Hkrati pa se je predramila še potreba po profesionalni, poklicni (glasbeni) izobrazbi ter širši razgledanosti. Tudi skladatelj Ipavec je dobro poznal glasbena dogajanja svojega časa in prostora. Zato ni čudno, da je računal na uveljavitev predvsem v tujini, ne pa med Slovenci. Tudi sicer mu (druge) prilike niso bile naklonjene. Pretresljivi življenjski zgodbi je usoda dodala še izbruh (1. svetovne) vojne in nato razpad monarhije ter nastanek nove države. Zaradi hude bolezni (sifilisa), ki je imela za posledico

co progresivno paralizo, izgubo občutka za realnost in zmanjšane miselne sposobnosti, je umrl zmeden in osamljen. Tudi čas se je z njegovo glasbo kruto poigral. Sodobniki niso doumeli, da so dimenzije Josipove glasbe prerasle ozek krog domačijske glasbene kulture. Njegovo delo so imeli nekateri celo za »neuravnovešeno« in »emotivno neurejeno.« Zato je bil Ipavec dolgo časa skoraj neznani in podcenjevani skladatelj. Nasprotno pa njegove *samospeve* dandanes uvrščamo med najboljše strani antologije slovenske vokalne lirike iz časa *fin de siècle*. J. Ipavec pa je eden tistih glasbenih ustvarjalcev, ki so slovenski literarni moderni in slikarjem impresionistom enakovredno dopolnilo. Obenem pa je imel Josip v primerjavi s preostalimi člani svoje rodovine tudi večjo in temeljitejšo (glasbeno) izobrazbo; tako od svojega očeta Gustava kot tudi od strica Benjamina. Tudi zato je zlahka ustvaril in s tem zapustil nekatere klavirske skladbe, med zborovskimi pesmimi naj izpostavimo *Imel sem ljubi dve* in *Zimsko*, med *samospevi* na nemško poezijo pa so to *Abschied im Herbst/Slovo v jeseni*, *Am Kirschengarten/V češnjem vrtu* in *Die Zingara/Ciganka*. Med cerkvenimi deli je to *Ave Maria* ter vokalno inštrumentalna *Himna*. Vrh njegovega opusa pa zagotovo predstavljata *opera/opereta Princesa Vrtoglavka* ter prvi slovenski balet (enodejanska pantomima) *Možiček*. Zlasti še njegovi *samospevi* sodijo med bisere slovenske vo-

⁵³ Ur. Pokorn D., Ljubljana: DSS, št. 1998.

⁵⁴ Ed. DSS št. 1777. Ljubljana: DSS, 2005.

Kjer so med drugimi *samospevi* A. T. Linhart, J. Flajšmana, A. Nedvžda, B. Ipavca (22!), K. Maška, D. Jenka, A. Foersterja, F. Gerbiča, F. S. Vilharja, H. Volariča in J. Prochazke.

kalne lirike ob prelomu 19. in 20. stol. Mdr. je npr. uglasbil tudi (nemško) poezijo, ki sta jo pred njim že R. Schumann in R. Franz. Analiza le-teh pokaže, da je Ipavec tu izvirnejši v okvirih romantičnega pojmovanja glasbene govorice. Vse to kaže na mojstrsko pero, ki daleč presega običajni okvir tistega časa in prostora. Zato je njegov prispevek slovenski glasbi pred (1. svetovno) vojno izjemno pomemben. Saj razširja njena obzorja do evropskih dosežkov.

Josipu je bilo dano praktično le eno desetletje komponiranja. Če skladatelj ne bi zbolel in če se ne bi leta

1914 začela prva svetovna vojna, ki je prekrizala marsikatero načrte, bi Ipavec zagotovo dosegel še kakšno vrednostno točko več kot pa jo že ima v okviru posebnega mesta v slovenski glasbeni zgodovini ali zgodovini glasbe na Slovenskem prav na začetku razvoja *samospeva* od sredine predprejšnjega stoletja (od ok. 1850 in naprej). Josip I. namreč spada med skladatelje »širšega slovenskega kulturnega prostora,« včasih tudi zunaj nacionalnega, narodnostnega matičnega prostora.

Viri in literatura

Barle, Janko: Ipavci. Prilog k zgodovini slovenske pesmi. Ljubljana: *Dom in svet*, 22/1909 (in reprint Šentjur, 2011).

Cvetko, Dragotin: *Zgodovina glasbene umetnosti na Slovenskem*. Tretja knjiga. Ljubljana: DZS, 1960.

Grazer Tagblatt, 1901, 1904.

Grdina, Igor: *Ipavci. Zgodovina slovenske meščanske dinastije*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001.

Grdina, Igor (ur.): *Josip Ipavec in njegov čas*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2000.

Grdina, Igor: Josip Ipavec. *Mohorjev koledar 2021*, Celje, *Celjska Mohorjeva družba*, 2021, str. 136-39.

Hiša Gustava Ipavca ter r. hiša Josipa Ipavca prav tam, v Šentjurju
(danes Ulica skladateljev Ipavcev 28; foto: Knjižnica Šentjur)

Grdina, Igor (ur.): *Med domom in svetom*.

Ljubljana: Založba ZRC & Inštitut za kulturno zgodovino ZRC SAZU, 2011.

Grdina, Igor: *Slovenski Mozart. Knjiga o Josipu Ipavcu*. Ljubljana: *Beletrina* 2020.

Koter, Darja: *Slovenska glasba 1848-1918*. Ljubljana: Študentska založba, zbirka *Koda*, 2012.

Križnar, Franc: Heinrich Weidt med evropsko afirmacijo in Celjem (1887-1890), *Zgodovina za vse*, 26/2019, št. 2, str. 102-107, Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2019.

Križnar, Franc: Janko Barle (1869. – 1941.) – Život, rad i uspjesi. Uz 150. godišnjicu rođenja. *Sv. Cecilija*, 84/2019, št. 3-4, str. 12-24.

Križnar, Franc: Savinova opera Poslednja straža: med Zagrebom in Ljubljano (1904-1907), *Zgodovina za vse*, 20/2013, št. 1, str. 49-62, Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2013.

Križnar, Franc: Z nekaj odličnimi prebliski. Princesa Vrtoglavka J. Ipavca na opernem odru, in to spet na mariborskem, *Večer*, 1. 12. 1997, str. 10.

Kuret, Primož: »Zemlinsky als Lehrer des slowenischen Komponisten Josip Ipavec, Hartmut Krones (ur.), *Alexander Zemlinsky. Ästhetik, Stil und Umfeld*. Dunaj-Köln-Weimar, 1995, str. 315-322.

Kuret, Primož (ur.): *Benjamin in Gustav Ipavec. Zbornik prispevkov simpozija ob 100. obletnici*

- smrti Benjamina in Gustava Ipavca 13. oktobra 2008*, Šentjur, 2009.
Ljubljanski zvon, 21/1901, št. 2.
- Mihevc, Marko (ur.):** *Zgodnji slovenski samospevi/Early Slovenian Art Songs*. Ljubljana: Društvo slovenskih skladateljev, Ed. DSS št. 1777, 2005.
- MMC Ljubljana*. Spletni portal www.rtv slo.si
- Neubauer, Henrik:** *Baleti slovenskih skladateljev. Od Možička do baletnega Fausta*. Ljubljana: samozaložba, 2018.
- n. n.,** *Josip Ipavec (1873-1921), Samospevi/Lieder*. Bernarda Fink/mezzosopran, Marcos Fink/basbariton, Anthony Spiri/klavir, plošča CD, Glasbena matica Ljubljana, 2009.
- Notni in pisni arhiv NA v GZ NUK (Ljubljana)*. *Novi akordi*, I/1901 – XIII/1914.
- Pokorn, Danilo (ur.):** *Josip Ipavec. Izbrani samospevi*. Ljubljana: Društvo slovenskih skladateljev, Ed. DSS št. 1460, 1988.
- Pokorn, Danilo:** *Josip Ipavec. Vokalna lirika, Možiček*, LP plošča Ars musica Sloveniae, ZKP RTV Ljubljana, LD 1273, 1988.
- Pokorn, Danilo:** *Samospevi. Dr. Benjamin Ipavec. Dr. Josip Ipavec*. Ana Pucar Jerič/sopran, Nataša Valant/klavir, plošča CD, ZKP RTV Ljubljana, Ljubljana, 1996.
- Pokorn, Danilo:** »Skladatelji Ipavci,« XIX. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana, 1983.
- Schwab, Anton:** »Ipavci in jaz,« *Zbori III-IV*, 1927-1928.
- Špendal, Manica:** *Razvoj in značilnosti slovenskega romantičnega samospeva*, Maribor, 1981.
- Venier, Matej:** *Slovenske zgodbe/Sinfonični orkester RTV Slovenija: (Možiček; dirig. Lior Shambadal)*, CD/5-12, ZKP RTV Slovenija, Ljubljana, 2009.

Zusammenfassung

„ER LEBTE UND WIRKTE ZWISCHEN DEM DEUTSCHTUM UND DEM SLOWENENTUM“

Josip Ipavec (1873-1921)

Der Musiker, Komponist und Arzt Josip Ipavec (Šentjur, 21. Dez. 1873 – 8. Feb. 1921) wird hundert

Jahre nach seinem Tod anlässlich des Ipavec-Jahres (2021) in Slowenien vorgestellt. Das Studium der Medizin schloss er 1904 in Graz ab. Danach diente er als österreichischer Militärarzt in Wien und Zagreb, bis er 1907 eine Arztpraxis im heimischen Šentjur übernahm. Privat bildete er sich in Graz und Wien in Komposition aus. Er komponierte überwiegend zu deutschen Texten. Als Neuro-mantiker hinterließ er beachtenswerte Werke in mehreren Kompositionsgattungen. Am häufigsten wird sein vierstimmiges Lied für Männerchor *Imel sem ljubi dve* [Ich hatte zwei Liebchen] aufgeführt. Mit der Pantomime *Možiček/Hampelmännchen* (1900-01) schuf er überhaupt das erste slowenische Ballett. Künstlerisch am wertvollsten sind seine Lieder *Am Kreuzweg/Na križpotju*, *Ich will meine Seele tauchen/Če mogel vzdihe bi srca utopiti*, *Das Königskind/Kraljična*, *Die Wallfahrt nach Kevlaar/Romanje v Kevlaar*, *Zingara/Ciganka*; seine Oper/Operette *Princesa Vrtoglavka/Prinzessin Tollkopf* (1905-10) wurde in ihrer Gesamtheit erst am 29. November 1997 in Maribor aufgeführt, mit einem neuen Libretto von Igor Grdina. Ipavec schuf auch andere Werke kirchlicher und weltlicher Natur, Klavier- und Orgelwerke, vokale und vokal-instrumentale Formen. Unter den Autoren und Dichtern, zu deren Werken Ipavec seine Lieder komponierte, finden sich die Dichternamen H. Heine, J. W. v. Goethe, E. Geibel, L. Uhland, N. Lenau, E. Schönaich-Carolath, J. Rodenberg und andere. Josip war praktisch nur ein Jahrzehnt des kompositorischen Schaffens gegeben. Wenn der Komponist nicht erkrankt wäre und im Jahr 1914 nicht der Erste Weltkrieg begonnen hätte, der so manche Pläne durchkreuzte, hätte Ipavec gewiss noch mehr Verdienste gesammelt als er bereits hat, mit seinem besonderen Platz in der slowenischen Musikgeschichte bzw. der Geschichte der Musik im slowenischen Gebiet gerade am Beginn der Entwicklung des Kunstliedes seit der Mitte des vorvorigen Jahrhunderts (von ca. 1850 an). Josip Ipavec gehört nämlich zu den Komponisten des »weiteren slowenischen Kulturraumes« und steht manchmal auch außerhalb des nationalen Mutterlandes.

Schlagwörter: Josip Ipavec, Ipavec-Jahr, Lieder, Chöre, *Možiček/Hampelmännchen*, *Princesa Vrtoglavka/Prinzessin Tollkopf*

Marija Mojca Peternel

»V modo je vpeljala demokracijo«*

Gabrielle Chanel v časopisih njenega časa

PETERNEL, Marija Mojca, dr., docent, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, MarijaMojca.Peternel@ff.uni-lj.si

070:929Chanel C.
792:929Chanel C.

»V MODO JE VPELJALA DEMOKRACIJO«

Gabrielle Chanel v časopisih njenega časa

Članek je nastal na podlagi člankov in novic, natisnjenih v časopisju zlasti med obema vojnoma. Vsebina novic in pestrost člankov, objavljenih v široki paleti časopisov – predvsem iz cesarsko- kraljeve prestolnice – daje pozitiven vtis, številčnost objavljenih prispevkov pa kaže na velik interes takratnega tiska do umetnice. Kolaž časopisnih prispevkov se dotika različnih, morda celo manj znanih tem, med katerimi zagotovo izstopa zgodba Chanelovega parfuma kot enega izmed akterjev v tistem času precej znane gledališke igre.

Ključne besede: Gabrielle Chanel, zgodovina, časopisi, gledališče, Ferenc Molnár

PETERNEL Marija Mojca, PhD, Assistant Professor, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, MarijaMojca.Peternel@ff.uni-lj.si

070:929Chanel C.
792:929Chanel C.

**“SHE INTRODUCED DEMOCRACY TO
FASHION”**

Gabrielle Chanel in contemporary newspapers

The article is based on newspaper articles published in the period between the world wars. The scope and diversity of articles published across a wide spectrum of newspapers – primarily in Vienna – makes a positive impression, the number of articles suggesting the artist was very intriguing to the press. A collage of newspaper articles also touches upon less familiar topics, the most prominent of which is the story of Chanel perfume featuring as the protagonist of a then famous theater piece.

Key words: Gabrielle Chanel, history, newspapers, theater, Ferenc Molnár

* Naslov je prevod citata v delu: N. A., *Gabrielle Chaneels Aufstieg*, *Neues Wiener Tagblatt*, 16. 1. 1938, št. 15, str. 11.

Uvod

Januarja 2021 je minilo natanko pol stoletja od smrti slavne modne oblikovalke Gabrielle Chanel – Coco (1883–1971), katere sledi so zlasti v ženskem modnem okolju še danes zelo prisotne. O njenem življenju in delovanju,¹ kot seveda o njeni modi,² so bile napisane številne zgodbe.³ Ob okrogli obletnici njenega slovesa je bil v preteklem letu izpeljan tudi projekt *Fenomen Chanel*, ki je – tako kot je bilo delo slavne umetnice večstransko – povezal raziskovalce različnih področij, med njimi modne oblikovalce, strokovnjake s tekstilnega področja, zdravnike itd., katerih dognanja so bila objavljena v posebnem zborniku.⁴

Pričujoč zapis je nastal v okviru zgoraj omenjenega projekta, izsledki raziskovalnega dela pa so deloma bili že tudi objavljeni.⁵ Kljub temu se je zdelo smiselno, da se dognanja oziroma ugotovitve obogatene z novimi dejstvi in v spremenjeni obliki predstavijo tudi zgodovinski publiki.

Razpoložljiva literatura slavne protagonistke je bila pri nastanku prispevka zgolj vodilo, saj je celotno besedilo nastalo povsem na podlagi izsledkov branja časopisnih virov. Prvotni načrt je sicer predvideval predstaviti podobo Gabrielle Chanel v časopisih izhajajočih v tedanjem osrednjem slovenskem prostoru. Ker pa se je izkazalo, da moda ni bila niti malo v centru njihovega zanimanja, se je pogled usmeril v drugo središče, ki je vsaj v začetnem obdobju življenja kreatorke še bilo povezano s takratnim slovenskim prostorom. Dunaj je še po razpadu monarhije leta 1918 v glavah mnogih ljubljanskih meščanov (sploh pa izobražencev) bil bolj prisoten kot pa nova prestolnica Beograd. Cersarsko kraljevo mesto so mnogi namreč še naprej dojemali kot duhovni in kulturni center, kamor

so se vračali. Zato se ne gre čuditi, da je številne dunajske časopise bilo moč kupiti v znani knjigarni na Kongresnem trgu številka 2.⁶

Po pričakovanjih je še največ interesa za modo pokazal osrednji *Laibacher Zeitung*,⁷ saj je bil meščanski časopis, namenjen pretežno mestnim gospodom in damam. Novice povezane z modo so bile kratke, po pravilu povzete po tujih časopisih, tako denimo novica o lepo oblečenih moških, ki jo je *Ljubljanka* povzela po angleškem časopisu *Daily mail*.⁸ Še največ se je modi posvečala rubrika *Tagesneuigkeiten*, v kateri so bralci lahko dobili različne informacije: tako na primer o laseh,⁹ bolj natančno o plešavosti. Neznani avtor povzema zaključke prav tako neimenovanega znanstvenika, da ljudje s svetlejšimi lasmi, ki so lažji in tanjši, hitreje postanejo plešasti.¹⁰ V omenjeni rubriki na primer najdemo še pisanje o čudovitih barvnih dežnikih, ki naj bi postali modni trend: »[...] in tako dame od poletja dalje lahko k vsakemu kostimu izberejo ustrezen dežnik.«¹¹

Drugi časopisi takratnega slovenskega prostora, predvsem *Slovenec*¹² in *Slovenski narod*¹³ sta interes za tekstilije kazala predvsem v oglasih, ki so znali

¹ Simon, *Coco Chanel*; Gidel, *Coco Chanel: la biografia*; Piccardie, *Coco Chanel: the legend and the life*; Garelik, *Mademoiselle: Coco Chanel and the pulse of history*.

² Bott, *Chanel: collections and creations*; Hess, *Coco Chanel: the illustrated world of a fashion icon*; Mauries, *Jewelry by Chanel*.

³ Omenimo naj jih le nekaj: Erznožnik, *Antisemitka in nacistična agentka?* str. 54–55; Woolton, *Fashion for jewels*.

⁴ Gaber (ur.), *Fenomen Chanel*.

⁵ Peternel, *Kaj imajo skupnega Chanel, časopisi in gledališče?* str. 95–108. Glej tudi Bojc, *Vse kar je elegantno je odeto v Chanel*, str. 3.

⁶ V skoraj celostranskem oglasu knjigarne Kleinmayer & Bamberg je naštetih več kot 130 časopisov, med katerimi je najti avstrijske, nemške in francoske in le nekaj v slovenskem jeziku. *Laibacher Zeitung*, 3. 1. 1918, št. 2, str. 14.

⁷ *Laibacher Zeitung* – izhajal je med letoma 1784 in 1918, njegov založnik je bil Ignaz Alois Edler v. Kleinmayr in je bil največji in najbolj vpliven časnik v Ljubljani v 18. in 19. stoletju. <https://www.dlib.si> (citirano: 8. 11. 2019).

⁸ N. A.: *Tagesneuigkeiten*. *Laibacher Zeitung*, 25. 10. 1910, št. 243, str. 2222.

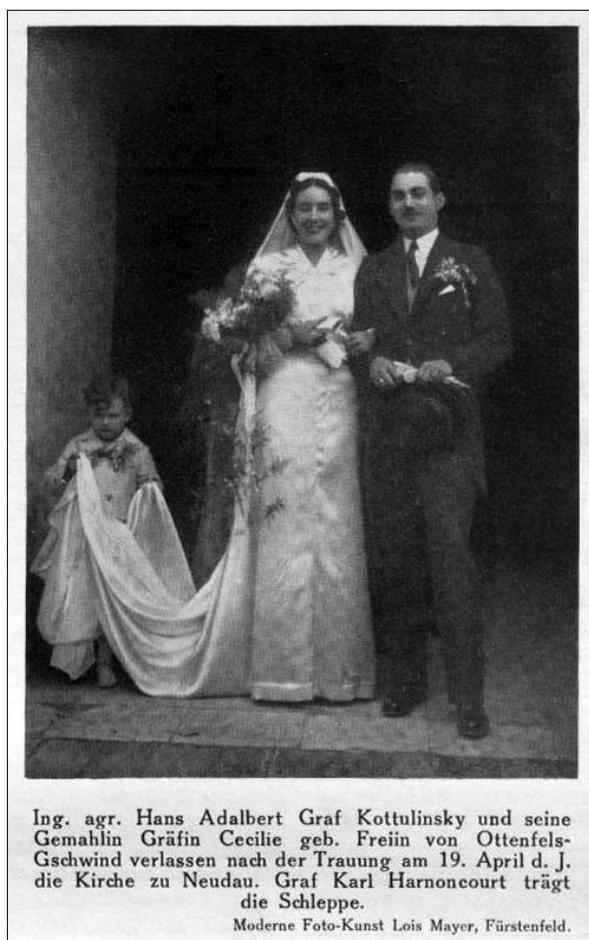
⁹ Več o tem glej: Vehar, *Nega las od preloma stoletja do druge svetovne vojne* (1. del). <http://zgodovina.si/nega-las-od-preloma-stoletja-do-druge-svetovne-vojne-1-del/> (citirano: 12. 2019).

¹⁰ N. A.: *Tagesneuigkeiten*, *Laibacher Zeitung*, 31. 10. 1910, št. 248, str. 2272.

¹¹ N. A.: *Tagesneuigkeiten*, *Laibacher Zeitung*, 28. 10. 1910, št. 264, str. 2246.

¹² *Slovenec* – vodilni časnik političnega katolicizma na Slovenskem, ki je izhajal med letoma 1873 in 1945, najprej tedensko, nato kot dnevnik v založništvu Ljudske tiskarne. <https://www.dlib.si> (citirano: 8. 11. 2019).

¹³ *Slovenski narod* – izhajal je med letoma 1868 in 1943, in sicer najprej trikrat na teden v Mariboru, po letu 1873 pa je izhajal dnevno v Ljubljani. Bil je političen časopis, prvi slovenski dnevnik in vodilno slovensko liberalno glasilo pred 1. svetovno vojno. Založnik: Narodna tiskarna. <https://www.dlib.si>, 8. 11. 2019.

Poročna obleka grofice Cecilie, rojene Freiin von Ottenfels Gschwind (1912-2008) z 8 metrsko vlečko je kreacije Gabriele Chanel. Wiener Salonblatt, 15. 5. 1983, letnik 69, št. 10, str. 5. (Österreichische Nationalbibliothek: <http://anno.onb.ac.at>, citirano 6. 2. 2021)

biti prav zanimivi, če za primer navedemo samo oglas ljubljanskega trgovskega poslovođa Oroslava Bernatovića: »V Paradižu sta bila brez obleke Adam in Eva, sedaj tega ni treba, ker se dobe vsakovrstne obleke za gospode, dame in otroke v trgovine O. Bernatovića Mestni trg 5–6.«¹⁴

Sicer pa so najpogostejše oziroma najbolj strnjene oglase v zvezi z modo in parfumerijami oglaševali gledališki listi. Tako lahko za sezono 1924/1925 najdemo oglas za najcenejšo slovito angleško suknjo v Ljubljani Draga Schwaba,¹⁵ najboljšo kolonjsko vodo pa se je dalo kupiti na Šelenburgovi ulici

(današnja Slovenska cesta) številka 5 v drogeriji Adria.¹⁶

V *Slovenskem narodu* je v primerjavi s *Slovincem* novic, povezanih s tekstilijami morda za odtonek več, in sicer predvsem v poročilih o ljubljanskem sejmu, kjer med drugim izvemo vse o kakovosti Singerjevih šivalnih strojev.¹⁷ Tekstilije so poleg oglasov bile tudi snov *Poizvedb*, kjer sta se med izgubljenimi predmeti znašla klobuk ter svilena čepica.¹⁸

Skromnost novic povezanih z modo v izhajajočih časopisih takratnega slovenskega prostora nas je torej pripeljala na Dunaj. Primerjava objavljenih novic v dunajskih in ljubljanskih časopisih na temo slavne umetnice ne bi bila smiselna, saj so (bile) razlike obeh mest prevelike. Svetovljanski Dunaj, prežet z bogatim duhom zgodovine kraljev in cesarjev in ostalih aristokratskih gospa, ki so jim obleke pomenile vsaj toliko kot slovenskemu kmetu bogato obložena miza, gotovo ne bi bilo pravično primerjati z Ljubljano. Četudi je mesto gostilo cesarsko krono¹⁹ in čeprav se je, če ne prej, vsaj z gostovanjem Dunajskega kongresa leta 1815 zagotovo vpisalo na politični zemljevid srednjeevropskega prostora, je Ljubljana vendarle ostala le provincialno mesto na robu monarhije do konca njenega obstoja.

Uvod v zgodbe dunajskih časopisov

Cesarski Dunaj je zaradi številne in predvsem raznolike bralne publike predstavljal idealno okolje časopisnemu življenju, kar se je odražalo v širokem barvnem spektru izhajajoče periodike. V njem najdemo izrazito politične, vseobsegajoče ali pa tudi precej ozko usmerjene časopise, med njimi liste, namenjene izključno dunajskim gospem. Skoraj tak obseg je imela paleta časopisov, ki so natiskovali novice in zgodbe o Gabrielle Chanel. Nekateri listi so bili pričakovani, saj so bili zgovorni že po

¹⁴ N. A. Slovenec, let. 50 (8. 9. 1922, št. 196, str. 16).

¹⁵ Gledališki list (1924/1925), št. 8, str. 1.

¹⁶ Gledališki list 1924, str. 6).

¹⁷ N. A. Slovenski narod, 3. 9. 1922, št. 201, str. 3.

¹⁸ N. A. Slovenski narod, 26. 9. 1922, št. 218, str. 5.

¹⁹ Obisk avstrijskega cesarja v Ljubljani leta 1850 in 1883.

naslovu: *Moderne Welt*,²⁰ *Sport im Bild*²¹ ali *Wiener Salonblatt*.²² Novice o umetnici najdemo še v *Neue Freie Presse*,²³ *Die Stunde*,²⁴ *Wiener Kurier*²⁵, *Neues Wiener Tagblatt*,²⁶ *Neues Wiener Journal*²⁷ in celo v izrazito delavskem časopisu *Freiheit*.²⁸ Prav slednji je proti pričakovanjem pod naslovom *Pariser Miniaturen* objavil članek o trgovini Chanel.²⁹ V kontekstu nasprotij, ki se tako kot v Ameriki najdejo tudi v Parizu, se je avtor, neki K., posvetil trgovini znane umetnice, njo pa označil za »eine der größten Schneiderinnen.« Opis lokacije trgovine in dogajanja ob njej je precej slikovit in je vreden celotne navedbe:

»Čeprav se Chanelova hiša nahaja v ulici, ki povezuje dve najprometnejši in najhrupnejši pariški ulici, je njena lega precej odročna in mirna. To

mirno vzdušje traja le do enajste ure dopoldan, ko se slika popolnoma spremeni. Takrat se pred hišo začno ustavljati limuzine, brez izjeme vse dragocene, zato med njimi Rolls-Royce sploh ne izstopa. V teh odišavljenih in ogrevanih z dragoceno svilo in ebenovino okrašenih salonih na štirih kolesih, kjer je vse prevlečeno z zlatom in srebrom ter okrašeno s cvetjem, v teh čudesih tehnologije torej sedijo prav tako draga oblačila odete in okrašene, odurne dame povojnih zaslužkarjev in konjunktturnih izkoriščevalcev dežel.«³⁰

V dragocene krznene plašče odetim pojavam, ki bog ne daj, da bi v svoje luksuzne avtomobile vstopile brez tuje pomoči, pomagajo šoferji, ki ne smejo zapustiti avtomobila. Pred vhodom v slavno trgovino stoji »Türaufmacher.« Da so pred vrati tovrstnih trgovin stali *odpiralci vrat*, v takratnem času ni bilo nič nenavadnega. A vendar je bil vratar pred trgovino Chanel nekaj posebnega, pravo nasprotje blišču, ki je stopalo mimo njega v trgovino. Bil je vojni ranjenec, kar je bilo očitno že na prvi pogled:

»Ima eno nogo, prsa mu krasijo številne medalje, oblečen je v svečano uniformo. Proteze ne nosi in v primeru prevelike gneče oziroma zasedenih parkirišč, to prijetno bradato, pohabljen bitje odšepa med prihajajoče in odhajajoče avtomobile, samo zato, da z džentelmsko eleganco odpre vrata, da nudi pomoč dami pri izstopanju iz avtomobila ter da jo varno pospremi v hišo.«³¹

Avtor ne dvomi o njegovem dobrem zaslužku in ugotavlja, da je vedno prijazen in nasmejan. Prav zato je precej zgrožen nad vzvišenim vedenjem pariških dam do njega. Drugo nasprotje, ki ga je pisec besedila videl v trgovini Chanel, je manj pomembno, a zato toliko bolj ljubko:

»Med tem ko ni lahko na enem koncu najti toliko grdosti kot prav Chanelovo hišo, lahko v njenem pritličju, ki je preurejeno v prodajalno parfumov, vidimo najlepšo damo na svetu.«³²

²⁰ *Moderne Welt* – s polnim naslovom *Moderne Welt, Illustrierte Halbmonatsschrift für Kunst, Literatur, Mode*; časopis, ki je izhajal dvakrat mesečno na Dunaju med letoma 1918 in 1939, in sicer pri založbi *Moderne Welt*. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 11. 2019).

²¹ *Sport im Bild* – časopis je izhajal tedensko, občasno tudi na dva tedna na Dunaju in Berlinu med letoma 1895 in 1934, in sicer od 1897-1898 pri založbi: Verlag von »Sport im Bild«, Pitcairn-Knowles, Simon Co. GmbH; od 1909: Verlag von August Scherl GmbH. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 11. 2019).

²² *Wiener Salonblatt* – izhajal na Dunaju med letoma 1870 in 1938, in sicer najprej dnevno, nato na dva tedna.. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 11. 2019).

²³ *Neue Freie Presse* – časopis je izhajal med letoma 1864 in 1939 na Dunaju pri založbi Oesterr. Journal A. G. Izhajanje časopisa je bilo precej različno, na začetku je izhajal 2-krat na teden, zadnje leto je postal dnevnik. ONB. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 11. 2019).

²⁴ *Die Stunde* – izhajal je dnevno na Dunaju med letoma 1923 in 1938 pri založbi Kronos-Verlag, od 1928 pa celo dvakrat dnevno. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 11. 2019).

²⁵ *Wiener Kurier* – s polnim imenom *für die Wiener Bevölkerung*, je izhajal na Dunaju med letoma 1945 in 1955 najprej tedensko, nato dnevno pri založbi Waldheim-Eberle. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 11. 2019).

²⁶ *Neues Wiener Tagblatt* – izhajal na Dunaju med letoma 1867 in 1945, najprej tedensko, nato dnevno, in sicer pri založbi Steyrermühl Papierfabriks- und Verlagsgesellschaft, kasnejši Ostmärkischer Zeitungsverlag-Gesellschaft. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 11. 2019).

²⁷ *Neues Wiener Journal* – je izhajal med letoma 1893 in 1939 na Dunaju, na začetku dnevno, nato dvakrat dnevno. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 11. 2019).

²⁸ *Freiheit* – Christlich-soziale Arbeiter-Zeitung je pod tem naslovom izhajal na Dunaju med letoma 1902 in 1934, in sicer tedensko, pri založbi Leopold Kunschak. <http://anno.onb.ac.at> (citirano: 8. 11. 2019).

²⁹ K: *Pariser Miniaturen. Freiheit*, 19. 11. 1928, št. 397, str. 6-7.

³⁰ Prav tam

³¹ Prav tam.

³² Prav tam, str. 7.

Pariser Miniaturen. *Freiheit*, 19. 11. 1928, št. 397, str. 6.(Österreichische Nationalbibliothek: <http://anno.onb.ac.at>, citirano 5. 2. 2021)

Gre za rusko aristokratsko dekle, visoko, vitko, s svetlimi lasmi in velikimi črnimi očmi, oblečeno v preprosto, a elegantno temno obleko iz svile, zelo ustrezljivo do kupcev, če so le zmožni plačati stekleničko tako zaželenega eliksira. Po mnenju pisca mnogi stopijo v trgovino samo zato, da bi s prikupnim dekletom malo pokramljali. Precej mimoidočim na pločniku pred trgovino zastane korak, da bi si to lepoto lahko ogledali skozi izložbeno okno.³³

Narava besedila se torej ujema z usmeritvijo časopisa, ki je bil namenjen delavcem. Bolj presegljivo kot to, da je prispevek bil objavljen v delavskem časopisu je naklonjenost avtorja do lastnice

trgovine Gabriele Chanel, ki vsekakor ni spadala v družbeni sloj, ki ga je časopis zastopal.

Vzpon slavne umetnice, ki je začel iz nič, kot se izrazil neznani avtor v prispevku Gabrielle Chanelel Aufstieg,³⁴ je potekal dokaj hitro. Leta 1906 je imela preprosto trgovino v Deauville, v kateri ni imela niti prostora za skladišče, v izložbi pa nekaj preprostih lanenih oblek. Morda sta ravno zaradi tega v njeno trgovino vstopili Američanki, ki sta bili nad preprostimi oblekami izjemno navdušeni, saj sta v njih izgledali precej mlajši. Prav to navdušenje je bil razlog, da sta kreatorki pozneje sledili v Pariz. Dobrih trideset let pozneje je nudila delo

³³ Prav tam.³⁴ N. A., *Gabrielle Chanelel Aufstieg*, *Neues Wiener Tagblatt*, 16. 1. 1938, št. 15, str. 11.

Vom Puder, Zigarettenrauch, Chanel 5 und Chanel 22 . . .

Interview mit einer schönen Wienerin

Ich glaube, es fing so an: ich lief ihr Ecke Graben Tuchlauben in die Arme, durfte galant sein, sie begleiten. Und dabei mißglückte mir irgendwie mein Kompliment über ihr Parfüm, indem ich eine hoch im Kurse stehende Pariser Marke nannte.

Worauf sie mich auslachte: „Das trauen Sie mir zu? Nein, es ist Chanel 5.“

„? ?“

„Ja, denn früher nahm ich Chanel 22.“

Ich hisse die weiße Fahne absoluter Unkenntnis: „Werde bedauert, fühle mich ganz klein. Aber weil ich sie so gut kenne, daß ich ohne unhöflich zu sein, sagen darf: jahrelang, weil ich ferner ihrem Gatten, meinem Freund, schon ein kleines Vermögen im Königrufen abgewonnen habe (er hat noch niemals beim Pagat die Tarock gezählt), weil endlich meine Unerfahrenheit sie aufrichtig dauert, darf ich an ihrer Seite im Lift zu ihrem Heim emporsteigen.“

Ich trete in einen Raum, von dessen Vorhandensein ich trotz erwähnten Tarockpartien nichts ahnte. An den Seiten starren Schränke, die ganz aus Glas sind, so daß ich mich im Wartezimmer eines Arztes fühle. In diesen Glashäusern Flasche an Flasche.

„Sie dürfen rauchen — ich habe einen

Ozonateur hier, einen echten chinesischen Foh-Hund.“

Und meine Bewunderung stolpert über eine zähnefletschende Porzellaniratz in der Ecke.

„Gefällt er Ihnen? Hab' ihn aus Paris, dort gibt es keine Bridgepartie mehr ohne Rauchverzehrer. Eigentlich sind die Dirger schon überholt. Man liebt jetzt den mystischen Rauch. Nicht den Zigarettenrauch, nein, das Räucherwerk. Sehen Sie diese schwarzen Würfel da? Das ist „Nirwana“, das hier „Sakuntala“ — und jetzt kommen Sie näher. Sehen Sie die gelblichen Fläschchen, alles Chanel 5 und 22. Chanel hat keine Marken, hat bloß Nummern. Die Chanel ist eine Pariser Schneiderin, die wundervollste der Welt. Sie schafft angezogene Menschen und schafft gleich ihr Parfüm dazu. Sehen Sie sich die Wiener Aristokratie an! Was elegant ist, ist von der Chanel angezogen. Und parfümiert. Das da — bitte riechen Sie — ist Chanel!“

Ich nehme das grünlich-gelbe Fläschchen (es wechselt seine Farbe, macht Mim'kry) voll hingebender Ehrfurcht in die Hand

Kein bestimmter Geruch, kein Blumenduft. Nicht süß; interessant.

Und ich höre die Schwingungen der Stimme meiner Dame. „Wissen Sie, daß schon viele Frauen mein Parfüm tragen wollten? „Bitte, bitte, verrate mir dein Parfüm.“ baten sie. Ich gehöre nicht zu jenen Frauen, die der Freundin lieber ihren Geliebten überlassen als den Schneider. Ich sagte: „Nummer 5“. Sie nahmen

Vom Puder, Zigarettenrauch, Chanel 5 und Chanel 22. Die Stunde, 16. 12. 1926, št. 1131, str. 5. (Österreichische Nationalbibliothek: <http://anno.onb.ac.at/citirano/5.2.2021>)

2400 ljudem, prav tako je imela ogromno materialnega premoženja, ki ji ga je avtor povsem privoščil.³⁵

Razstave, konkurenčni boj in še kaj

Slava in prestiž slavne Parižanke, predvsem pa naklonjenost do slavne protagonistke je opaziti praktično v vseh objavah, ki so bile vsaj malo povezane z modo. Da je Chanel v modnem svetu bila brez dvoma na prvem mestu med kreatorji svojega časa, sporoča bralcem neki K. L. v članku *Modezentrum Paris*, ki ga je konec junija 1946 v nedeljski izdaji časopisa objavil *Wiener Kurier*.³⁶

Jeseni leta 1932 je bila v hiši Chanel razstava nakita, ki je odmevala v *Neue Freie Presse*.³⁷ Neznani avtor se je v uvodu spomnil zime leta 1914, ko je Gabrielle Chanel odprla prvo pariško filialo v hotelu Hermitage v Monte Carlu, v kateri je poskušala damam iz vsega sveta razložiti in prikazati pomen prihajajočega *Jersey-Triliotkleider*. Takrat ni niti malo slutila, kakšen vzpon bo doživela, in danes je Gabrielle Chanel po mnenju pisca nespregledljiva oseba visoke pariške družbe. V njeni vili na Azurni obali ali v njeni podeželski hiši v okolici Pariza prireja sprejeme za različne družbene kroge. Prav tam je tudi organizirala razstavo nakita neprecenljive vrednosti. Prvič so bili namreč predstavljeni z žensko roko obdelani dragulji v modne namene.

³⁵ Prav tam.

³⁶ K. L.: *Modezentrum Paris*. *Wiener Kurier*, 29. 6. 1949, št. 147, str. 6.

³⁷ N. A.: *Schmuckausstellung bei Chanel*. *Neue Freie Presse*, 11. 11. 1932, št. 24485, str. 5.

Obiskovalci iz vse Evrope so bili ob obisku razstave deležni tudi kosila in večerje. Avtor zaključí besedilo z vrsto pohvalnih in laskavih besed o gostiteljici, ki je »visoka umetnica kulture bivanja«. ³⁸

Dunajski *Salonblatt* je v začetku marca leta 1931 nostalgичno poročal o časih, ki so nekoč vladali na področju francoske Riviere. ³⁹ Ostanki preteklega blišča so sedaj le še teniški turnirji in grof Ludi Salm. ⁴⁰ Prizanešeno ni bilo niti visoki modi in trgovinam priznanih stilistov, kot so Madame Chanel, Jeanne Lanvin, Madame Worth, ki so v času razcveta mastno služili, sedaj pa so videti precej ubogo: »Molyneux, Chanel, Jeanne Lanvin, stari Worth jokajo.« ⁴¹

Pri pregledu novic o Gabrielle Chanel smo našli zanimiv zapis neznanega avtorja z naslovom *Vorsicht! Konkurrenz schaut zu!*, objavljenega v *Neues Wiener Tagblatt* v rubriki *Das Reich der Mode*. Vsebinsko se članek navezuje na zaščito pred konkurenco, kajti »poti modnih vohunov je tlakovana s trnjem.« ⁴²

V pariškem okrožju, kjer je bilo največ modnih hiš, so vse po vrsti bile oster boj proti vohunom, ki so kopirali njihove modele in jih v Londonu ali Čikagu na modnih revijah predstavljali kot svoje. Zato so bili na modnih revijah prepovedani fotoaparati, risalni blok ali svinčnik, vstop na prireditve pa je bil mogoč le po vnaprejšnji identifikaciji in danem zagotovitvi o nakupu najmanj treh modelov. Coco, »[...] kot so Parižanke imenovalé slavno modno ustvarjalko *Madam Chanel* [...]«, ⁴³ je bila precej napredna in je po mnenju pisca svoje modele patentirala:

»[...] kar pomeni, da jo je postavila pod policijsko zaščito! Modele in kolekcije so poslikali in

pobarvali v originalnih barvah, fotografije in slike so nato nalepili v knjigo. Vsak model je bil natančno opisan in opremljen s številko. Na policiji so nato vsak model v knjigi opremili še z uradnim žigom, ki je pomenil: »Večerna obleka št. 365 je s tem patentirana«. Če se je ta model pojavil v drugi modni ali konfekcijski hiši, je to pomenilo krajo in je bilo kazensko preganjeno.« ⁴⁴

Zaradi patenta je bil izdelek zaščiten in v primeru zlorab podvržen kazenski ovadbi, ki je v središču naslednje zgodbe.

Zgodba parfuma Chanel 5

Pred opisom te vendarle nekolikanj skurilne zgodbe se uvodoma pomudimo pri zgodovini parfuma oziroma novicah v zvezi z njim. *Die moderne Frau* ⁴⁵ je v rubriki *Du solltest schön sein* bralkam nudil nasvete o negi telesa, kuhanju in podobno, leta 1926 pa je časopis svojim bralkam prinesel tudi poučno vsebino o zgodovini parfuma. ⁴⁶ Neznani avtor (morda avtorica?) uvodoma razloži izvor besede »per fumum«, kar naj bi pomenilo »s pomočjo dima« in kar nakazuje izvor v religioznih obredih, ki jih v nadaljevanju na kratko opiše. Časovni pregled se zaključí z ugotovitvijo, da je parfum kljuboval vsem viharjem, urejene in elegantne dame pa ostajajo v oblakih njegovih dišavnih odtenkov.

Parfuma Chanel 5 ⁴⁷, ki je nastal leta 1921 ⁴⁸, in Chanel 22, ki je nastal leto pozneje 1922 ⁴⁹, sta bila kot ena izmed mnogih simbolov hiše Chanel v središču intervjuja nekega E. C. z neimenovano dunajsko gospo s podnaslovom *Vom Puder, Zigaret-*

³⁸ Prav tam.

³⁹ Osterbuch, *Rivierarausg.* *Wiener Salonblatt*, 6.-14. 3. 1931, št. 6, str. 16-17.

⁴⁰ Ludwig Albrecht Constantin Maria von Salm-Hoogstraeten (24. 2. 1885 Homburg vor der Höhe; † 23. 6. 1944 Budapest) je bil avstrijski grof in igralec tenisa. <https://www.sports-reference.com/olympics/athletes> (citirano: 29. 11. 2019).

⁴¹ Osterbuch, *Rivierarausg.* *Wiener Salonblatt*, 6.-14. 3. 1931, št. 6, str. 17.

⁴² N. A.: *Vorsicht! Konkurrenz schaut zu!* *Neues Wiener Tagblatt*, 23. 6. 1939, št. 200, str. 43.

⁴³ Prav tam.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ *Die moderne Frau* – je izhajal med letoma 1926 in 1928 na Dunaju, in sicer dvakrat mesečno pri založbi Fanny Freund-Marcus, Eugenie Benisch-Dariang. <http://anno.onb.ac.at> (citirano 8. 11. 2019).

⁴⁶ N. A.: *Du solltest schön sein.* *Die moderne Frau*, 1926, str. 17.

⁴⁷ Pod tem naslovom tudi Opereta v 5 slikah (roman Bobby E. Luthge, pisec besedil pesmi Günter Schwenn, glasba Friedrich Schröder), ki je bila prvič uprizorjena v Berlinu 23. 12. 1947 v Metropol Theater. <http://www.friedrichschroeder-komponist.de/start.htm?Chanel5.htm> (citirano: 29. 11. 2019).

⁴⁸ <https://www.chanel.com/en> (citirano: 29. 11. 2019).

⁴⁹ *The New York Times*, 22. 2. 2007. <https://www.chandlerburr.co> (citirano: 29. 11. 2019).

tenrauch, Chanel 5 und Chanel 22.⁵⁰ Pogovor se je nanašal na dišave različnih mojstrov, a izmed vseh znamk je bila le Chanel sposobna narediti svetovno zgodovino:

»Poglejte rumenkaste stekleničke Chanela 5 in 22. Chanel nima napisa, samo številke. Chanel je pariška šivilja, najčudovitejša na svetu. Ustvarja oblečene ljudi in njim pripadajoče parfume. Poglejte si dunajske aristokrate! Vse kar je elegantno, je odeto v Chanelova oblačila. In parfume. Vse kar tukaj vonjate, je Chanel.«⁵¹

Navdušenje avtorja ob Chanelovih stvaritvah zagotovo ni zbledelo ob naslednji zgodbi, katere središče je parum številka 5.

»Haus Chanel und Franz Molnar. Riecht Molyneux besser?«⁵²

Naslov poglavja je povzet po *Wiener Journal* zato, ker je edini, ki že v naslovu zaobjame oba, pravzaprav vse glavne protagoniste zgodbe.

Vse se je začelo z uprizoritvijo dela madžarskega umetnika Ferenc Molnárja⁵³ z naslovom *Eins zwei drei* leta 1929. Eno dejanka, ki kaže moč denarja, s katerim je mogoče kupiti res prav vse, je velike uspehe doživljala za časa življenja Gabrielle Chanel in se še danes uprizarja tako na gledaliških⁵⁴ kot tudi amaterskih⁵⁵ odrih. Komedija sama po sebi

poleg že običajnega uspeha slavnega avtorja ne bi bila vzbujala dodatne pozornosti, če glavni protagonist drame, bančni direktor, svoje tajnice ne bi povprašal po znamki parfuma, ki ga uporablja. Tajnica je v odgovoru navedla znamko Chanel 8. Direktor ji je svetoval, naj raje uporablja Molyneux 23,⁵⁶ ki je 18 % cenejši in diši 37 % bolje.⁵⁷ Povsem pričakovano svetovno slavno podjetje ob tej jasno nakazani (slabi) reklami ni moglo ostati mirno in zagotovo tudi ni moglo dopustiti javnega ponižanja, ki se je ponavljalo ob vsaki odrski ponovitvi. Kajti dejstvo je bilo, da je ne le ves Pariz, še zlasti pa pariške igralke, ampak vse kar je bilo aristokratskega vedelo, kaj pomeni beseda Chanel: »(Dame) se še kako zavedajo, da gre njihova eleganca zgolj in v celoti na račun oblek in parfuma hiše Chanel. In potem pride nek madžarski umetnik, poniža Chanel in da prednost drugemu parfumu.«⁵⁸

Neznani avtor ob tem izpostavlja še problem ponavljajočih se predstav:

»Vse skupaj ne bi bilo tako hudo, če ne bi šlo za avtorja, katerega dela so vedno postala svetovna uspešnica.«⁵⁹

Zadeva je namreč nadležna še toliko bolj, ker gre za znanega avtorja, čigar dela so po besedah pisca lahko na odrih Dunaja ponovijo tudi po več 100-krat, na berlinskih odrih po 400-krat, na gledaliških odrih New Yorka pa celo po več kot 700-krat. In v vseh teh številnih ponovitvah se sliši ista (slaba) pripomba na račun parfuma Chanel. Zagotovo gre za dobro reklamo v prid Molyneuxu, ki naj bi Molnárju v zahvalo poslal celo 400 stekleničk parfuma.

Srečanje Molnárja z neznanim avtorjem tega zapisa je potekalo v dunajskem hotelu Imperial, kjer je umetnik z monoklom v očesu precej udobno sedel in mirno srebal črno kavo. Elegantly oblečeni Molnár, primerno shujšan in spočitega obraza, kar je bila posledica počitka v Karlsbadu,

⁵⁰ E. C.: *Intervju mit einer schönen Wienrin. Die Stunde*, 16. 12. 1926, št. 1131, str. 5. » O pudru, cigaretnem dimu, Chanelu 5 in Chanelu 22.«

⁵¹ Prav tam.

⁵² N. A.: *Haus Chanel und Franz Molnar. Wiener Journal*, 6. 12. 1929, št. 12947, str. 6-7. »Hiša Chanel in Franz Molnar. Diši Molyneux boljše?«

⁵³ Ferenc Molnár (12. 1. 1878, Budimpešta – 1. 4. 1952, New York), madžarski pisatelj, žurnalist in najpomembnejši madžarski dramatik 20. stoletja. <https://www.onb.ac.at/> (citirano: 29. 11. 2019).

⁵⁴ *Premiera v Grenzlandtheater v Aachnu, uprizoritev* 29. 9. 2019. <https://grenzlandtheater.de/>; *Aahensko gledališče je s to predstavo gostovalo v mestu Düren, uprizoritev* 13. 11. 2019. <https://www.dueren.de/> (citirano: 8. 11. 2019); *predstave so bile še v: Musik und Bühnentheater Wiesbaden, uprizoritev* 5. 12. 2012. <https://www.theatertexte.de/>; *več uprizoritev maja 2004 v gledališču Amateurtheater Gruppe Mobil na Dunaju*. <http://gruppomobile.azurewebsites.net> (citirano: 8. 11. 2019).

⁵⁵ *Städtisches Gymnasium Eschweiler, uprizoritev* 11. 11. 2019. <http://www.gymnasiumeschweiler.de> (citirano: 8. 11. 2019).

⁵⁶ Britanski modni oblikovalec Edward Molyneux je leta 1919 ustanovil modno hišo Molyneux. <https://molyneuxperfumes.blogspot.com/p/history.html> (citirano: 29. 11. 2019).

⁵⁷ N. A.: *Aus dem Gerichtsaale. Neue Freie Presse*, 5. 4. 1930, št. 23549, str. 13.

⁵⁸ N. A.: *Haus Chanel und Franz Molnar. Wiener Journal*, 6. 12. 1929, št. 12947, str. 6.

⁵⁹ Prav tam.

je na vprašanje, kaj meni o tožbi podjetja Chanel, v ironični sproščenosti odgovoril, da je o tem sicer nekaj slišal, da pa obtožnice še ni prejel. Zanimivo se mu zdi, da v tisku v zvezi z njim končno vendarle bere še kaj drugega kot le o svojem umetniškem ustvarjanju: »[...] utrujen sem že časopisnih novic, v katerih vedno znova berem, da so me na tem in tem odru igrali toliko in tolikokrat, da sem napisal pet romanov, sedem gledaliških iger, trinajst novel ter da poleg tega delam še na štirih tonskih filmih ter da pišem tri operete.«⁶⁰

Glede tožbe je pa pravzaprav začuden, saj ne ve prav natančno, kaj napačnega je storil. Še več:

»Pri poznavalcih parfumov sem dobil informacijo, da Chanel 8 sploh ne obstaja, prav tako tudi ne Chanel 7, ki ga je na odru Raimund-Theater omenjal Pallenberg (Max Pallenberg – (1877-1934) avstrijski komik, pevec, igralec. op. a.). Obstaja pa Chanel 5, ki ga nisem citiral in ne omenjal. Sploh pa se v dunajskem rokopisu, ki je v tisku, ne imenuje več Chanel, ampak Chanex.«⁶¹

Pisec članka zgodbo zaključi z ugotovitvijo, da je to tudi opozorilo za druge avtorje, ki naj snovi za ustvarjanje po vsem tem ne bi jemali iz resničnega življenja. Prepričan je bil, da bodo bralci iz njegovega pisanja lahko razbrali, da je nevtralen in se ne postavlja na nobeno stran, končno tudi zato, ker mu oba parfuma dišita enako dobro. Kljub vsemu pa je se je moral »pokloniti« spretnosti madžarskega umetnika, ki je znal na tak prefinjen način ustvariti reklamo.⁶²

V dunajskem časopisju je spor odmeval še januarja 1930 v časopisu *Der Tag*.⁶³ Poleg že znanih dejstev so bralci izvedeli še konkretne podatke o tožbi. Molnár naj bi plačal malenkostnih 20.000 pengov⁶⁴: »Najmanj toliko zahteva francosko pod-

Ljubka obleka iz čipk, z volančki iz tila. Naramnice iz zelenega žameta. Chanelin model.

Die Bühne, februar 1938, št. 465, str. 54. (Österreichische Nationalbibliothek: <http://anno.onb.ac.at>, citirano 5. 2. 2021)

jetje parfumov Chanel od uspešnega gledališkega avtorja. Molnár naj bil plačal 20 000 pengov kazni zato, ker to kraljestvo vonjav ni smatral za dovolj kraljevsko.«⁶⁵

Neznani pisec ne more mimo (ne)zaželene reklame, saj je bila komedija v dunajskih gledališčih na sporedu že nekaj tednov. Kakorkoli že, po besedah avtorja zgodbe je Budimpešta pred »senzacionalnim procesom«, v Berlinu pa bodo v Molnárjevem delu vsekakor uživali tudi brez Chanelovega parfuma.

Vsota, ki jo je modna hiša Chanel zahtevala, je bila kar znatna, če vemo, da je konec tridesetih let povprečna tedenska mezda delavca na tiskarskem stroju znašala 63 pengov oziroma povprečna meseč-

⁶⁰ Prav tam.

⁶¹ Prav tam str. 6-7.

⁶² Prav tam, str. 7.

⁶³ N. A.: Franz Molnar und die Parfümfabrik. *Der Tag*, 12. 1. 1930, št. 2493, str. 22.

⁶⁴ Pengő je bil od 1927 do 1946 uradna madžarska valuta. <http://bankjegy.szabadsagharcos.org/xxcentury/hunxx5.shtml> (citirano: 29. 11. 2019). Na spletni strani Banke Slovenije zasledimo podatek, da je bilo leta 1945 100 pengov vrednih 100 dinarjev. <https://www.bsi.si/statistika/devi->

[zni-tecaji-in-plemenite-kovine/zgodovina-deviznih-tecajev-1945-1998](http://zgodovina-deviznih-tecajev-1945-1998) (citirano: 17. 12. 2019).

⁶⁵ Prav tam.

na plača novinarja 300 pengov.⁶⁶ Izračun nam torej pokaže, da je zahtevana vsota bila precej večja od povprečne letne plače novinarja, kaj šele preprostega delavca.

Epilog celotne zgodbe je bil znan nekaj mesecev pozneje, v začetku aprila 1930. Časopis *Neue Freie Presse* je v rubriki *Aus dem Gerichtsaale*⁶⁷ zapisal, da je sodišče v Budimpešti 4. aprila Chanelovo tožbo ovrгло: »Sodišče je ovrгло pritožbo saj je menilo, da odrski dialog gotovo ne bi mogel tako drastično vplivati na gledalce in posledično na manjši nakup Chanelovega parfuma.«⁶⁸ Podjetje Chanel je tožbo torej izgubilo, zagotovo pa se ni izgubil (dober) sloves njegovih izdelkov. Slednje končno dokazujejo tudi izložbena okna sodobnih centrov visoke mode.

Zaključek

Zgodba o modistki, oblikovalki, umetnici, ki so jo dunajski časopisi nudili bralcem v času njenega življenja, je večplastna, tako kot je bilo večplastno njeno delovanje. Novice o slavni umetnici v omenjenem tisku so se dotikale vseh področij ustvarjanja Coco Chanel, torej tekstilij in parfumov, dokler se vse naštetu ni povežalo še z drugo vejo umetnosti, to je z gledališčem.

V takratnem slovenskem prostoru izhajajoči časopisi niso kazali pretiranega interesa za modo, zato so tamkajšnji meščani, predvsem pa meščanke prihajali v stik z njo prav s pomočjo dunajskih časopisov, ki jih je bilo mogoče kupiti v Ljubljani.

Vpogled v dunajsko periodiko predvsem v obdobju med obema vojnama daje pozitiven vtis o slavni protagonistki, končno tudi v izrazito delavskem časopisu, ki se že zaradi svoje narave postavlja na stran delavstva in ne aristokracije, kamor je slavna protagonistka zagotovo sodila.

Pestrost novic sodobnemu raziskovalcu in takratnemu bralcu ponuja paleto različnih informacij o različnih vejah umetnosti, ki jih je povezovala priznana kreatorka. Prav zato Gabrielle Chanel ni

bila le veljavna protagonistka modnih tokov, ampak stičišče različnih umetniških smeri na odru zgodovinskega dogajanja.

Viri in literatura

Literatura

- Bojc, Saša:** Vse kar je elegantno je odeto v Chanel. *Delo*, let. 63, 5. 2. 2021, št. 29, str. 13
- Bott, Danièle:** *Chanel: collections and creations*. London: Thames & Hudson, 2007
- Erznožnik, Jure:** Antisemitka in nacistična agentka?: Coco Chanel. *Mladina*, 2. 9. 2011, št. 35, str. 54–55.
- Garelick, Rhonda K.:** *Mademoiselle: Coco Chanel and the pulse of history*. New York: Random House, 2014.
- Gidel, Henry:** *Coco Chanel: la biografia*. Torino: Lindau, 2010.
- Hess, Megan:** *Coco Chanel: the illustrated world of a fashion icon, Richmond*. Victoria: Hardie Grant Books, 2015.
- Mauries, Patrick:** *Jewelry by Chanel*. London: Thames and Hudson, cop. 1993.
- Peternel, Marija Mojca:** Kaj imajo skupnega Chanel, časopisi in gledališče? *Fenomen Chanel: od korzeta do male črne obleke ali kako je Gabrielle Chanel osvobodila žensko* (ur. Gaber, Mateja). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2020. str. 95–108.
- Picardie, Justine:** *Coco Chanel: the legend and the life*. London: HarperCollins, 2011.
- Raichle, Walter:** *Das ungarische Zeitungswesen: Seine Entwicklung bis zum Jahre 1938*. Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 1939.
- Simon, Linda:** *Coco Chanel*. London: Reaktion Books, 2011.
- Vehar, Maja:** Nega las od preloma stoletja do druge svetovne vojne (1. del). *Zgodovina.si*. <http://zgodovina.si/nega-las-od-preloma-stoletja-do-druge-svetovne-vojne-1-del/> 2016 (citirano: 12. 2019).
- Woolton, Carol:** *Fashion for jewels: 100 years of styles and icons*. München [etc.]: Prestel, 2010.

⁶⁶ Walter Raichle, *Das ungarische Zeitungswesen*, str. 97.

⁶⁷ N. A.: *Aus dem Gerichtsaale, Neue Freie Presse*, 5. 4. 1930, št. 23549, str. 13. Iz sodnih dvoran

⁶⁸ Prav tam.

Viri

- E. C.:** Interview mit einer schönen Wienrin. *Die Stunde*, 4, 16. 12. 1926, št. 1131, str. 5.
Gledališki list 1924/1925, 5, št. 8, str. 1.
- K. L.:** Modezentrum Paris. *Wiener Kurier*, 2, 29. 6. 1949, št. 147, str. 6.
- K: Pariser Miniaturen.** *Freiheit*, 2, 19. 11. 1928, št. 397, str. 6-7.
- N. A.:** Gabrielle Chaneles Aufstieg. *Neues Wiener Tagblatt*, 72, 16. 1. 1938, št. 15, str. 11.
- N. A.:** Tagesneuigkeiten. *Laibacher Zeitung*, 129, 25. 10. 1910, št. 243, str. 2222.
- N. A.:** Tagesneuigkeiten. *Laibacher Zeitung*, 129, 28. 10. 1910, št. 264, str. 2246.
- N. A.:** Tagesneuigkeiten. *Laibacher Zeitung*, 129, 31. 10. 1910, št. 248, str. 2272.
- N. A.:** V: *Slovenski narod*, 55, 3. 9. 1922, št. 201, str. 3.
- N. A. V:** *Slovenski narod*, 55, 26. 9. 1922, št. 218, str. 5.
- N. A.:** Du solltest schön sein. *Die moderne Frau*, zvezek 2, 1926, str. 17.
- N. A.:** Haus Chanel und Franz Molnar. Riecht Molyneux besser? *Wiener Journal*, 37, 6. 12. 1929, št. 12947, str. 6-7.
- N. A.:** Aus dem Gerichtsaale. *Neue Freie Presse*, 5. 4. 1930, št. 23549, str. 13.
- N. A.:** Franz Molnar und die Parfümfabrik. (Eine kuriose Geschichte.), *Der Tag*, 9, 12. 1. 1930, št. 2493, str. 22.
- N. A.:** Schmuckausstellung bei Chanel. *Neue Freie Presse*, 11. 11. 1932, št. 24485, str. 5.
- N. A.:** Vorsicht! Konkurrenz schaut zu! *Neues Wiener Tagblatt*, 73, 23. 6. 1939, št. 200, str. 43.
- Oglas knjigarne Kleinmayer & Bamberg, *Laibacher Zeitung*, 137, 3. 1. 1918, št. 2, str. 14.
- OSTERBUCH, Irmgard Gräfin:** Riviererausch. *Wiener Salonblatt*, 2, 6.-14. 3. 1931, št. 6, str. 16-17.

Spletni viri

- Österreichische Nationalbibliothek:** ONB. <http://anno.onb.ac.at>
<https://grenzlandtheater.de> (citirano: 8. 11. 2019);
<https://www.dueren.de> (citirano: 8. 11. 2019);
<https://www.theatertexte.de> (citirano: 8. 11. 2019);
<http://gruppomobile.azurewebsites.net> (citirano: 8. 11. 2019);

- <http://www.gymnasiumeschweiler.de> (citirano: 8. 11. 2019);
<https://www.sports-reference.com/olympics/athletes> (citirano: 29. 11. 2019);
<https://molyneuxperfumes.blogspot.com/p/history.html> (citirano: 29. 11. 2019);
<http://www.friedrichschroeder-komponist.de/start.htm?Chanel5.htm> (citirano: 29. 11. 2019);
<https://www.chanel.com/en> (citirano: 29. 11. 2019);
The New York Times, 22. 2. 2007. <https://www.chandlerburr.co>. (citirano: 11. 11. 2019);
Digitalna knjižnica Slovenije. Ljubljana: NUK.
<https://www.dlib.si> (citirano: 8. 11. 2019);

Zusammenfassung

„SIE FÜHRTE DIE DEMOKRATIE IN DIE MODE EIN“

Gabrielle Chanel in der Presse ihrer Zeit

Obwohl ein halbes Jahrhundert seit dem Tod der weltberühmten Modeschöpferin bzw. Künstlerin Gabrielle Chanel – Coco vergangen ist, sind ihre Ideen immer noch lebendig und präsent, insbesondere in der Welt der Frauenmode. Ihre Raffinesse und Originalität und insbesondere ihr entschlossenes Beharren auf einem eigenen Weg sind sicherlich die Tugenden, aufgrund derer sie Ruhm und schließlich auch Reichtum erlangte. Die Tatsache, dass sie aus dem Nichts kommend in sehr kurzer Zeit Enormes erreichte, bekräftigt das oben Gesagte.

Die damals im slowenischen Gebiet erscheinenden Zeitungen hatten kein wirkliches Gespür für Textilwaren und Mode. Die bürgerliche Laibacher Zeitung widmete bis zu ihrem Ende beim Zerfall der Monarchie den Textilien noch die meiste Aufmerksamkeit, während das Interesse der Blätter Slovenec und Slovenski narod stärker auf gesellschaftliche politische Themen gerichtet war. Da in der Presse des damaligen slowenischen Gebietes keine Nachrichten zu finden waren, richtete sich die Untersuchung nach Wien, das bis zum Ende der Monarchie eng mit dem slowenischen Gebiet verbunden war. Aber auch danach galt Wien in den Köpfen des Bürgertums und insbesondere der

Gebildeten als kulturelles Zentrum. Diese Schichten waren in Ljubljana auch in Kontakt mit der Wiener periodischen Presse, in der eine Reihe von Artikeln über die berühmte Künstlerin zu lesen waren. Die Palette von Zeitungen, die über Coco berichteten, war breit und vor allem bunt, denn darunter finden sich sowohl eine Arbeiterzeitung als auch Frauenzeitungen. Interessanterweise ist der allgemeine Tenor der untersuchten Berichte äußerst wohlwollend gegenüber der Protagonistin, sogar in der erwähnten Arbeiterzeitung, die in ihrer Grundausrichtung sicherlich keine Befürworterin der Aristokratie war.

Der Einfluss des Wirkens und Schaffens von Gabrielle Chanel reichte sehr weit, neben Mode und Parfums sogar in die Theater. Die im Beitrag behandelte interessante Geschichte, die von den Wiener Blättern längere Zeit verfolgt wurde, endete zwar nicht zu Channels Gunsten, trug aber womöglich zu ihrer noch größeren Beliebtheit damals und auch noch heute bei.

Schlagwörter: Gabrielle Chanel, Geschichte, Presse, Theater, Ferenc Molnár

Božidar Jezernik

Potovanje od Goličave do Golega otoka

JEZERNIK Božidar, dr., redni profesor, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani, Zavetiška ulica 5, SI-1000 Ljubljana, Bozidar.Jezernik@ff.uni-lj.si

343.81(497.13Goli o.):929Jurančič J.

POTOVANJE OD GOLIČAVE DO GOLEGA OTOKA

Pričujoči članek obravnava življenjsko pot učitelja Jožeta Jurančiča (1902–1998), ki je po končanem učiteljsku v Mariboru učiteljeval po raznih, bolj ali manj odročnih vaških šolah, kamor ga je zaradi njegovih komunističnih simpatij tedanja državna oblast kazensko premeščala. Zaradi svojih nazorov ga je med drugo svetovno vojno italijanska okupacijska oblast najprej več mesecev držala zaprtega v novomeških in ljubljanskih zaporih, potem pa ga internirala v koncentracijsko taborišče na Rabu.

V koncentracijskem taborišču je Jurančič že kmalu ustanovil najprej tajni partijski komitej, potem pa še taboriščni odbor Osvobodilne fronte. Meseca septembra 1943 je taboriščni organizaciji OF uspel podvig, kakršnega zgodovina ne pozna. Približno 2000 neoboroženih internirancev je namreč razorožilo celotno italijansko vojaško posadko na Rabu, ki je štela 2200 dobro oboroženih in izurjenih vojakov in karabinerjev. Še večji podvig pa predstavlja dejstvo, da prav nobenega vojaka ali karabinerja niso likvidirali.

Po drugi svetovni vojni je Jurančič opravljal več visokih političnih funkcij vse do leta 1949, ko so ga aretirali in zaprli kot informbirojevca. Ker je kot zvezni poslanec užival poslansko imuniteto, je bil najprej do izteka poslanskega mandata zaprt pod drugim imenom. Potem pa je bil iz Ljubljane premeščen najprej v koncentracijsko taborišče Bileća in leta 1953 na Goli otok.

Leta 1953 je izbruhnulo vprašanje ureditve državne meje med Italijo in Jugoslavijo. V propagandni vojni je jugoslovanska stran močno poudarjala trpljenje rabskih internirancev in obnovila pokopališče, kjer je več kot tisoč internirancev ostalo za vedno. Pri tem delu so sodelovali interniranci z Golega otoka, med njimi tudi Jože Jurančič. Tako je ta na Rabu postavil spomenik samemu sebi in veličastnemu zgodovinskemu dogodku, katerega vodja je bil. Na slovesnosti, ki je potekala na rabskem spominskem pokopališču 13. septembra 1953, pa njegovega imena ni omenil nihče. Niti njegovi najbližji sodelavci v taboriščni organizaciji OF ne.

Ključne besede: Jože Jurančič, koncentracijska taborišča, Rab, Goli otok, spominska obeležja

JEZERNIK Božidar, PhD, Professor, Department of Ethnology and Cultural Anthropology, Faculty of Arts, University of Ljubljana, Zavetiška ulica 5, SI-1000 Ljubljana, Bozidar.Jezernik@ff.uni-lj.si

343.81(497.13Goli o.):929Jurančič J.

A JOURNEY FROM GOLIČAVA TO GOLI OTOK

The article presents the life of Jože Jurančič (1902–1998), who after completing a teacher training program, taught at various schools, mostly in remote rural areas, where the authorities deployed him as a disciplinary measure because of his affinity for Communism. During the Second World War, the Italian occupying authorities first kept him prisoner for several months in Novo mesto and Ljubljana because of his views, which was followed by internment in the concentration camp on the island of Rab.

In the concentration camp, Jurančič first established a secret Communist Party Committee not long after his arrival and then the Liberation Front Committee (odbor Osvobodilne fronte) of the concentration camp. In September 1943, the LFC accomplished a feat that remains unique in history. Around 2,000 unarmed internees disarmed the Italian military unit on Rab, which comprised around 2,200 heavily armed and trained soldiers and Carabinieri. Even more impressive was the fact that no soldier or Carabinieri was executed.

In 1953, he was relocated first to the Bileća concentration camp and then to Goli otok.

After the First World War, Jurančič joined General Rudolf Maister's units as a 16-year-old volunteer and participated in the "struggle for the northern border", meant to secure a more favorable demarcation line for Slovenians bordering on Austria. In 1953, the question of the boundary between Italy and Yugoslavia became a burning problem. In the propaganda war, Yugoslavia heavily underscored the plight of Rab internees and renovated the cemetery that was the final resting place for over a thousand internees. The laborers who performed the reconstruction included internees from Goli otok, among them Jože Jurančič. This meant that Jurančič helped build a monument to himself and to the unique historic event that he had led. Yet, in the ceremony that took place at the Rab memorial cemetery on 13 September 1953, no one mentioned his name, not even his closest companions from the camp's Liberation Front organization.

Key words: Jože Jurančič, concentration camp, Rab, Goli otok, memorials

Postalo je že klišejska resnica, da življenje piše najbolj filmske zgodbe. Prav gotovo je ena najbolj osupljivih in večplastnih zgodb zgodba učitelja Jožeta Jurančiča (1902–1998) o njegovi poti po labirintih spomina in pozabe mitskega sveta »svetle prihodnosti«, v katerem naj ne bi bilo ne »radovoljnega suženjstva« ne zatiranja človeka po človeku, medtem ko si bodo ljudje kot brat in brat. Pot pa ni bila »cesarska cesta v soncu«, bila je polna muk in utrudljiva; če si sposodimo besede učiteljice Lojzke iz *Hlapcev*, še vzdihovanje na njej ni bilo dopuščeno.¹

Jurančič je spadal v generacijo, ki se je šolala za učitelje med prvo svetovno vojno in prva leta v novi svobodni državi. V tistem času je nacionalizem že močno prepoil slovansko prebivalstvo Avstro-Ogrske monarhije, duh nacionalizma je prevzel tudi Jurančiča: šestnajstleten se je kot prostovoljec pridružil generalu Rudolfu Maistru v bojih za severno mejo.² Na bodoče učitelje je pustil močan pečat razpad Avstrijskega cesarstva na eni in izbruh Oktobrske revolucije na drugi. Svoj vzor so videli v učitelju Jermanu pred odhodom na Goličavo, še zlasti jih je prevzela misel Ivana Cankarja, ki jo je avtor *Hlapcev* položil na jezik Jermanu: »Narod si bo pisal sodbo sam; ne frak mu je ne bo in ne talar!«³ Zanimala in privlačila jih je prav Goličava, ker so menili, da prav tam »živi pravi in večinski del slovenskega naroda, to je slovenski kmet, ki nam je ohranil narodno zavest, jezik, narodne šege in vse tisto kar pomeni narod«.⁴

Jurančiča je z ilegalno Komunistično partijo Jugoslavije 1. maja 1925 »povezal« Prežihov Voranc.⁵ Njegovo partijsko vodilo je bilo prosvetlensko hodenje po izboljšanju življenja delavskih in kmečkih množic. Težke življenjske razmere prebivalstva so ga navedle, da je delo v šoli preusmeril iz običajnih tirov. To se pravi, da v šoli ni sledil samo predpisanim učnim načrtom, ampak življenju. Na živih potrebah ljudi je gradil s težnjo, da dvigne »speče ljudske sile« in zavre gospodarski, socialni, kultur-

ni in nramni razkroj ljudstva. Kakor je sam zapisal, prizadeval si je spremeniti krajevne okoliščine, ki so zadrževale napredek, ter ustvariti zdravo okolje in izostriti »ljudski duh, da bo ločil zdravo od nezdravega, lepo od grdega, pošteno od nepoštenega«.⁶ Državna oblast v Kraljevini Jugoslaviji komunizmu ni bila naklonjena, še zlasti ne v šolah; stremela je za tem, da bi se v šolah širom države »o komunizmu govorilo samo kot o zlu«.⁷ Učitelje-komuniste je bodisi prisilno upokojevala, bodisi kazensko premeščala v odmaknjene šole. Dolgo roko državnih oblasti je na svojih plečih večkrat občutil tudi učitelj Jurančič. Njegova službena pot ga je tako vodila od Markovec pri Ptuj do Slovenj Gradca, od tam na Remšnik na Kobanskem, pa spet v Markovce, od koder so ga skupaj z ženo Leopoldino kazensko premestili na Telče pri Tržišču na Dolenjskem, odmaknjeno hribovsko vas, kjer se je pred tem »do smrti zapil že marsikateri učitelj«.⁸

Leopoldina in Jože Jurančič sta na Telčah s svojim požrtvovalnim delom dosegla prav nasprotno od pričakovanja oblasti. V svojem šolskem okolišu sta še naprej ustvarjala »šolo, ki bo osvobojevala ljudske sile«.⁹ S svojim delom sta dosegla, da so učenci radi prihajali k pouku; včasih so celo uhajali, če so jih starši hoteli zadržati zaradi dela doma. Poleg tega, da sta poučevala 219 učencev, sta za odrasle prirejale tečaje sadjarstva in gospodinjstvo nadaljevalno šolo.¹⁰ Vaščane sta znala pridobiti tudi za vrsto svojih predlogov za razvoj šole in kraja. Leta 1938 so Telčani naročili preko 200 sadnih dreves iz banovinske drevesnice in 726 valilnih jajc štajerske kokoši.¹¹ Jurančič pa je deloval tudi kot tajnik odbora za izgradnjo cestnih povezav s Tržiščem, Sevnico in Škocjanom ter v odboru za dograditev prizidka k šoli, ki je dotlej imela samo eno učilnico.¹²

¹ Ivan Cankar, *Hlapci*, str. 70.

² Barica Smole, *Telški bog*, str. 38.

³ I. Cankar, op. cit., str. 3.

⁴ France Strmčnik, *Pedagoške zgrade in nezgode z Goličave* (intervju z Jožetom Jurančičem), str. 348.

⁵ Jože Škufca, *Jože Jurančič (1902–1998)*, str. 17; B. Smole, op. cit., 37.

⁶ Josip Jurančič, *Iz šole za narod*, str. 5–6.

⁷ Kosta Nikolić, *Boljševizacija KPJ 1919–1929*, str. 95.

⁸ F. Strmčnik, op. cit., str. 350; B. Smole, op. cit., str. 38.

⁹ J. Jurančič, op. cit., str. 54.

¹⁰ J. Škufca, *ibid.*; F. Strmčnik, *ibid.*

¹¹ J. Jurančič, *Kronika in letno poročilo za šol. l. 1937–38*, str. 37. Na Jurančičevo pobudo so na šolskem zemljišču na Telčah zgradili tudi veliko sadno sušilnico (Nečimer, *Kronika in letno poročilo za šolsko leto 1941/42*, str. 75).

¹² Zvonka Mrgole, *Telče – 750 let od prve omembe v pisnih virih do danes*, str. 44.

Jože Jurančič govori na partizanskem mitingu (Zasebna zbirka Igorja Jurančiča)

Na Telčah je Jurančič postal vpliven vzgojitelj, učitelj in prosvetitelj. Prežihov Voranc ga je srečal leta 1940 na svojih pohodih med Mokronogom in Pijavo Gorico. Ne da bi ga imenoval, je njegov položaj opisal z besedami: »iz nesrečnega telškega kaznjenca je kmalu postal telški 'bog'«. ¹³ Kakor pojasnjuje Voranc, sta Jurančičev ugled in spoštovanje med vaščani prestrašila posvetne in cerkvene oblasti, »kajti za dva boga vendar ni prostora na Telčah«. ¹⁴ Tako je svojo učiteljsko pot končal v Šmarjeti na Dolenjskem, kamor sta se z ženo preselila 1. januarja 1942. ¹⁵ Tudi tam si je s svojim predanim učiteljskim in prosvetiteljskim delovanjem pridobil spoštovanje. Po pohvalni oceni Staneta Grande je bil Jože Jurančič res komunist, a mu je pri tem »očitno šlo bolj za socialo in pravičnejši družbeni red kot pa za oblast«. ¹⁶

Jurančič se je kmalu po začetku vojne aktivno vključil v narodnoosvobodilno gibanje. Aretirali so

ga 16. aprila 1942. ¹⁷ V novomeškem zaporu je bil uvrščen med talce, ki so čakali, kdaj bodo zaradi represalij proti upornemu prebivalstvu prišli na vrsto za usmrtitev. Kakor se spominja njegov sin Igor Jurančič, ga je od tam, čeprav nehote, rešil Ignacij Škoda, ki je po pričevanju tedanjega tolmača pri italijanski komandi in simpatizerja OF, prišel intervenirat k poveljniku italijanske postojanke v Novem mestu, da je nezaslišano, da Jurančič še ni bil streljan, čeprav so do takrat postrelili že več drugih talcev. Oficir, komandant enote je vstal in zavpil: »Mi bomo streljali tistega, ki ga bomo mi hoteli, in takrat, ko ga bomo mi in ne vi hoteli!« Župnik je po nekaj minutah ogorčen odšel, komandant pa je v trenutku očeta zbrisal iz seznama talcev in ga vpisal v seznam za koncentracijsko taborišče na Rabu. ¹⁸

Juračič je preko novomeških in ljubljanskih zaporov, dne 7. septembra 1942, prispel v koncentracijsko taborišče na Rabu. Rajonsko sekretarko OF Leopoldino Jurančič so tri tedne pozneje ustrelili kot prvo talko na Dolenjskem; pred ustrelitvijo so

¹³ Prežihov, Voranc, *Od Mokronoga do Pijane gore*, str. 35.

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ B. Smole, *op. cit.*, str. 39.

¹⁶ Stane Granda, *Zgodovina Šmarjete in Bele Cerkve*, str. 149.

¹⁷ B. Smole, *ibid.*

¹⁸ I. Jurančič, *Ustna informacija*.

Rab 1942, Credere, obbedire, combattere (Muzej novejšje zgodovine Slovenije, Ljubljana)

si talci morali sami izkopati grobove. Njuni otroci so ostali prepuščeni sami sebi.¹⁹

Zavest »svoje dolžnosti« je Jurančič ohranil tudi v kaotičnih razmerah, ki so konec leta 1942 vladale v koncentracijskem taborišču na Rabu. V množici neznancev je s pomočjo »podzavestnega čuta« najprej odkrival komuniste in že konec meseca septembra 1942 osnoval partijski komite; njegov sekretar je postal sam. Člani partijskega komiteja so si prizadevali buditi v ljudeh upanje, ki je v času hude lakote in negotovosti pri večini internirancev hitro usihalo, in zavest skupnosti, ki se je boju za golo življenje skoraj povsem umaknila.²⁰ Nekdani interniranci so si Jurančiča zapomnili po tem, »kako je na silo vlekel zamorjene in sestradane izpod šotorov, da niso obležali za vedno«. ²¹ Hkrati

so on in njegovi sodelavci med interniranci aktivno iskali »zanesljive ljudi« in jih pridobivali za politično delo na »široki fronti«. ²² Široko politično delovanje je v tamkajšnjih razmerah bilo tedaj zlasti v prepričevanju internirancev, da so v koncentracijskem taborišču zato, ker smo Slovenci, ker smo za svobodo, ker hočemo biti sami gospodarji v svoji hiši. Nacisti in fašisti so okupirali našo domovino z jasnim ciljem, da nas nekaj pobijejo, nekaj potujčijo, v glavnem pa izselijo in razselijo ter s tem popolnoma iztrebijo iz zemlje in iz predela Evrope, po katerem koprnijo in sanjajo Italijani in Nemci že stoletja. Občutek, ki smo ga prinesli s seboj in ki jih je ob najbolj surovem nasilju prevzel, da je naš odpor strt, partizani pobiti in ujeti, vodstvo OF in partizanska vojska ujeta itd., smo pobijali s tem, da je doma ojačana naša partizanska vojska in

¹⁹ Jože Jurančič, *Politično življenje in delo v taborišču*, str. 100; Miran Beretič, *Krvava žetev*, str. 19; J. Škufca, *ibid.*; B. Smole, *ibid.*

²⁰ Glej npr. Ivan Malnar, *Patnje u fašističkim logorima Italije 1942.–1943*, str. 21–2

²¹ B. Smole, *ibid.*

²² Franc Potočnik, *Koncentracijsko taborišče Rab*, str. 177–78; J. Jurančič, *Politično življenje in delo v taborišču*, str. 96–7; Anton Vratuša, *Iz verig v svobodo – Rabska brigada*, str. 113–14.

da celo napada okupatorja, ki se umika z manjših postojank v večje centre.²³

Osvobodilna fronta v koncentracijskem taborišču

Poraz nemške vojske pri Stalingradu je sprožil velikansko prelomnico v političnem razpoloženju med interniranci. Že 5. januarja 1943 so osnovali izvršni odbor Osvobodilne fronte kot svoje osrednje politično vodstvo; za sekretarja so izvolili Jurančiča. V mesecu aprilu 1943 je ilegalna organizacija Osvobodilne fronte v Taborišču I povezovala že nad 400 članov.²⁴

Na Rabu so bili poleg Slovencev internirani tudi Hrvati in pozneje še Židje, vendar je za vse obveljala enotna politična in vojaška organizacija,²⁵ saj je veljala tam ena sama ločitev: »antifašistični jugoslovanski patrioti na eni in okupatorjevi ovađuhi na drugi strani«. Imeli so namreč skupnega sovražnika – »fašističnega okupatorja«, in skupen cilj – osvoboditev. Skupni sovražnik in skupen cilj sta predstavljala močno povezovalno silo, zato tudi enotna politična in vojaška organizacija ni bila nikoli pod vprašanjem. »Morda so se bolj ločili Ribničani in Notranjci«, se je spominjal Franc Drenovec, »kakor pa Slovenci in Hrvati.«²⁶ Komiteja KPJ v slovenskem in v židovskem taborišču sta kljub zastraženi žični pregraji med obema taboriščema uspela vzpostaviti povezavo in tesno sodelovanje. Za koordiniranje dela in organizacije Osvobodilne fronte v slovenskem taborišču in Narodnoosvobodilnega odbora v židovskem so ustanovili izvršni odbor NOO za obe taborišči; sekretar je bil Jurančič, židovski član pa Viktor Hajon. Izvršni odbor za obe taborišči so tvorili isti člani kot komite KPJ za obe taborišči, ker je bilo tako najlažje koordinirati delo obeh odborov in obeh komitejev.²⁷

Razorožitev italijanskih vojakov in karabinjerjev

Po oceni izvršnega odbora OF so bili interniranci »v nenehni nevarnosti, da bodo likvidirani«. Zato so ustanovili »vojaško enoto«, ki naj bi bila »udarno jedro odpora, okrog katerega bi se po potrebi, ob morebitni nevarnosti, zbrali tudi drugi interniranci in ga s tem okrepili.«²⁸ Tako imenovani udarni bataljon so sestavljale štiri čete, vsaka z desetimi patruljami s po štirimi borci. Poleg štirih čet so ustanovili še policijski vod tridesetih borcev, da vojaških nalog borcev udarnega bataljona ne bi mešali z nalogami čisto obveščevalnega značaja; to je bilo posebno važno v odločilnem trenutku, ko bi bilo treba izvršiti aretacije »sovražnih elementov« in aretirane osebe zastražiti.²⁹

Osmega septembra 1943 je med italijanskimi vojaki in karabinjerji zavladalo velikansko navdušenje. Vojaki so zapuščali stražarska mesta, metali kape v zrak in orožje po tleh ter se glasno veselili: »Andiamo à casa!« (»Gremo domov!«).³⁰ Izvršni odbor OF je ocenil, da je zaradi »kapitulacije Italije« nastopila takojšnja ničnost aneksije Ljubljanske province, kakor tudi takojšnje prenehanje internacije. Določili so delegacijo, ki naj bi šla naslednjega dne zjutraj h komandantu italijanske vojaške posadke karabinjerskemu podpolkovniku Vincenzu Cujuliju in mu v imenu internirancev sporočila, da se ne čutijo več interniranci, temveč svobodni ljudje. Vendar bodo kljub temu ostali prostovoljno še določen čas v taborišču in si naslednjega dne na javnem mitingu izvolili svojo »samoupravo«. Komandanta Cujulija so povabili, naj se udeleži dogodka.³¹

Miting je potekal 10. septembra 1943. Ob desetih dopoldne so se okrog zasilnega govorniškega odra, postavljenega sredi Trga lakote in okrašenega z veliko slovensko zastavo s peterokrako zvezdo, v slovesnem razpoloženju zbrale kolone slovenskih, hrvaških in židovskih internirancev. Prišlo je precej italijanskih vojakov in karabinjerjev, med njimi tudi do zob oboroženi komandant taborišča Cujuli

²³ F. Potočnik, *op. cit.*, str. 176–77.

²⁴ *Ibid.*, str. 182.

²⁵ *Ibid.*, str. 183.

²⁶ Franc Drenovec, *Osvobodilna fronta v rabskem taborišču*, str. 122.

²⁷ Jaša Romano, *Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u Narodnooslobodilački rat*, str. 23–4. *Idem*, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, str. 293.

²⁸ F. Potočnik, *Vojaška organizacija internirancev v taborišču na otoku Rabu*, str. 145.

²⁹ *Ibid.*, str. 146 in 148.

³⁰ Odoriko Badurina, *Kronika samostana u Kamporu*.

³¹ F. Potočnik, *Rab*, str. 14. *Idem*, *Žice, morje in gozdovi*, str. 49; *Idem*, *Koncentracijsko taborišče Rab*, str. 203.

Manifestacija miru, 11. 9. 1943, interniranci med oboroženimi vojaki
(Iz knjige: F. Potočnik, *Koncentracijsko taborišče Rab*)

s svojimi oficirji s čeladami na glavah. Jurančič ga je z govorniškega odra pozdravil z dvignjeno pestjo: »Smrt fašizmu!« Na kar so zbrani interniranci gromko odgovorili: »Svoboda narodu!« Presenečeni Cujuli je s svojimi oficirji odzdravil po vojaško. Jurančič je potem izrazil zadovoljstvo, da je Italija prestopila v krog zaveznikov v borbo za cilje, za katere so interniranci trpeli v taborišču. V nadaljevanju je podal oris splošne situacije, predstavil dosedanje člane izvršnega odbora OF. Prisotni so z vzklikanjem odobrili dotedanje delo izvršnega odbora in nato so z »demokracijskimi volitvami« izvolili še nove člane in potrdili razne komisije. Izvršni odbor OF je tako »prevzel oblast nad bivšim taboriščem«. Na mitingu so potrdili tudi sklep, da bodo na popolnoma prostovoljni osnovi ustanovili vojaško enoto v moči ene brigade in izvolili Franca Potočnika za komandanta in Jožeta Jurančiča za njenega političnega komisarja.³²

Za Jurančičem so nastopili še drugi govorniki, ki so pozivali internirance v akcijo za osvoboditev

taborišča. Množica je z navdušenjem sprejela poziv in z vihrajočimi zastavami med prepevanjem in vzklikanjem v italijanskem jeziku, naj živi mir, da je konec vojne, naj živi Badoglijeva vlada in podobnih parol, krenila proti stražarnici pri vходу v taborišče. Nekateri vojaki so že med manifestacijo miru in konca vojne izročali svoje orožje ženskam v povorki, svoje orožje so brez upiranja predali tudi stražarji. Na stražarskih mestih so jih zamenjali oboroženi nekdanji interniranci.³³

Že 9. septembra 1943 je delegacija izvršnega odbora OF prvič šla h komandantu Cujuliju z zahtevo, da je zdaj, ko je Italija prestopila na stran zaveznikov, logično, da dobijo nekaj orožja in se upravljajo sami. Cujuli jim je dovolil organizacijo mitinga, izročitev orožja pa je začasno odklonil. A je še istega dne nekoliko popustil in jim izročil nekaj orožja za stražo v taborišču. Naslednjega dne so nekdanji interniranci zahtevali polovico orožja za »skupno

³² J. Jurančič, *Epilog*, str. 48; F. Potočnik, *Eno leto Raba*, str. 473. Idem, *Žice, morje in gozdovi*, str. 50. Idem, *Koncentracijsko taborišče Rab*, str. 206–7.

³³ J. Romano, *Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u Narodnooslobodilački rat*, str. 27–8; *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, str. 293; F. Potočnik, *Koncentracijsko taborišče Rab*, str. 211; A. Vratuša, *op. cit.*, str. 183–84.

obrambo« pred ustaši in Nemci.³⁴ Enajstega septembra 1943 popoldne je poročnik Nanni poklical predstavnike nekdanjih internirancev, da bi uradno prevzeli upravo taborišča. Na prevzem je šel Jože Jurančič z oboroženim spremstvom. Sprejelo jih je nekaj italijanskih oficirjev. Pred poslopjem uprave taborišča je italijanski vojak zatrobil za spust zastave in vsi navzoči so v pozoru pozdravili italijansko zastavo, nakar so vsi skupaj z enako častjo dvignili slovensko zastavo s peterokrako zvezdo.³⁵ Po zamenjavi zastave so navzoči italijanski oficirji in stražarji odložili orožje in zapustili taborišče: nekdanji interniranci so tudi uradno prevzeli oblast v taborišču v svoje roke. Ta simbolični znak zamenjave oblasti je »zelo olajšal« razoroževanje italijanske posadke, kar je je še bilo v taborišču, »in nedvomno preprečil marsikateri incident, ki bi se sicer brez dvoma utegnil pripetiti.«³⁶

Poleg posadke, ki je bila tedaj še v taborišču, so pozneje povsem razorožili celotno moštvo na otoku. Italijanski vojaki so se namreč 11. septembra 1943 začeli seliti v mesto Rab, da bi se tam vkrcali na ladje. Na poti proti pristanišču so jih oboroženi oddelki nekdanjih internirancev prestregli in jih delno z zvijačo, delno s silo razorožili, zatem pa še vse tiste, ki so se že bili vkrcali na ladje. Tako je brez enega samega strela prešlo v roke nekdanjih internirancev orožje celotne italijanske vojaške posadke na otoku Rabu, to je 2000 pušk, 15 mitraljezov in šest topov.³⁷ Razoroženi vojaki in karabinjerji, ki so ostali tudi brez poveljstva, so se razkropili: nekateri so odpluli proti severu, morda v smeri Reke ali Trsta; drugi so skušali priti v Italijo z improviziranimi sredstvi. Znano je, da so jih precej prestregli Nemci in da so ti končali v nemških koncentracijskih tabo-

riščih. Bilo pa je tudi nekaj takih, ki so se napotili v hribe in se priključili jugoslovanskim partizanom.³⁸

Celotna italijanska posadka na otoku Rabu je štelala okrog 2200 oboroženih in izurjenih vojakov in karabinjerjev. Nekdanji interniranci so razpolagali z vsega dvema puškama in okrog dvajsetimi bombami, ki so ju tistega dne dobili od narodnoosvobodilnega odbora na Rabu in delegatov Narodnoosvobodilne vojske, ki so pripluli na otok.³⁹ Razorožitev tako številčne vojaške posadke je bila že sama po sebi dogodek brez primere v svetovni zgodovini, zagotovo pa slovenska preteklost ne pozna večjega junaštva. A to še ni vse, ne med razoroževanjem ne pozneje nekdanji interniranci niso likvidirali niti enega samega vojaka ali karabinjerja. Pa ne zato, ker si ne bi želeli obračunati s svojimi nekdanjimi stražarji; mnogi izmed njih bi rade volje vzeli pravico v svoje roke.⁴⁰ Da se to ni zgodilo, gre zasluga izvršnemu odboru OF, ki je maščevanje preprečil. Že v svojem prvem javnem progasu, v katerem se je razglasil za edinega zakonitega predstavnika »naše narodne oblasti«, je najstrožje prepovedal »vsako osebno obračunavanje in maščevanje na lastno pest«. Kršilcem prepovedi pa je zagrozil, da se neizvrševanje teh navodil »smatra za nepokorščino IO in ima ...rne posledice.«⁴¹ In to kljub družinski tragediji sekretarja izvršnega odbora OF.

Izvršni odbor OF v rabskem taborišču je 10. septembra 1943 ukazal »aretacijo ovaduhov, črnoborzijsancev ter koristim skupnosti nevarnih elementov: Jurce, Umeka, Wizingerja in Remeca ter Klepca.«⁴² Postavili so jih pred tako imenovano brigadno oziroma ljudsko sodišče, ki mu je predsedoval Silverij Pakiž. Sodišče je dokazalo Cujuliju »neizpodbitno krivdo zločina za žrtve na Rabu« in ga za njegove zločine obsodilo na smrt. Zaradi »splošne negotovosti« pa so izvršitev sodbe preložili na čas po vrnitvi na celino. Na smrt je bil obsojen tudi »glavni kolaboracionist« Ivan Mohar »zaradi zločinov doma in 'zaradi svinjarij, ki jih je počenjal

³⁴ IOOF Proglas. Rab, 10. september 1943.

³⁵ Franc Potočnik je leta 1946 sicer zapisal, da so tedaj dvignili jugoslovansko zastavo (Rab, str. 14), a se je dve leti pozneje popravil in zapisal, da je tedaj »zaplapolala slovenska zastava z rdečo zvezdo« (Eno leto Raba, str. 473).

³⁶ J. Jurančič, *ibid.*, str. 46; F. Potočnik, Rab, str. 14; Eno leto Raba, str. 473; Koncentracijsko taborišče Rab, str. 212–13; Mahmud Konjhodžić, *Od Kupe do mora*, str. 556.

³⁷ F. Potočnik, Vojaška organizacija internirancev v taborišču na otoku Rabu, str. 156; Koncentracijsko taborišče Rab, str. 208–11, 215; J. Romano, *Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u Narodnooslobodilački rat*, str. 28–9.

³⁸ Giancarlo Grazia, *Il campo della morte: l'isola di Arbe*, str. 12.

³⁹ F. Potočnik, Rab, str. 14; Vojaška organizacija internirancev v taborišču na otoku Rabu, str. 154).

⁴⁰ A. Vratuša, *op. cit.*, str. 181–82.

⁴¹ IOOF, Poročilo IO internirancem. Rab, 10. september ob 21,00.

⁴² *Ibid.*

v taborišču^{43,44}. Smrtno kazen nad Moharjem je policijski vod izvršil 15. septembra 1943 zvečer.⁴⁵

Kazen nad Cujulijem so nameravali izvesti 18. septembra 1943, a si je v noči pred eksekucijo »sodil sam«. Pokopali so ga, a so ga na ukaz izvršnega odbora OF ekshumirali in še istega dne vrnili na Rab, kjer so ga zagrebli »na kraju njegovih gnusnih zločinov«. Pokopali so ga poleg »njegovega špijona« Moharja, brez duhovnika in v krsti iz golih desk. Moharja so pokopali zunaj pokopališča, na poti h grobovom, da bi šel vsak obiskovalec tega žalostnega kraja čezenj in ga pohodil. Grobova Moharja in Cujulija naj bi bila »malenkostno zadoščenje« svojcem žrtev Cujulijevega »živinskega režima«. ⁴⁶

Ustanovitev Rabske brigade

Po razorožitvi italijanske posadke na otoku Rabu, 12. septembra 1943, so ves dan potekali nabori za Rabsko brigado; v ta namen je v Taborišču I poslovalo več nabornih komisij z zdravniki iz židovskega taborišča. Formiranje enot brigade, oskrbovanje borcev s perilom, obleko, obutvijo in orožjem je trajalo vse do 15. septembra.⁴⁷ V sestavu Rabske brigade je bila tudi četa kastavskih Hrvatov. Imela je svoj tehnični vod, opremljen z vso potrebno opremo, orodjem in materialom; težko orožje in municijo so nosile mule. Imeli so kolesa za zvezo in motorno kolo. Vse bolničarke v brigadi so bila žido-

vska dekleta, ki so v taborišču dovršila bolničarski tečaj.⁴⁸ Poleg štirih bataljonov v slovenskem delu taborišča je bil osnovan tudi Peti bataljon Rabske brigade v židovskem taborišču. V njegovem sestavu so bile tri čete, vsaka s tremi vodi, poleg njih pa še sanitetni vod. Borci bataljona so bili oboroženi s puškami, imeli pa so tudi nekaj mitraljezov. Po ugotovitvah Jaše Romana je bataljon štel 244 borcev.⁴⁹ Peti bataljon je predstavljal prvo židovsko bojno formacijo v drugi svetovni vojni.⁵⁰

Rabska brigada je svojo prvo akcijo izvedla 13. septembra zvečer, ko je 120 njenih borcev na treh motornih jadrnicah odplulo na otok Cres. Tam so obkolili mesto Osor, razorožili italijansko posadko in zaplenili še novo orožje in municijo: desant na Cres je bil dotlej največja partizanska pomorska operacija na Jadranu.⁵¹

Zaprisego borcev Rabske brigade je 24. septembra 1943 v kraju Mašun na celini po verskem obredu opravil duhovnik Jože Lampret, verski referent XIV. divizije.⁵² V krajšem govoru ob tej priložnosti je poudaril, da je »boj slovenskega naroda za osvoboditev v najgloblji in najtesnejši zvezi s krščanskimi načeli, ki so načela bratstva, svobode in ljubezni«. ⁵³ Preden so nekdanji interniranci zapustili otok Rab so se skupno poslovili od tistih, ki so tam ostali za vedno. Poslovilna svečanost je potekala med še svežimi grobovi. Pevski zbor je zapel pesem Žrtvam, nato je zbrane nagovoril Jože Jurančič. Za njim je Igo Gruden recitiral svojo pesem Otok Rab, spensjeno v času internacije. Potem je Anton Vratuša obudil spomine na trpljenje v taboriščih in žrtve, od katerih so se poslavljali, in spregovoril o svetli prihodnosti. Sledili sta deklamaciji Borove pesmi

⁴³ J. Jurančič, *Rab*, str. 23; S. Pakiž, *Internacijsko taborišče na otoku Rabu in interniranci v njem*, str. 67; F. Potočnik, *Koncentracijsko taborišče Rab*, str. 232.

⁴⁴ Ali kot je v neponovljivem jeziku političnega aktivizma v letih po vojni zapisal nekdanji komandant Rabske brigade: »Danes pa ležijo ostanki tega fašističnega psa v jami na cesti pred vhodom na pokopališče rabskih, kamor ga je pahnila roka ljudstva, ki je vstalo in se pognalo v boj proti fašistični tiraniji« (F. Potočnik, *Na Rabu*, str. 9).

⁴⁵ F. Potočnik, *Žice, morje in gozdovi*, str. 53; Vojaška organizacija internirancev v taborišču na otoku Rabu, str. 153; F. Šušteršič, *Ibid.*, str. 553.

⁴⁶ J. Jurančič, *Epilog*, str. 23; F. Potočnik, *Eno leto Raba*, str. 474; *Žice, morje in gozdovi*, str. 54; Vojaška organizacija internirancev v taborišču na otoku Rabu, str. 163; *Koncentracijsko taborišče Rab*, str. 246–47; Konjhodžić, *op. cit.*, str. 554; J. Romano, *Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u Narodnooslobodilački rat*, str. 29; France Šušteršič, *Rab 1943*, str. 556; Vratuša, *op. cit.*, str. 217; Polkovnik Cuiuli in njegov pes, str. 15.

⁴⁷ F. Potočnik, *Vojaška organizacija internirancev v taborišču na otoku Rabu*, str. 156; *Koncentracijsko taborišče Rab*, str. 228 in 231.

⁴⁸ F. Potočnik, *Vojaška organizacija internirancev v taborišču na otoku Rabu*, str. 162.

⁴⁹ J. Romano, *Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u Narodnooslobodilački rat*, str. 28 in 31; *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, str. 282 in 293.

⁵⁰ V memorialnem parku Yad Vashem v Jeruzalemu je postavljen spomenik »prvi židovski vojaški enoti«, ustanovljeni v Veliki Britaniji leta 1944. Med svojim obiskom sem jih sicer opozoril na židovski Peti bataljon, vendar moje opozorilo ni bilo deležno posluha.

⁵¹ F. Potočnik, *Žice, morje in gozdovi*, str. 51–3; Vojaška organizacija internirancev v taborišču na otoku Rabu, str. 156.

⁵² F. Potočnik, *Koncentracijsko taborišče Rab*, str. 268.

⁵³ *Ibid.*, str. 270.

Židovski rabski bataljon na maršu (Iz članka Jaša Romano, *Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u NOR*)

Žrtvam (Vera Hreščakova) in Kajuhove Skozi dež in vihar (Drago Blanča), pevski zbor pa je zapel še pesem Lipa zelenela je. Po končanem kulturnem programu je Jurančič prisegel v imenu nekdanjih internirancev na spomin žrtev: »Prisegamo, da bomo maščevali ta strašen zločin, prisegamo, da ne bomo nikdar pozabili vašega trpljenja«. Ponovno je zadonela pesem Žrtvam, tokrat v izvedbi židovskega pevskega zbora. Na poti s pokopališča so vsi skupaj peli Hej, Slovani.⁵⁴

Spominsko pokopališče na otoku Rabu

Glavni odbor Zveze borcev v Ljubljani je leta 1950 opremil dijaško delovno skupino, da bi »z leti zelo zanemarjeno« pokopališče rabskih žrtev očistila in opravila tudi druga potrebna dela, da obiskovalcev ostankov koncentracijskega taborišča ne bi bilo treba »biti sram zaradi premale skrbi, ki

smo jo do sedaj posvečali Slovenci ostankom one- ga taborišča, ki je še danes priča velikega trpljenja našega ljudstva v njegovi borbi za svobodo«. ⁵⁵ Dve leti pozneje se je Glavni odbor odločil za večji poseg. V pokopališču rabskih internirancev so namreč videli »največji skupni grob Slovencev izven ožje domovine« in kot »kričeč dokument strahotnega početja italijanskega fašizma pred desetimi leti«. ⁵⁶ Zato so se odločili, da se na deseto obletnico osvoboditve iz koncentracijskega taborišča in ustanovitve Rabske brigade oddolžijo »mučenikom rabskih taborišč« s tem, da jim »temeljito« uredijo njihovo zadnje domovanje in jim postavijo »dostojen spomenik«. Pobudniki akcije niso imeli dvomov, da se bo svečano odkritje urejenega pokopališča razvilo »v mogočno vsenarodno manifestacijo«. ⁵⁷

⁵⁴ Program spominske svečanosti na Kamporskem pokopališču; F. Potočnik, *Eno leto Raba*, str. 473–74.

⁵⁵ J. J., *Koncentracijsko taborišče na Rabu*, str. 446.

⁵⁶ F. Potočnik, *Na Rabu*, str. 9. Vinko Vilfan, *V nedeljo bo odkritje spomenika žrtvam zloglasnega fašističnega taborišča na Rabu*, str. 5.

⁵⁷ F. Potočnik, *Na Rabu*, str. 9.

Na spremembo odnosa do pokopališča internirancev so po vsej priliki odločilno vplivale mednarodne razmere. V letih po koncu druge svetovne vojne je bila Jugoslavija pod močnim pritiskom zahodnih sil v zvezi z določitvijo zahodne meje z Italijo. Odprto vprašanje meje med državama je bilo posledica razlik v njunih stališčih do ureditve vprašanja meddržavne meje: italijanska stran je zahtevala rapalsko, jugoslovanska pa narodnostno mejo. Z mirovno pogodbo, sklenjeno leta 1947, je bilo ustanovljeno Svobodno tržaško ozemlje (STO), razdeljeno na coni A in B. Prva je obsegala Trst z zaledjem, druga pa sedanjo slovensko obalo in del hrvaške do izliva reke Mirne. Ko so zahodni zavezniki brez vednosti in soglasja Jugoslavije razglasili, da bodo Cono A predali v upravo Italiji, se je jugoslovanska vlada odločno uprla. Na množičnih protestnih mitingih po vsej državi so si jugoslovanske oblasti prizadevale kapitalizirati slabe spomine na leta italijanske okupacije in jih kanalizirati pod geslom »Trst je naš!«⁵⁸ Kot posebej učinkovito orožje v propagandni vojni so jugoslovanske oblasti uporabile koncentracijsko taborišče na otoku Rabu. V tem vzdušju je izvršni svet Ljudske republike Slovenije uvrstil »spomenik NOB v Kamporju na otoku Rabu« med spomenike »širšega nacionalnega značaja«, ki so bili zgrajeni iz republiških sredstev.⁵⁹

Odbor za postavitve spomenika na Rabu pri Glavnem odboru Zveze borcev NOV v Ljubljana so ustanovili konec leta 1952. Sestavljali so ga nekdanji rabski interniranci, med njimi je bilo več sodelavcev izvršnega odbora OF v koncentracijskem taborišču na Rabu. Odboru je z veliko energije predsedoval komandant nekdanje Rabske brigade Franc Potočnik.⁶⁰ Jožeta Jurančiča ni bilo med njimi. Četrtega aprila 1949 so ga namreč aretirali, in to kljub poslanski imuniteti, ki jo je imel kot zvezni poslanec. Do izteka poslanskega mandata so ga potem držali v zaporu pod drugim imenom, medtem ko so družino in znanke obvestili, da je skušal pobegniti čez mejo pri Radgoni, kjer so ga na begu ustrelili. Leta

1952 so ga iz zapora, kjer je prestajal zaporno kazen »zaradi poskusa bega čez mejo«, odpeljali v Bilečo, od koder so ga naslednje leto premestili na Goli otok. Tam so se znašli tudi vsi štirje njegovi sinovi iz prvega zakona in žena Olga Virens-Jurančič, ker se kljub pritiskom ni hotela ločiti od njega.⁶¹

Kot nosilec Partizanske spomenice 1941, po činu polkovnik in visok funkcionar je bil ob prihodu v Bilečo deležen posebno stroge »prevzgoje«. Kmalu po namestitvi v tamkajšnje taborišče, je sobni starešina poklical predse Jurančiča in šestnajstletnega mladeniča, do katerega je Jurančič imel očetovski odnos: kar je dobil z doma, je delil z njim. »Vidi to staro bando!«, je zavpil sobni. »Zaradi takega zločinca in pokvarjenca, kot je ta, so bili zapeljani mladinci, kot si ti! In krivde za vse to nosi on, ta stara banda!« Mladenica je vprašal, ali se hoče »popraviti«. Na njegov pritrdilen odgovor, je zahteval naj to dokaže tako, da udari »to staro bando«. Ker tega ni storil dovolj prepričljivo, sta se oba morala sklonjenih glav postaviti ob zid. Sobni starešina je Jurančiča pred tem še nekajkrat udaril, da je nazorno pokazal, kako »sovraži bando«.⁶² Po uvodnih tednih »prevzgoje« so Jurančiča skupaj z Martinom Mencejem in Maksom Stupico določili v tričlansko delovno skupino, imenovano govprom (govno promet). Iz globokega betonskega bazena, kamor so se stekale fekalije iz celotnega KPD Bileča, so z vedrom zajemali gnojnico in jo zlivali v sod, tako da so jo drug drugemu podajali po lestvi navzgor. Spodnji je gnojnico zajel v vedro in ga podal naslednjemu, ki je na lestvi stal nekaj klinov višje, ta pa tretjemu, ki jo je nato zlil v sod. Pri tem delu so bili vsi trije po glavi in obleki dodobra umazani in zasmrajani.⁶³

Odbor za postavitve rabskega spomenika pri Glavnem odboru Zveze borcev NOV Slovenije je gradnjo spomenika in izvedbo ostalih del zaupal arhitektu Edvardu Ravnikarju. Odborova komisija je že prve dni januarja 1953 odpotovala na Rab, da bi ugotovila stvarno stanje in ukrenila, kar je bilo

⁵⁸ George W. Hoffman in Fred Warner Neal, *Yugoslavia and the New Communism*, str. 420; Rodoljub Čolaković, *Dragoslav Janković in Pero Morača*, ur. *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, str. 501.

⁵⁹ Edvard Ravnikar, *Spomenik NOB na Rabu*, str. 14.

⁶⁰ Glej npr. F. Potočnik, *Zastupniku „Odbora za postavitve spomenika na Rabu“ drugu Vinku Bakota*, z dne 9. 3. 1953, str. 1–2.

⁶¹ J. Jurančič, *ustna informacija*; Olga Virens-Jurančič, *ustna informacija*.

⁶² Bogdan Mohor – Ston, Luna. *Od koroškega partizana do političnega zapornika v Bileči*, str. 76.

⁶³ *Ibid.*, str. 90.

v začetni fazi potrebno.⁶⁴ Po prvotni zamisli naj bi zgradili monumentalno kostnico, ki bi »dobila ves svoj poudarek s svojo dominantno lego«.⁶⁵ Ogled na terenu je pokazal, da v zastavljenem roku tega ne bi bilo mogoče izvesti. Trupla so bila namreč pokopana v ilovnati zemlji, zato še niso popolnoma razpadla, bilo pa jih je tudi preveč za prekop. Spremenjeni načrt je predvideval izgradnjo »solidnega« zidu okrog pokopališča in »temeljito ureditev« taborišča, postavitve manjšega zidanega objekta, v katerem bi bila spominska knjiga, orodje grobarja in manjši muzej, ozelenitev pokopališkega prostora in postavitve spomenika v dnu pokopališča in izgradnjo večje tlakovane ploščadi. Arhitekt je predlagal ureditev grobov z njihovo razdelitvijo na nekaj manjših parcel, ki se jih izravna, po linijah grobov pa postavitve marmornih plošč z imeni žrtev na bronastih tablicah. Posamezne parcele grobov naj bi ostale prekrите s travno rušo in ozelenjene tako, da bi s časom celo pokopališče postalo gaj. Nadalje naj bi tlakovali pokopališke poti, kar bi predstavljalo obenem tudi sistem za odvod odvečne vode. Poleg tega naj bi se na primeren način označilo tudi mesto, kjer je bil pokopan Vincenzo Cujuli, na mestu, kjer je nekoč stal italijanski žaromet, pa naj bi uredili razgledno točko in postavili visok obelisk. Lokacije bivših taborišč naj bi označili z zasajenimi drevesi na mejnih točkah in s kamnitimi ploščami z vklesanim kratkim historiatom. Podobno ploščo naj bi postavili še na položaje ob cesti, od koder se na poti z Raba prvič vidi področje koncentracijskega taborišča. Načrt je nadalje vključeval še ureditev dela vaškega pokopališča s prvimi devetnajstimi žrtvami taborišča in vgradnjo spominske plošče v obzidje pokopališča.⁶⁶

Odbor za postavitve spomenika na Rabu je sprejel predlog spomenika, oblikovanega in urejenega tako, da bi vse bilo kar najbolj trajno in ne bi zahtevalo posebne nege. Podolgasto pokopališče se navidezno izteka v morje in – kakor je zapisal Venceslav Winkler – »kadar pogledaš nanj, gledaš naravnost proti domačim krajem – vsaj v grobu

imajo žrtve prost pogled proti domu«.⁶⁷ Arhitekt je ograjeno zemljišče zasnoval v horizontalnih stopnjah, da nalivi ne bi več odnašali zemlje, in mu dal dva arhitektonska poudarka: vhodno ploščad in pokrit prostor, kjer se nahaja mesto spomina s spominsko knjigo, dvema razstavnima vitrinama in stenskim mozaikom, delo akademskega slikarja Marija Preglja. Simbolika mrežasto razdeljenega ozadja dveh figur je povzeta po aktualni ideološki retoriki in zajema različne simbole nasilja (goreče hiše, mrtve živali, vislice in fašistična butara s sekuro) in njihovo nasprotje (peterokraka zvezda, tovarniški dimniki in Triglav), ki predstavlja nasprotje med fašizmom, vojno in obupom ter socializmom, mirom in upanjem. Na tej podlagi je slikar upodobil shirani moški telesi, ki simbolizirata smrtni boj umirajočega zapornika in moč upornika, ki je raztrgal verige na vklenjenih rokah.⁶⁸

Na plenarni seji celotnega odbora za postavitve rabskega spomenika, dne 25. januarja 1953, so sklenili, da bo svečanost ob odkritju spomenika potekala na desetletnico osvoboditve iz rabskega koncentracijskega taborišča in ustanovitve Rabske brigade. Dogovorili so se še, da bodo izdali *Rabski almanah* z dokumentarnim in literarnim gradivom, objavili kompleten seznam žrtev taborišča po italijanskih podatkih in ga dopolnili z imeni do tedaj še neznanih žrtev. Prav tako so se odločili zbrati imena borcev in funkcionarjev Rabske brigade in političnih aktivistov, ki za svoje zasluge do tedaj še niso bili ali pa so bili premalo odlikovani, da bi ob svečanosti prejeli primerna odlikovanja.⁶⁹

Podjetje Vojne pošte 3234 Bakar

Že med svojim obiskom na otoku Rabu je komisija vzpostavila stik z lokalnim gradbenim podjetjem, zmožnim prevzeti zemeljska dela in zgraditi obzidje pokopališča, medtem ko se je odločila, da vsa dela »v kamenu poverijo podjetju Vojne pošte 3234 Bakar, ki razpolaga z vsemi potrebnimi pogoji ter ima kamnolome na otokih Goli in sv. Grgur«. S pooblaščenim predstavnikom tega podjetjem se

⁶⁴ Odbor za postavitve spomenika na Rabu, Poročilo o delu odbora. Glavnemu odboru Zveze borcev NOV, dne 20. februarja 1953, str. 1.

⁶⁵ E. Ravnikar, *Ibid.*

⁶⁶ Odbor za postavitve spomenika na Rabu, Poročilo o delu odbora, str. 2; F. Š., Večno bo živel spomin na 4000 žrtev, str. 6; E. Ravnikar, *Ibid.*, str. 14).

⁶⁷ Venceslav Winkler, Plebiscit živih in mrtvih (13. septembra 1953 na Rabu), str. 1107.

⁶⁸ Meta Gabršek Prosenc, Edvard Ravnikar, str. 30; William J. R. Curtis, Odmišljanje in prikazovanje, str. 29.

⁶⁹ Odbor za postavitve spomenika na Rabu, Poročilo o delu odbora, str. 3.

je predsednik Odbora za postavitev spomenika na Rabu 17. januarja 1953 dogovoril, da bo »kamnoseško podjetje Vojna pošta 3234 Bakar« prevzelo tudi prevoz materiala na Rab, montažo kamna in izdelavo napisov. Podjetje je zagotovilo, da bo pravočasno izdelalo vse, kar je v kamnu potrebno, to prepeljalo z lastnimi prevoznimi sredstvi na Rab, in nato vse skupaj montiralo z lastno delovno silo.⁷⁰ Pogodbo za izvedbo prve faze del na pokopališču v zalivu Kapor s podjetjem Vojna pošta 3234 Bakar so sklenili na Reki, 1. aprila 1953, in sicer v znesku 28,446.210 dinarjev.⁷¹

Od začetka delovanja taborišča na Golem otoku do leta 1953 se je tamkajšnje taborišče uradno imenovalo »Radilište Mermer« (»Delovišče Marmor«), kar je nakazovalo, da gre za podjetje in ne za taborišče za informbirojevce. Ščasoma so na Reki odprli podjetje »Velebit« in od tam upravljali s proizvodnimi obrati na Golem otoku; tam so imeli tudi razstaveni prostor za potencialne kupce.⁷² Podjetje je spadalo pod upravo zvezne Udbe in je od leta 1949 vse do leta 1963 s posebnim dovoljenjem najvišjega gospodarskega in političnega vodstva države opravljalo ilegalne zunanjetrgovinske transakcije za zagotavljanje deviz za potrebe federacije in Udbe.⁷³ Njegovi delavci so delali veliko, zaslužili pa tri skromne obroke hrane na dan. Na drugi strani pa je Udba vlagala le malo, a zato dobivala veliko. Produkte prisilnega dela internirancev na Golem otoku so organi Udbe prodajali tudi v tujino, pri čemer se niso ozirali ne na veljavne zakonske predpise ne na moralo in je trgovina z italijansko stranjo potekala na veliko celo v času, ko je bila tržaška kriza na vrhuncu.⁷⁴

Glavni proizvodni panogi Podjetja Velebit sta bili obdelava kamna in lesa. Po navedbah Vladimira Dedijerja je idejo o Golem otoku kot prostoru za izolacijo »Stalinove pete kolone« sprožil kipar Antun Augustinčić med iskanjem kakovostnega

marmorja, kakor je carrarski.⁷⁵ Leta po koncu druge svetovne vojne so bila leta obnove in izgradnje nove družbene ureditve, ki je obetala popoln prelom s preteklostjo in radnjo »novih časov«. Za to sta bili bistvenega pomena manifestacija in manipulacija spomina: temnejša je bila preteklost, svetlejša je izgledala prihodnost. Izgradnja »novih časov« tudi ni bila mogoča brez novih herojev, ki so imeli pomembno družbeno nalogo potlačiti padle heroje preteklosti čim globlje v kolektivno pozabo. Nepregledna množica upodobitev herojev »novih časov«, izdelana v kamnu in bronu, je zapolnila središča mest po vsej državi in zaznamovala brezštevne kraje spomina na »prelomne« zgodovinske dogodke, da bi kot nekaki poroki nove resnice varovali »bratstvo in enotnost« in »skupno pot v svetlo prihodnost«.

Golotoški kamen sicer ni imel takih lastnosti, kot mu jih je pripisoval Fortis, a v »novih časih« njegove uporabne vrednosti to ni zmanjševalo. Za »prevzgojo« internirancev je namreč zadoščalo že, če so kamenje prenašali s kupa na kup in kamen razbijali kar s kamni namesto s kladivi.⁷⁷ Ker pa Udbe ni zanimala zgolj »prevzgoja« internirancev, temveč tudi denar, so bili interniranci prisiljeni v izdelavo raznih uporabnih predmetov. Leta 1953 so začeli s serijsko proizvodnjo talnih ploščic, s katerimi so tlakovali vse javne in privatne objekte v Jugoslaviji, saj je bil golotoški pogon dolgo časa edini proizvajalec teh ploščic v Jugoslaviji. Poleg ploščic so izdelovali še predmete, kot so bili mize, stoli, pepelniki, vaze, nočne svetilke s senčnikom iz enega kosa marmorja rdečebelne barve in podobno.⁷⁸ Predelava kamna pa je vključevala tudi izdelovanje kamnitih podstavkov za kipe narodnih herojev in

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ F. Potočnik, *Kotarski narodni odbor Raba, z dne 2. aprila 1953*.

⁷² Dragoslav Mihailović, *Dragoslav, Goli otok*, str. 346 in 392.

⁷³ Vojin Lukić, *Brionski plenum. Obračun sa Aleksandrom Rankovićem*, str. 260; D. Mihailović, *op. cit.*, str. 346–50; Martin Previšić, *Povijest Golog otoka*, str. 368.

⁷⁴ M. Previšić, *op. cit.*, str. 367–68.

⁷⁵ Vladimir Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 3. del, str. 465.

⁷⁶ Augustinčića je na to gotovo navedel znameniti potopis Alberta Fortisa, ki je na Golem otoku v drugi polovici osemnajstega stoletja odkril »v velikih količinah beli marmor za kipe, ki je po zrnu popolnoma podoben tistemu, ki so ga uporabljali stari Rimljani in ki ni bil vedno grški, kakor se običajno misli. Ta nima tiste snežne beline, ki odlikuje marmor iz Carrare, vendar pogosto zavede kiparja nič manj kakor ocenjevalce njegovega dela« (Alberto Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, knj. II, str. 202–3).

⁷⁷ B. Jezernik, *Non cogito ergo sum*, str. 132–133.

⁷⁸ D. Mihailović, *op. cit.*, str. 347–48; Vladimir Bobinac, *Informbiroovac. Uspomene iz Titova Alcatraza*, str. 137.

padlih borcev,⁷⁹ »ki bi najverjetneje vstali iz groba, če bi za to vedeli.«⁸⁰

Kakor smo že videli, so interniranci na Golem otoku izklesali tudi vse izdelke iz kamna za spomenik žrtvam italijanskega koncentracijskega taborišča na Rabu. Pri tem je bilo posebej problematično, da so pri tem podjetju prisilno delali tudi nekateri nekdanji interniranci iz rabskega taborišča.⁸¹ Še več, med prisilnimi delavci na zaključnih delih pri izgradnji spominskega pokopališča na otoku Rabu, je bil tudi Jože Jurančič. Se pravi, da je Jurančič kot zapornik na Golem otoku na sosednjem otoku Rabu postavljaj spomenik samemu sebi in zgodovinskemu dogodku iz septembra 1943, ki nima nobene vzporednice v svetovni zgodovini.⁸² Njegovo tragedijo je jedrnato opisal Slavoj Žižek: najprej je vse žrtvoval za zmago komunizma, po zmagi komunistične partije v vojni in izvedeni socialistični revoluciji pa mu je njeno vodstvo vse vzelo in ga potisnilo v senco družbene pozabe.⁸³ In res, ne na komemoraciji ob desetletnici osvoboditve koncentracijskega taborišča in mesta Raba ter ustanovitve Rabske brigade ne v katerem od številnih člankov, objavljenih v slovenskem časopisu ob tej priložnosti, Jurančičevega imena ni mogoče najti. Njegovo ime zaman iščemo celo v *Rabskem*

zborniku,⁸⁴ čeprav je v njem priobčen obsežen članek Franceta Drenovca o nastanku in delovanju organizacije Osvobodilne fronte v času internacije⁸⁵ in članek o vojaški organiziranosti internirancev, prispevek Franca Potočnika.⁸⁶ Slednji ga je v knjigi svojih spominov, objavljeni dve leti prej, naslavljaj z »naš predsednik«.⁸⁷ Ta zlovešči molk sam po sebi zgovorno potrjuje, da sta tako Odbor za postavitev spomenika na Rabu kot njegov predsednik od samega začetka dobro vedela, kje se je tedaj nahajal Jože Jurančič. Očitno je tudi, da jih to ni motilo, ne ko so se dogovarjali s podjetjem »Vojna pošta 3234 Bakar«, ne na spominski slovesnosti 12. in 13. septembra 1953, ko so se javno spominjali vseh zaslužnih za osvoboditev koncentracijskega taborišča na otoku Rabu in njegovega mestnega središča. Z drugimi besedami, učitelj Jerman je pristal na Goličavi, učitelj Jurančič pa pozabljen na Golem otoku.

Viri in literatura

- Badurina, Odoriko.** 1942/43. *Kronika samostana u Kamporu*, V. knjiga. Arhiv Franjevačke biblioteke Kampor-Rab.
- Barić, Ivo.** 2018. *Spomenički kompleks Edvarda Ravnikara na Rabu*. Rab: Udruga antifašista Raba.
- Beretič, Miran.** 1985. Krvava žetev; *Dolenjski list*, 3. oktobra, str. 19.
- Bobinac, Vladimir.** 2017. *Informburoovac. Uspomene iz Titova Alcatraza*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- Cankar, Ivan.** 1910. *Hlapci. Drama v petih aktih*. Ljubljana: L. Schwentner.
- Curtis, William J. R.** 2004. Odmišljanje in prikazovanje; Miha Dešman in Andrej Hrausky, ur. *Arhitekt Edvard Ravnikar, spominski kompleks na otoku Rab, 1953 / Architect Edvard Ravnikar, Memorial Complex on the Island of Rab, 1953*, str. 17–36. Ljubljana: DESSA.

⁷⁹ Kamen za podobne namene so klesali tudi interniranci v Bileči. Od tam je tudi anekdota o življenju, ki se »zajebava«; priobčil jo je Dragan Marković. V skupini kaznjencev, ki je na obali blizu Trebinja izdelovala podstavek za spomenik narodnim herojem, je bil »dvomotorec« Duško Vučinić. Med delom je malo sedel, da bi si oddahnil, zato ga je miličnik sunil s puškinim kopitom: »Ne zabušavaj bando, jebem ti mater!« Vučinić mu je posmehljivo odvrnil, naj ne psuje matere narodnega heroja, kar je miličnika le še bolj razbesnelo. Nato mu je Vučinić pojasnil, da je to spomenik njegovemu najstarejšemu bratu, narodnemu heroju Dušku Vučiniću, in skupini padlih borcev iz tega mesta (Dragoslav Marković, *Istina o Golom otoku*, str. 102).

⁸⁰ Milomir Marić, *Na magarcu u svetsku revoluciju*, str. 96.

⁸¹ J. Jurančič, *Ustna informacija*; Cene Logar, *Goli otok*, str. 308; Bogdan Žižić, *Goruči grm. Alfred Pal – život i djelo*, str. 127–128; Darka Zvonar Predan, *Po osvoboditvi so izgubili še grobove*, str. 14; Ivo Barić, *Spomenički kompleks Edvarda Ravnikara na Rabu*, str. 11.

⁸² Mojca Drčar-Murko, *Vsako etnično čiščenje zahteva demonizacijo žrtev*, *Intervju z Božidarjem Jezernikom*; str. 39; Slavoj Žižek, *The Parallax View*, str. 288; Ranka Ivelja, *Intervju*, str. 8; Zvonar Predan, *ibid.*.

⁸³ S. Žižek, *op. cit.*, str. 288.

⁸⁴ *Rabski zbornik* so v sodobnem slovenskem časopisu oglaševali za knjigo, »ki vsebuje številne dokumente, ki so kričeča obtožba sadizma in krvološtva italijanskega okupatorja« (Od 14.000 internirancev jih je v rabskem peklum umrlo 5000; *Primorski dnevnik*, 12. septembra 1953, str. 1).

⁸⁵ Osvobodilna fronta v rabskem taborišču.

⁸⁶ Vojaška organizacija internirancev v taborišču na otoku Rabu.

⁸⁷ F. Potočnik, *Žice, morje in gozdovi*, str. 50.

- Čolaković, Rodoljub, Dragoslav Janković in Pero Morača**, ur. 1963. *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*. Beograd: Institut za izučavanje radničkog pokreta.
- Dedijer, Vladimir**. 1984. *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 3. del. Beograd: Rad.
- Drčar-Murko, Mojca**. 1996. Vsako etnično čiščenje zahteva demonizacijo žrtev. Intervju z Božidarjem Jezernikom; *Delo, Sobotna priloga*, 26. oktobra, str. 39.
- Drenovec, Francè**. 1953. Osvobodilna fronta v rabskem taborišču; Uredniški odbor. *Rabski zbornik*, str. 113–132. Ljubljana: Glavni odbor Zveze borcev NOV Slovenije.
- F. Š.** 1953. Večno bo živel spomin na 4000 žrtev; *Slovenski Jadran*, 24. aprila, str. 6.
- Fortis, Alberto**. 1774. *Viaggio in Dalmazia*. Venezia: Alvise Milocco.
- Gabršček Prosenc, Meta**. 1994. Edvard Ravnikar; *Piranesi*, št. 2, str. 28–31.
- Granda, Stane**. 2007. Zgodovina Šmarjete in Bele Cerkev; France Cvelbar in Stane Granda, ur. *Šmarjeta in Bela Cerkev skozi stoletja. Vršenje časa okrog zgodovinskega Vinjega vrha v občini Šmarješke Toplice*, str. 51–217. Šmarjeta: Domoznansko društvo; Novo mesto: Založba Goga.
- Grazia, Giancarlo**. 2010. Il campo della morte: l'isola di Arbe; *Patria Indipendente*, 28. novembra, str. 12.
- Hoffman, George W.**, in Fred Warner Neal. 1962. *Yugoslavia and the New Communism*. New York: Twentieth Century Fund.
- IOOF**. 1943a. *Proglas. Rab, 10. september 1943*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Rab.
- IOOF**. 1943c. Poročilo IO internirancem. Rab, 10. september ob 21,00. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino.
- Ivelja, Ranka**. 2013. Intervju; *Dnevnik, Objektiv*, 6. julija, str. 8–10.
- J. J.** 1950. Koncentracijsko taborišče na Rabu; *Tovariš*, 3. avgusta, str. 446.
- Jezernik, Božidar**. 1994. *Non cogito ergo sum. Arheologija neke šale*. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije.
- Jurančič, Igor**. 2021. Ustna informacija. Ljubljana, 16. maja.
- Jurančič, Josip**. 1930. *Iz šole za narod*. Ljubljana: Slovenska šolska matica.
- Jurančič, Josip**. 1938. *Kronika in letno poročilo za šol. l. 1937–38. to je za dobo l. 9. 1937–31. 8. 1938*. Na Telčah, 31. avg. 1938; Šolska kronika II. knjiga, str. 23–38. Arhiv Osnovne šole Tržišče.
- Jurančič, Jože**. 1944. *Epilog*; S. Matejev (=Silverij Pakiž). *Rab*, str. 46–51. Partizanska tiskarna.
- Jurančič, Jože**. 1982. *Ustna informacija*. Ljubljana.
- Jurančič, Jože**. 1985. Politično življenje in delo v taborišču; Herman Janež, ur. *Pričevanja rabskih internirancev (1942–1943)*, str. 95–102. Ljubljana: ČZP Kmečki glas.
- Konjhodžić, Mahmud**. 1963. *Od Kupe do mora*. Zagreb: Epoha.
- Logar, Cene**. 1991. Goli otok; *Borec*, št. 4–5–6, str. 265–335.
- Lukić, Vojin**. 1990. *Brionski plenum. Obračun sa Aleksandrom Rankovićem – sećanja i saznanja*. Beograd: Stručna knjiga.
- Malnar, Ivan**. 2003. *Patnje u fašističkim logorima Italije 1942.–1943*. Rijeka: adamić; Čabar: Ogranak Matice hrvatske.
- Marić, Milomir**. 1988. *Na magarcu u svetsku revoluciju*; Duga, 29. oktobra, str. 94–97.
- Marković, Dragoslav**. 1987. *Istina o Golom otoku*. Beograd: Narodna knjiga; Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Mihailović, Dragoslav**. 1990. *Goli otok*, 1. knj. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Mohor – Ston, Bogdan**. 2007. *Luna. Od koroškega partizana do političnega zapornika v Bileči*. Celovec: Drava.
- Mrgole, Zvonka**. 2005. *Telče – 750 let od prve omembe v pisnih virih do danes*. Diplomatska naloga. Pedagoška fakulteta Maribor.
- Nečimer, Alojzij**. 1942. *Kronika in letno poročilo za šolsko leto 1941/42, to je za čas od 1. septembra 1941 do 31. avgusta 1942*. Telče, 31. avgusta 1942; Šolska kronika II. knjiga, str. 67–75. Arhiv Osnovne šole Tržišče.
- Nepodpisano. 1943. *Program spominske svečanosti na Kamporskem pokopališču*. Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino Ljubljana, fond Rab.

- Nepodpisano. 1953. Od 14.000 internirancev jih je v rabskem peklu umrlo 5000; *Primorski dnevnik*, 12. septembra, str. 1.
- Nikolić, Kosta.** 1994. *Boljševizacija KPJ 1919–1929. Istorijske posledice*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Odbor za postavitve spomenika na Rabu. 1953. *Poročilo o delu odbora. Glavnemu odboru Zveze borcev NOV, dne 20. februarja 1953*. Arhiv Slovenije, AS 1238, RO ZZB NOV Slovenije, škatla 376.
- Pakiž, Silverij.** 1953. Internacijsko taborišče na otoku Rabu in interniranci v njem; Uredniški odbor. *Rabski zbornik*, str. 13–74. Ljubljana: Glavni odbor Zveze borcev NOV Slovenije.
- Potočnik, Franc.** 1946. Rab; *Ljudska pravica*, 27. aprila, str. 14.
- Potočnik, Franc.** 1948. Eno leto Raba; *Tovariš*, 14. maja, str. 473–474.
- Potočnik, Franc.** 1951. *Žice, morje in gozdovi*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod.
- Potočnik, Franc.** 1953a. Na Rabu; *Slovenski poročevalec*, 18. januarja, str. 9.
- Potočnik, Franc.** 1953b. Zastupniku „Odbora za postavitve spomenika na Rabu“ drugu Vinku Bakota, z dne 9. 3. 1953; Arhiv Slovenije, AS 1238, RO ZZB NOV Slovenije, škatla 376.
- Potočnik, Franc.** 1953c. *Kotarski narodni odbor Raba*, z dne 2. aprila 1953; Arhiv Slovenije, AS 1238, RO ZZB NOV Slovenije, škatla 376.
- Potočnik, Franc.** 1953d. Vojaška organizacija internirancev v taborišču na otoku Rabu; Uredniški odbor. *Rabski zbornik*, str. 145–163. Ljubljana: Glavni odbor Zveze borcev NOV Slovenije.
- Potočnik, Franc.** 1975. *Koncentracijsko taborišče Rab*. Koper: Založba Lipa.
- Previšić, Martin.** 2019. *Povijest Golog otoka*. Zaprešić: Fraktura.
- Prežihov, Voranc.** 1941. *Od Mokronoga do Pijane gore*. Arhiv Narodne in univerzitetne knjižnice, Ms 1614.
- Ravnikar, Edvard.** 1954. Spomenik NOB na Rabu; *Arhitekt*, št. 11, str. 14–15.
- Romano, Jaša.** 1973. Jevreji u logoru na Rabu i njihovo uključivanje u Narodnooslobodilački rat; *Jevrejski istorijski muzej – Zbornik*, vol. 2, str. 1–72.
- Romano, Jaša.** 1980. *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.
- Smole, Barica.** 2002. Telški bog. Življenje in delo učitelja Jožeta Jurančiča; *Rast*, št. 1, str. 36–43.
- Strmčnik, France.** 1999. Pedagoške zgoode in nezgode z Goličave (intervju z Jožetom Jurančičem); *Šolska kronika*, št. 2, str. 348–352.
- Škufca, Jože.** 1998. Jože Jurančič (1902–1998); *Dolenjski list*, 26. novembra, str. 17.
- Šušteršič, France.** 1973. Rab 1943; *Borec*, št. 10, str. 540–556.
- Vilfan, Vinko.** 1953. V nedeljo bo odkritje spomenika žrtvam zloglasnega fašističnega taborišča na Rabu; *Ljudska pravica – Borba*, 9. septembra, str. 5.
- Virens-Jurančič, Olga.** 1982. *Ustna informacija*. Ljubljana.
- Vratuša, Anton.** 1998. *Iz verig v svobodo – Rabska brigada*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije.
- Vratuša, Anton.** 2009. Polkovnik Cuiuli in njegov pes; *Primorski dnevnik*, 1. marca, str. 15.
- Winkler, Venceslav.** 1953. Plebiscit živih in mrtvih (13. septembra 1953 na Rabu); *Tovariš*, 25. septembra, str. 1107.
- Zvonar Predan, Darka.** 2015. Po osvoboditvi so izgubili še grobove; *Večer, V Soboto*, 9. maja, str. 12–15.
- Žižek, Slavoj.** 2006. *The Parallax View*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Žižić, Bogdan.** 2011. *Gorući grm. Alfred Pal – život i djelo*. Zagreb: Durieux.

Zusammenfassung

EINE REISE VON GOLIČAVE NACH GOLI OTOK

Der Beitrag behandelt den Lebensweg des Lehrers Jože Jurančič (1902–1998), der sich mit sechzehn Jahren als Freiwilliger in den Kämpfen um die Nordgrenze General Rudolf Maister anschloss. Nach Absolvierung der Lehrerbildungsanstalt in Maribor unterrichtete er an verschiedenen mehr oder weniger entlegenen Dorfschulen, wohin er von den damaligen Staatsbehörden wegen seiner kommunistischen Sympathien strafversetzt wurde. Es gelang ihm jedoch überall, einen engen Kontakt

zu seinen Schülern aufzubauen und ihre Freude am Schulbesuch zu fördern sowie eine bedeutende Stütze des lokalen gesellschaftlichen und kulturellen Lebens zu werden.

Nach Ausbruch des Zweiten Weltkriegs schloss er sich sofort der Befreiungsfront Osvobodilna fronta an. Wegen dieser Tätigkeit sperrten ihn die italienischen Besatzungsbehörden im Jahr 1942 zunächst mehrere Monate in Gefängnissen in Novo mesto und Ljubljana ein und internierten ihn schließlich im September 1942 im Konzentrationslager auf der Insel Rab. Im Lager gründete Jurančič bald nach seiner Einlieferung ein geheimes Parteikomitee, später dann einen Lagerausschuss der Befreiungsfront; in beiden wirkte er als Sekretär. Da er viel Erfahrung mit der bäuerlichen Bevölkerung und deren Denkweise hatte, wuchs unter seiner Leitung die Organisation im Lager rasch stark an. Im Sommer 1943 wurde auch mit der Errichtung eines sogenannten Kampfбатаillons begonnen, zum Schutz der auf der Insel Rab Internierten vor möglichen gewaltsamen Racheakten der dortigen italienischen Militärbesatzung.

Im September 1943 gelang der Lagerorganisation der Befreiungsfront eine Unternehmung, die ihresgleichen in der Geschichte sucht. Rund 2000 unbewaffnete Internierte entwaffneten nämlich die gesamte italienische Militärbesatzung auf Rab, die rund 2200 gut bewaffnete und trainierte Soldaten und Carabinieri zählte. Ein noch größerer Erfolg war die Tatsache, dass kein einziger Soldat oder Carabiniere liquidiert wurde. Und zwar nicht, weil keiner der Internierten dies nicht gerne getan hätte, sondern weil der Exekutivausschuss der Befreiungsfront alle Racheaktionen gegenüber dem ehemaligen Lagerpersonal verhinderte und diesem sogar die Rückkehr auf italienisches Gebiet ermöglichte.

Nach dem Zweiten Weltkrieg übte Jurančič mehrere hohe politische Funktionen bis zum Jahr 1949 aus, als er als Informbüro-Anhänger verhaftet und eingesperrt wurde. Weil er als Bundesabgeordneter parlamentarische Immunität genoss, wurde er bis zum Auslaufen seines Mandats unter anderem Namen eingesperrt. Dann wurde er aus Ljubljana zunächst in das Konzentrationslager Bileća und im Jahr 1953 nach Goli otok versetzt.

In Bileća und auf Goli otok musste er gerade wegen der hohen Funktionen, die er vor der Verhaftung ausgeübt hatte, und als Vorkriegskommunist und Träger des partisanischen Verdienstzeichens 1941 besonders grobe Formen der politischen »Umerziehung« erdulden.

Im Jahr 1953 brach die Frage der Regelung der Staatsgrenze zwischen Italien und Jugoslawien mit aller Heftigkeit aus. Beide Seiten bereiteten sich auf einen echten Krieg vor und es herrschte auch ein heftiger Propagandakrieg, in dem schwere Beschuldigungen über die Grenze hin und her flogen. Im Propagandakrieg betonte die jugoslawische Seite das Leiden der in Rab Internierten und führte wiederholt die (übertrieben) hohen Zahlen der Opfer dieses Konzentrationslagers an. Im Jahr 1953 wurde der Friedhof erneuert, auf dem die sterblichen Überreste von mehreren tausenden in Rab Internierten ruhten. Für die Durchführung der Arbeiten engagierte der Denkmalausschuss das Unternehmen Vojna pošta 3234, was der Name des Produktionsbetriebes auf Goli otok war.

Dieser Betrieb stellte für den Gedenkfriedhof alle Teile aus Stein her; beim Transport nach Rab und der Aufstellung vor Ort wirkten Internierte von Goli otok mit. Unter ihnen waren auch einige, die bereits zuvor im Konzentrationslager auf Rab interniert gewesen waren, darunter auch Jože Jurančič. So kam es dazu, dass Jurančič im Jahr 1953 auf Rab ein Denkmal für das herausragende historische Ereignis – nämlich die Befreiung des Konzentrationslagers und der Stadt Rab – errichtete, welches er selbst geleitet hatte. Doch wurde sein Name bei der Feierlichkeit, die am 13. September 1953 am Gedenkfriedhof in Rab stattfand, von niemandem erwähnt, nicht einmal von seinen engsten Mitarbeitern in der Lagerorganisation der Befreiungsfront. Diese vergaßen auch auf ihn, als sie für einen Sammelband über Rab ihre Erinnerungen an die politische und militärische Organisation unter den Internierten im Konzentrationslager auf Rab niederschrieben.

Schlagwörter: Jože Jurančič, Konzentrationslager, Rab, Goli otok, Denkmäler

Slavica Glavan

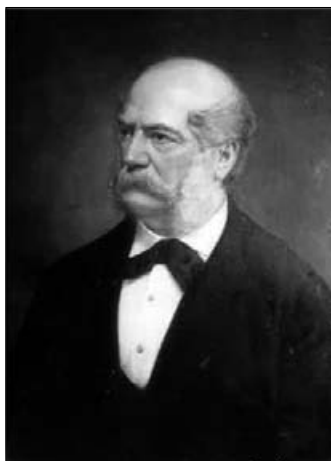
Friedrich Bruno Andrieu

Ustanovitelj in lastnik železarn v Štorah in kraju Bruck an der Mur

Pomembne osebnosti in njihovo vlogo v nekem zgodovinskem obdobju lahko velikokrat ustrezno ocenimo šele po določenem času, ki pokaže dejanski prispevek posameznika bodisi v umetnosti, znanosti, kulturi kot tudi pri razvoju gospodarstva, industrije in drugih področij. Spoštovanje njihovih dosežkov, ki so bili ustvarjeni v drugačnih razmerah, je poklon njihovem delu in ustvarjalnosti ter s tem tudi materialni in kulturni dediščini, katere nasledniki smo.

Friedrich Bruno Andrieu je pomembno vplival na oblikovanje proizvodnih in poslovnih procesov v 19. stoletju, ki se nanašajo na železarsko proizvodnjo v raznih krajih tako v Sloveniji kot v Avstriji. Največji pečat je pustil v Štorah in v kraju Bruck na Muri (Bruck an der Mur) v Avstriji. V obeh krajih je bil začetnik podjetniške ideje in ustanovitelj ter prvi lastnik tovarn, ki so kasneje zelo spremenile podobo kraja. Pri teh spremembah je poglobitno vlogo odigral prav industrijski razvoj. Kraji so dobili značilno podobo industrijskega naselja, industrija je bila vodilna panoga, pospeševala pa je tudi nastanek in razvoj drugih dejavnosti.

Friedrich Bruno Andrieu se je rodil 4. septembra 1812 v Trstu očetu Augustu Andrieuju, in materi Anni Mariji, rojeni Toso. Družina njegovega

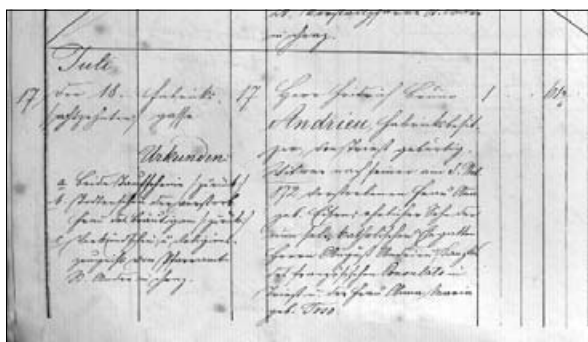

Friedrich Bruno Andrieu
(1812–1884) (Privatna zbirka
Johanes Andrieu, Gradec)

očeta izhaja iz Provanse, kamor so Andrieuevi prišli iz Lyona. Na začetku 18. stoletja so imeli stalno bivališče v Toulonu oziroma Ollioulu pri Toulonu. O njegovem pradedu vemo, da je bil sin trgovca s suknom, posel v bližini ribje tržnice v Toulonu mu je prav dobro uspeval. Do revolucije naj bi bilo življenje za družino brez izstopajočih posebnosti oziroma zanje ne vemo. Revolucija pa je prinesla preobrat, saj so se Andrieuevi morali izseliti iz Francije. Uspelo se jim je vkrcati na angleško ladjo in odpotovati po morju do takrat še mirne avstrijske monarhije. Angleži so jih

izkrcali v Trstu, kjer so se zatekali številni begunci, med drugim tudi pregnanci, ki so bežali pred Turki iz Grčije. V Trstu se je 11. junija 1807 njegov oče poročil z Anno Mario, grško begunko. Zakon je bil zelo srečen. V družini se je rodilo 10 otrok. Prvi štirje so bili rojeni v Trstu, preostali pa v Toulonu, kamor se je družina vrnila po obnovitvi kraljevine. Četrty otrok je bil Friedrich Bruno, rodil se je 17. septembra 1812. Tudi on se je verjetno s starši leta 1814 vrnil v Toulon. Leta 1827 pa se je pri 14 letih s svojim šestletnim bratom Cesarjem Juliusom vrnil v Trst, saj je družina njune babice prevzela skrb za vzgojo in izobrazbo obeh fantov.

V mladosti se je Friedrich Bruno do popolnosti naučil treh tujih jezikov in šel v uk v veliko trgovino

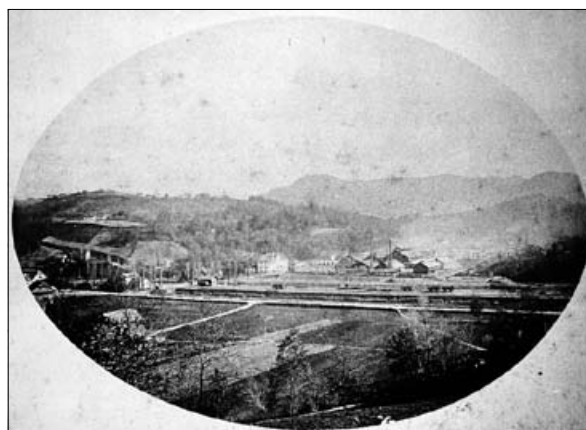
Izpisek iz Poročne knjige Graz – Karlau, 18. julija 1874, ko se je F. B. Andrieu drugič poročil.
(<https://data.matricula-online.eu/>)

z železom. Zaradi izobrazbe in znanja jezikov je kmalu dobil več dobrih služb. Zanimivo pa, da ne v trgovini, ampak v večjih in manjših štajerskih fužinah. F. B. Andrieu je bil okoli leta 1840 upravitelj podjetja gospode Friedau v Leobnu, kar je bilo pomembno delovno mesto. Na tem službovanju je spoznal svojo bodočo ženo Anno Victorio Eisl, ki je prihajala iz stare in ugledne rodbine, povezane z železarsko proizvodnjo v Avstriji. Z Anno Victorio se je poročil 4. oktobra 1841 in poslej sta se selila po avstrijski monarhiji z otroki, kakor so jima narekovalе zaposlitve.

Naslednja znana zaposlitev F. B. Andrieuja je bila v železarni na Dvoru ob Krki. Tukaj je delal kot nameščenec direkcije v času, ko je znani strokovnjak Ignatz Vitus Engelbert von Pantz uvajal v tamkajšnji železarni številne izume in izboljšave. Najpomembnejši izum pa je nastal v letih 1836 in 1837, ko je Pantzu uspelo segreti zrak za vpihovanje v plavž na 365 stopinj. Med delom v železarni na Dvoru je F. B. Andrieu spoznaval novosti in trende v železarstvu.¹

Po odhodu z Dvora, verjetno 1837/38, se je F. B. Andrieu po nekaterih podatkih zaposlil kot kontrolor Friedauovih fužin v Vordernbergu v Avstriji. Verjetno se je vse od odhoda z Dvora spogledoval z lastno podjetniško potjo, povezano s tedaj uveljavljajočim se načinom pridobivanja železa – pudla-

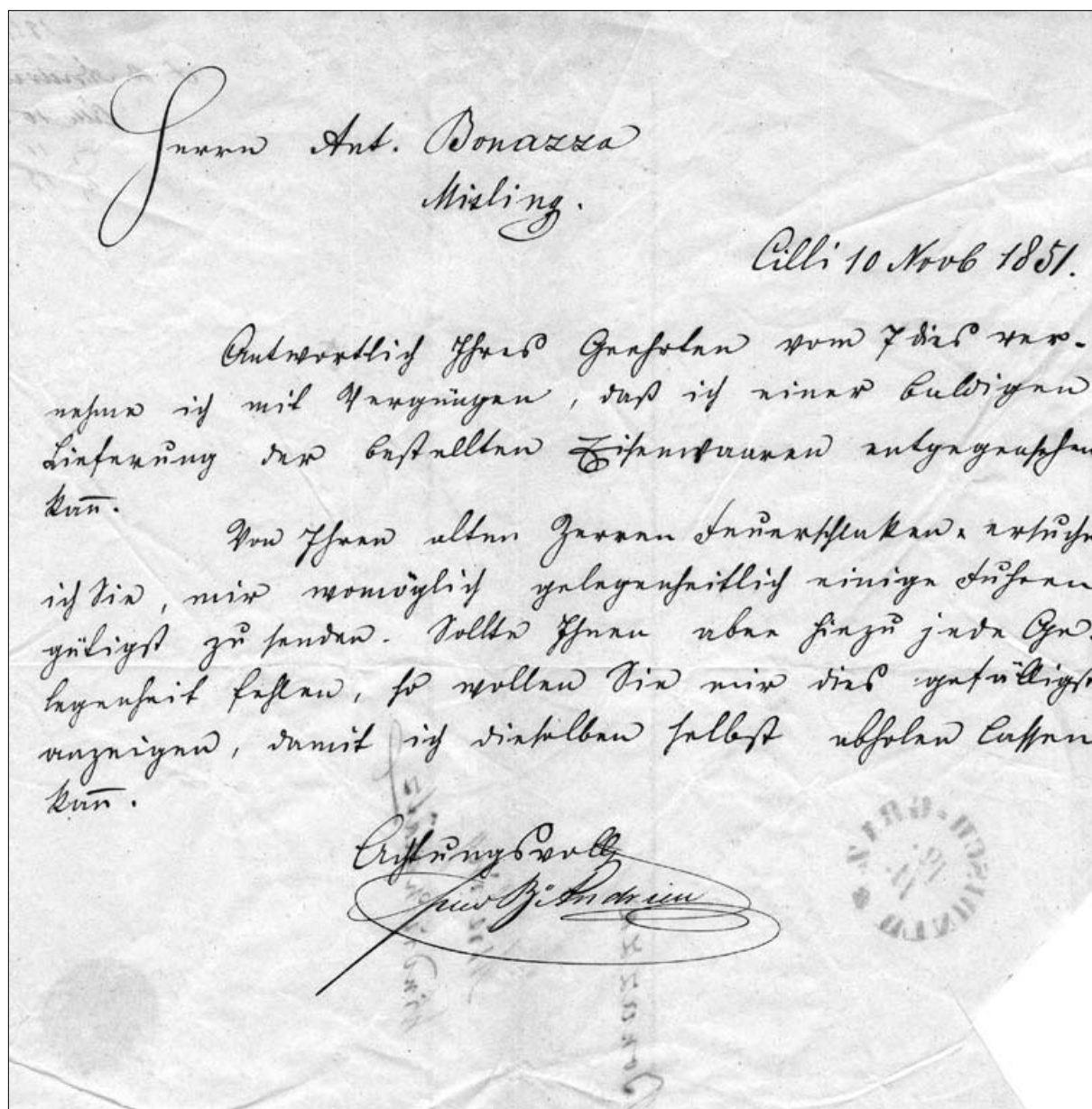
njem. Tako ga leta 1850 najdemo v Štorah. Tukaj se mu je 1852. leta rodil najmlajši izmed štirih sinov v zakonu z Anno Victorio. V Štorah se je v času gradnje južne železnice (Dunaj–Trst) vse od leta 1846 začelo govoriti o gradnji industrijskega kompleksa za popravilo vagonov in lokomotiv. Kasneje so začeli graditi železniško povezavo med Tirolsko in Budimpešto, zato je v Mariboru nastalo pomembno železniško križišče z gradnjo centralnih delavnic za vzdrževanje železniških vozil. Po nekaterih tolmačenjih preteklih dogodkov obstajajo mnenja, da v začetku poslovanja s štorskim kompleksom F. B. Andrieu ni nameraval zgraditi železarne. Zaradi ugodne lege ob južni železnici in ker je 23. januarja 1850 od Ignacija Novaka kupil vso premogovno posest, lahko upravičeno menimo, da je bil njegov cilj postaviti tovarno s pudlarno in valjarno. V tem primeru je šlo za nadaljnjo predelavo železa in ne za izdelavo železa v plavžih. Pudlanje je bilo tedaj sodoben, moderen način obdelave železa, ki je pri-
našal tudi visoke dobičke.

Štore, konec 19. stoletja (Železarski muzej Štore)

V letu nakupa zemljišč in rudnika je zaprosil pri rudarskem glavarstvu v Leobnu za koncesijo za postavitev pudlarne in valjarne v Štorah in 17. novembra 1850 mu je bila ta podeljena. Pomembni prednosti sta bili ugodna lega kraja ob južni železnici in lastni vir energije – premog iz lastnega premogovnika. V tistih časih je bilo mogoče dobiti koncesijo za pudlarno, samo če je tovarna imela lastni vir energije, ker so v prejšnjih stoletjih izsekali številne gozdove. Železo – grodelj za obdelavo v pudlovki pa so vozili iz bližnjih fužin pod Bohorjem in iz železarne v Mislinji. Dokazilo za to je tudi najdena korespondenca med Antonom Bonazzem v Mislinji in F. B. Andrieujem v obdobju

¹ Tadej Brate: Po sledih dokumentov neke pozabljene pravde oziroma Železarne Štore v prvih letih njenega nastajanja, Štore 1852, Med železom in kulturo – naša dediščina, naša pot, Ravne na Koroškem, Koroški pokrajinski muzej 2007, str. 80–83.

Korespondenca med A. Bonazzem v Mislinji in F. B. Andrieujem v obdobju 1848–1851. (Koroški pokrajinski muzej, Muzej Ravne na Koroškem, fond Mislinjska železnica)

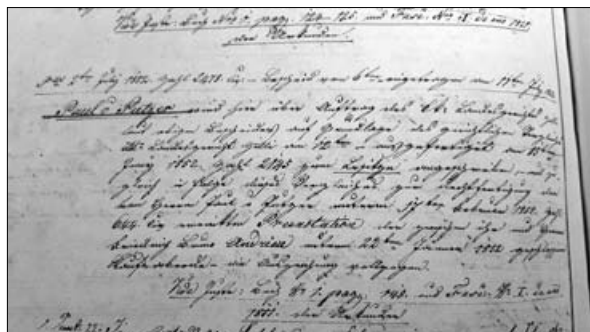
1848–1851.² Iz pisma je tudi razvidno, da se je F. B. Andrieu že leta 1851 zanimal za vzorce žlindre iz mislinjskih presnih ognjev. Verjetno ga je zanimalo, koliko odstotkov železa je vsebovala žlindra. Kasneje so drugi avtorji (Lang-Frey leta 1860) patentirani postopek redukcije pudlarske in varilne žlindre. Privilegirali so ga leta 1860 in ga imenovali Lang-Freyeva metoda. Postopek so uporabljali za proizvodnjo grodlja v plavžu v Mislinji in drugod.

² Koroški pokrajinski muzej, Muzej Ravne na Koroškem, fond Mislinjska železnica, škatla 1.

Zahteva po koncesiji za valjarno pa dokazuje, da je F. B. Andrieu verjetno nameraval valjati tirnice, saj so bile takrat na tržišču zelo iskane. Tirnice so v tem obdobju že valjali na Prevaljah, in kaže, da je računal na njihovo sodelovanje ter pomoč.

Ko je bila izdana koncesija za izgradnjo tovarne, je F. B. Andrieu zmanjkalo kapitala za nakup strojev in opreme. Za solastnika tovarne je zato 13. junija 1851 sprejel Pavla von Putzerja iz Bolzana. Solastnika sta se zaradi nerazumevanja naslednje leto razšla. Pavel von Putzer je 22. januarja 1852 ku-

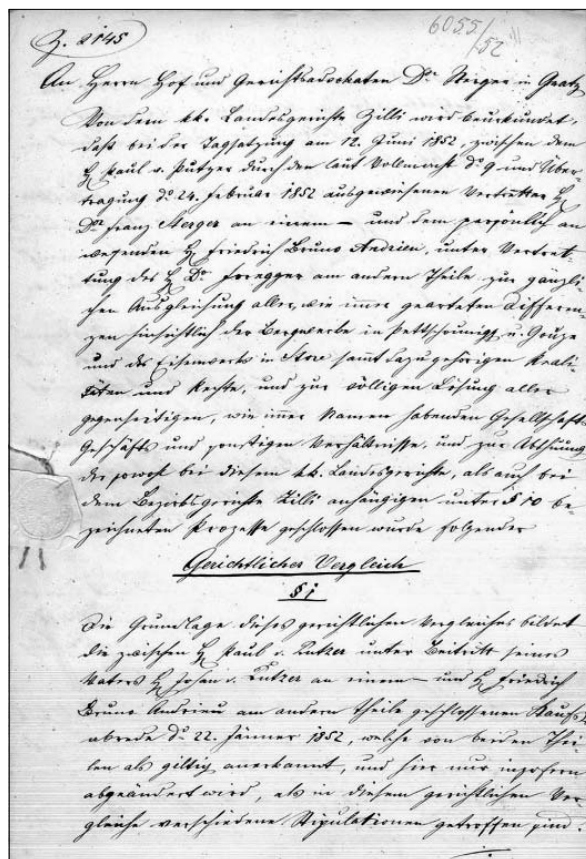
pil Andrieujevo koncesijo za pudlarno in valjarno, vsa pripadajoča zemljišča in rudnik ter tako postal edini lastnik tovarne.

Izpisek iz Rudarske knjige, v katerem je navedeno, da je Pavel Putzer 22. januarja 1852 v skladu s pogodbo postal edini lastnik železarne v Štorah.
(Arhiv Republike Slovenije)

Na žalost ni podatkov in načrtov o gradnji železarne v Štorah, ne poznamo njenih graditeljev in načrtovalcev ter svetovalcev lastnikom železarne pri nabavi strojev. Očitno pa so bili na tekočem z novostmi v svetovnem železarstvu, saj je bila železarna za tedanje čase tehnološko napredno organizirana. Podatki o strojih in napravah so razvidni iz tožbenega postopka, ki sta ga oba solastnika vodila pred celjskim sodiščem³ glede lastnine koncesij in zemljišč v Štorah. Iz ohranjenih tožbenih zapiskov je mogoče razbrati in rekonstruirati delovne postopke v zvezi z nabavljeno opremo. Nova tovarna je bila pudlarna s klasičnimi pudlovkami (pečmi), kot so jih gradili tedaj po Evropi. Njihova posebnost je bila, da so bile nadgrajene tako, da so odpadno toploto, ki je prvotno izhajala iz peči v dimnik, uporabljali za gretje vode v kotlih in za proizvodnjo pare za pogon parnih strojev. Tovarna namreč ni izrabljala vodotokov za pogon strojev, temveč je vse stroje morala gnati para, kar je za tisti čas pomnilo vrhunec opremljenosti neke tovarne. Štorska tovarna je bila že v svojih začetkih zasnovana kot klasični, sodobno opremljen industrijski objekt, kakršni so bili tedaj postavljeni v srednji Evropi in Ameriki. O tedanji železarni lahko govorimo kot o sodobno koncipirani in energetske neodvisni

tovarni iz sredine 19. stoletja z lastnimi transportnimi zmogljivostmi.⁴

Dokument iz sodne poravnave med F. B. Andrieujem in P. Putzerjem, 1852. (Zgodovinski arhiv Celje)

S kapitalom od prodaje Železarne Štore je F. B. Andrieu leta 1852 v Gradcu kupil opuščeno tovarno posode in jo usposobil za vlečenje žice in izdelavo žičnikov. Ta tovarna se je v nekaj letih prav dobro razvila. Leta 1867 je F. B. Andrieu kupil tovarno ob reki Mürz v kraju Bruck an der Mur. Tovarno je razširil, da je ustvaril surovinsko bazo za svoje stroje za vlečenje žice. Leta 1869 je imela tovarna dve žilavilni peči, težko kladivo, stroj za valjanje in na novo zgrajena stroja za valjanje žice in palic. Kmalu zatem so začeli postavljati stroje za vlečenje žice v Brucku in seliti graško tovarno. Selitev so leta 1886 zaključili Andrieujevi sinovi, ki so tovarno v Gradcu tudi zaprli. Z industrializacijo, ki jo je v kraj Bruck an der Mur pripeljal F. B. Andrieu v

³ Zgodovinski arhiv Celje, SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, dokument o tožbi iz leta 1852.

⁴ Tadej Brate: Po sledih dokumentov neke pozabljenе pravde oziroma Železarne Štore v prvih letih nastajanja, Štore 1852, Med železom in kulturo – naša dediščina naša pot, Ravne na Koroškem, Koroški pokrajinski muzej 2007, str. 80–83.

19. stoletju s prevzemom kladiva ob reki Mürz, so bili postavljeni temelji za žično industrijo, nadvse uspešno tam še do dandanes. S temi revolucionarnimi spremembami so nastala popolnoma nova delovna mesta, ki so prepričala mnogo ljudi, da so se preselili v mesto. Število prebivalcev je začelo strmo naraščati. Medtem ko je leta 1868, ko je F. B. Andrieu kupil tovarno, tam živelo komaj 2.879 prebivalcev, jih je bilo leta 1881 že 4.778.

Werk Bruck, 1867 (*Stadtmuseum Bruck an der Mur*)

Žična tovarna Andrieu je kasneje prešla v last luksemburško-avstrijskega podjetja Felten und Guillaume. Od 1. januarja 1983 se je podjetje iz Brucka imenovalo Austria Draht, kasneje pa je ta tovarna postala last podjetja Voestalpine WIRE Technology GmbH, ki ima 50.000 zaposlenih v 50 skupinah v 50 državah po svetu in na petih kontinentih.

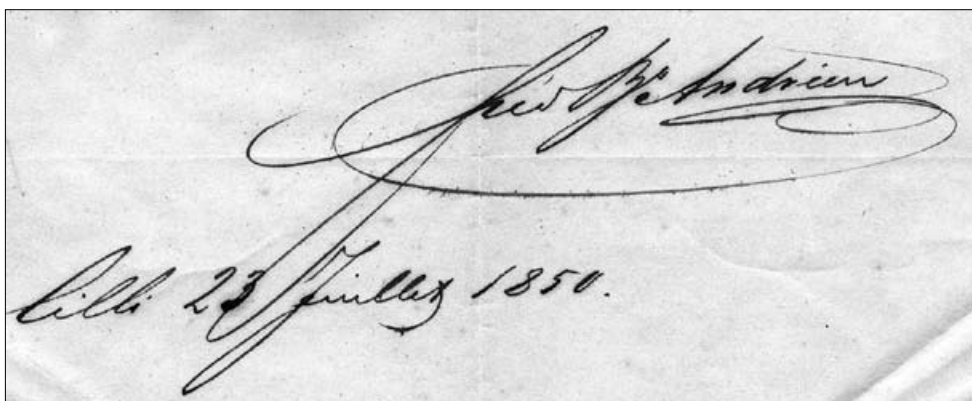
F. B. Andrieu je z začetkom proizvodnje in ustanovitvijo tovarn v posameznih krajih pomembno vplival na njihov razvoj. V Štorah, kjer je postal prvi lastnik in začetnik za tiste čase sodobne tovarne, je kasneje nastala uspešna železarna, ki je spremenila podobo kraja. Njivske in travnate površine so se zmanjšale, vzele so jih železarna, železnica, stanovanjski objekti, šole, trgovine, zdravstveni dom ... Vse to so zgradili v obdobju industrializacije. S tem je kraj dobil značilno podobo industrijskega naselja. Življenje se je močno spremenilo, število prebivalcev se je povečalo, poleg industrijske so kraji pridobili še kulturno-prosvetno, zdravstveno, prometno, trgovsko in gostinsko funkcijo. Industrija je bila vodilna sila, ki je generirala razvoj tudi na drugih območjih. Podobno se je zgodilo v Avstriji, kjer se je ob reki Mürz kraj Bruck an der Mur z uspešnim vodenjem tovarne razvil, industrializiral in postal pomembno upravno središče. F. B. Andrieu je bil dejansko začetnik danes tam nadvse uspešne žične industrije.

Zgodba o življenju in delu F. B. Andrieuja nam govori o pomenu podjetniškega duha za udeležanje tehničnih in tehnoloških dosežkov v proizvodnih in poslovnih procesih. Ti dosežki pa so bili kasneje osnova za razvoj potencialov na vseh drugih področjih v krajih, v katerih so se podjetja razvila: v umetnosti, kulturi, šolstvu, zdravstvu, znanosti ... Nenazadnje, generirali so nove podjetniške ideje.

F. B. Andrieu je imel šest otrok, štiri v prvem zakonu z Anno Victorijo, ki je umrla 5. novembra 1872. Drugič se je poročil v starosti 61 let 18. julija 1874 z 31-letno Heleno Angerholzer. V tem zakonu je imel dva otroke. Umrli je 6. februarja 1884, pokopan pa je v družinski grobnici na pokopališču v Gradcu (Grazer Zentralfriedhof).

Družinska grobnica družine Andrieu na pokopališču v Gradcu (Grazer Zentralfriedhof. Foto: Gunter Jontes)

Podpis F. B. Andrieuja, Celje, 23. junij 1850.

(Koroški pokrajinski muzej, Muzej Ravne na Koroškem, fond Mislinjska železarna)

Viri in literatura

Avstrijski *Atlas mest* (Österr. Städteatlas), Bruck an der Mur.

Brate, Tadej: Po sledih dokumentov neke pozabljene pravde oziroma Železarne Štore v prvih letih njenega nastajanja, Štore 1852, *Med železom in kulturo – naša dediščina naša pot*, Ravne na Koroškem, Koroški pokrajinski muzej 2007, str. 80–83.

Die Geschichte der Familie Friedrich Bruno ANDRIEU, tipkopis, privatna zbirka/last dr. Johanes Andrieu.

Friedrich Bruno Andrieu's sohne feinesenwalzwerk, draht- und drahtstiftenfabrik, Bruck A. M., tipkopis, privatna zbirka/last dr. Johanes Andrieu, Landhausgasse 7, 8010 Graz/Gradec.

<https://www.bruckmur.at/leben-in-bruck/stadtmuseum> (dostop: 1. 5. 2021) Razstava Stadtmuseum Bruck an der Mur.

Koroški pokrajinski muzej, Muzej Ravne na Koroškem, fond Mislinjska železarna, škatla 1. Korespondenca med Antonom Bonazzem v Mislinji in F. B. Andrieujem v obdobju 1848–1851.,

Orožen, Janko, Arzenšek, Štefan, Belej, Marjan in drugi ..., *Slovenske železarne, Železarna Štore*, Zbornik, 1975, str. 5–12.

Zgodovinski arhiv Celje, SI_ZAC/0609 Okrožno sodišče Celje, *Tožba med Friedrichom Brunom Andrieujem in Pavlom von Putzerjem iz leta 1852.*

Žiga Blaj

Na poti h kulturni zgodovini čustev

Uvod

Zgodovinopisje 20. in tudi 21. stoletja se vedno bolj dotika vseh področij preteklega življenja. »Na to je gotovo vplivala naveličanost z nenehnim ponavljanjem prežvečenih raziskovalnih vzorcev, predvsem pa težnja ne le opisovati posamična dejstva, ampak razlagati zgodovinske strukture in mehanizme zgodovinskih procesov. /.../ Zanimanje sodobnega zgodovinarja je usmerjeno na prav vsa področja človekovega bivanja v preteklosti. To, česar so se ljudje včasih bali, je prav tako predmet njegovega preučevanja, kakor to, kaj so jedli, kako in kdaj so se ljubili, prav tako pa tudi kako so pridobivali različne surovine in trgovali z njimi. Šele razgrnitev vseh momentov neke pretekle strukture in njihove dinamike omogoči razumevanje te strukture. /.../ Ravnanja posameznikov in družbenih skupin izhajajo iz določenih predstav, stališč, predsodkov, znanja, doživetja, odnosa do lastnih eksistenčnih pogojev in podobno, v okviru obstoječih objektivnih družbenih razmer.«¹

Tudi eden najslavnejših zgodovinarjev vseh časov, Marc Bloch, je zavračal zgodovino, ki bi okrnila človeka. Prava zgodovina se mora zanimati za celega človeka, s telesom, občutki in mišljenjem, in ne le za njegove misli in dejanja, saj bi tako okrnili tudi zgodovino in celotno prizadevanje ujeti človeka v družbi in času. Bloch je za raziskovalca

zgodovine namreč dejal: »Dober zgodovinar je namreč podoben ljudožercu iz pravljice. Kjer zavoha človeško meso, ve, je njegov plen.«²

Predmet zgodovine so torej ljudje. Ljudje pa imamo čustva. »Čustva imajo v nasprotju s tistim, kar imamo v mislih, ko jih zamenjujemo s preprostim avtomatizmi odzivov na zunanji svet, posebno naravo, ki je človek, ki se ukvarja z družbenim življenjem svoje vrste, ne more zaobiti. /.../ Čustva implicirajo odnose človeka do človeka pa tudi kolektivne odnose. Nedvomno nastajajo v organskem temelju posameznega individuuma, pogosto ob dogodku, ki se dotakne le tega posameznika oziroma se ga dotakne s posebno močjo in silovitostjo. Izraz čustev je rezultat vrste izkustev skupnega življenja, podobnih in istodobnih odzivov na pretres, ki ga povzročijo istovetne situacije in istovrstni stiki. Povedano drugače, je njihov izraz plod spoja, vzajemne zgostitve raznolikih senzibilnosti, ki sta naglo dobila moč, da z nekakšno mimetično okužbo pri vseh prisotnih sprožita afektivno-motorični kompleks, ki je ustrezen dogodku, ki se je pripetil in ga je doživel le en posameznik.«³ Dojemanje čustev kot zaporedje ločenih procesov ni smiselno, saj gre za posameznikov celostni odziv v zanj pomembni situaciji. Vsi ljudje v podobnih razmerah namreč ne doživljamo enakih čustev. Ker smo si psihološko različni, lahko

¹ Štuhec, »Nekaj misli o razmerju med zgodovino in etnologijo«, 47.

² Bloch, Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic, 16-57.

³ Febvre, Boj za zgodovino, 122-123.

dogodek drugače presodimo in se nanj različno čustveno odzovemo.⁴

Letos mineva osemdeset let od začetka druge svetovne vojne na Slovenskem. V okviru nacistične raznarodovalne politike je bil eden najbolj krutih ukrepov nemškega okupatorja množičen izgon Slovencev in naseljevanje Nemcev na njihove domove. Med izgnanimi Slovenci je bilo tudi več kot dvajset tisoč slovenskih otrok do desetega leta starosti.⁵ Vsaka izkušnja žrtve izгона je posebna in unikatna, saj se vsak dogodkov spominja drugače.

Namen pričujočega prispevka je prikazati kratak vpogled v kulturno zgodovino čustev, obenem pa poudariti pomen ustne zgodovine, katerega pomemben del so pričevanja in spomini.⁶ Ljudje, ki se jih intervjuva, še posebej starejši ljudje, namreč delijo svoje življenjske izkušnje in ovrednotijo njihov pomen.⁷

Ustna zgodovina kot metoda zgodovinskega raziskovanja »prvenstveno pomeni zbiranje govorenih in zapisanih spominov na ravni vsakdanjega življenja, ki evidentirajo pretekle dogodke zgodovinskega pomena in posameznikov odnos do njih.«⁸ Intervjuji so še posebej dragoceni kot vir informacij o tistih posameznikih in skupinah, za katere je pisni zapis skromen in včasih zavajajoč.⁹ Spomin je jedro ustne zgodovine, iz katere je pomen lahko pridobljen in ohranjen. Skozi posnete razgovore se zbira spomine in osebne komentarje zgodovinskih pomenov. Ne vključuje naključnih ali prikritih posnetkov, niti se ne nanaša na posnete govore, prisluškovanje, osebne dnevnike ali druge zvočne posnetke, ki nimajo dialoga med izpraševalcem in spraševancem. Intervjuji so tako praviloma sestavljeni iz dobro pripravljenih vprašanj tistega, ki

sprašuje, in odgovorov spraševanca, ki se jih shrani v avdio in video obliki. Ti pogovori se kasneje lahko uporabijo za raziskave.¹⁰

Z zbranimi pričevanji si v kombinaciji s pisnimi viri pomagamo in se sklicujemo na njih zato, da potrdimo oziroma ovržemo ali dopolnimo to, kar o dogodku že vemo, o katerem smo na nek način že seznanjeni, čeprav so nekatere okoliščine še nejasne.¹¹ Tak pristop omogoči navadnim ljudem, da povedo svoje izkušnje, ki bi bile drugače izgubljene, ker niso zavedene v pisnih virih. Ustni viri so posebni tudi v tem, da razkrivajo določene vidike družbenega življenja, kot so na primer osebni odnosi in družinsko življenje, kar iz drugih virov težko razberemo.¹²

Ljudje si vsak dan kaj zapomnimo in kaj pozabimo. Pozaba je pomemben del življenja, kajti v glavi delamo selekcijo uporabnega znanja po aktualnosti, druge stvari pa pozabimo. Posledično je dejstvo, da je spomin nestabilen in selektiven, saj si ljudje nek dogodek zapomnimo vsak po svoje. Pri tem se zastavlja vprašanje o trdnosti oziroma zanesljivosti ustnih pričevanj, ki so pogosto pod vplivom najrazličnejših dejavnikov, kot so na primer pozaba ali potlačitev.¹³ Spominjanje oziroma pripovedovanje o preteklosti pozna dva glavna tipa napak. Prvi je preprosto pozabljanje, drugi pa nezanesljivost časovnih določil pri pomnjenju. Pri teh se najpogosteje zmotimo, ko neki dogodek postavimo v večjo bližino, kot se je dejansko zgodil.¹⁴ »Zgodovina spomina je področje, ki z izredno jasnostjo odkriva pomembnost shem ali stereotipov. /.../ Ko se dogodki umikajo v času, zgubijo nekaj svoje specifičnosti. Obdelamo jih, po navadi nezavedno, da postanejo podobni splošnim shemam, lastnim neki kulturi, ki pomagajo spominom, da se ohranijo, a za ceno njihovega izkrivljanja.«¹⁵ Posledicam pozabe pa se najlažje izognemo z iskanjem pisnih in drugih dokumentov o preteklosti ter z njeno sis-

⁴ Smrtnik Vitulić, *Čustva in razvoj čustev*, 10.

⁵ Žnidaršič, *O izgonu Slovencev*, 3-5.

⁶ O spominih in pričevanjih izgnancev so že napisane številne publikacije, naj jih omenim samo nekaj: *Izgnanci: zbornik slovenskih izgnancev 1941-1945* (1993), *Spomini in pričevanja* (2003), *Spomini in pričevanja II* (2006), *Spomini in pričevanja III* (2012). Navedena dela je izdalo Društvo izgnancev Slovenije.

⁷ Shopes, »Using Oral History for a Family History Project«, 232.

⁸ Ramšak, »Kam z življenjskimi zgodbami?«, 189.

⁹ Shopes, »Using Oral History for a Family History Project«, 232.

¹⁰ Ritchie, *Doing oral history*, 1.

¹¹ Halbwachs, »Kolektivna memorija in individualna memorija«, 229.

¹² Rožac-Darovec, »Afirmacija ustne zgodovine v kontekstu pripovednega zgodovinopisja«, 155.

¹³ Rožac-Darovec, »Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine«, 449.

¹⁴ Bernard, *Research methods in anthropology*, 233-235.

¹⁵ Burke, *Kaj je kulturna zgodovina*, 76.

Izgon družine Košir, 1. december 1941, Preveg – Polšnik. (Zasavski muzej Trbovlje)

tematično rekonstrukcijo, ki vključuje materialne, pisne in ustne vire ter njihovo primerjavo.¹⁶ Vedeti moramo namreč, da so »vsa vrednotenja izgnanskih usod, vključno z otroškimi, /.../ odvisna od prepleta zunanjih, objektivnejših dejavnikov, od skupnosti, v kateri je otrok živel in odraščal, in ne nazadnje tudi od intimnega soočanja s situacijo.«¹⁷

Primo Levi v delu *Potopljene in rešeni* pove, da smo ljudje vajeni oziroma kar prisiljeni korenito poenostavljati stvari, če ne bi bil svet okoli nas neskončna in nedoločna zmešnjava, v kateri bi se težko odločali o svojih dejanjih. Tako smo prisiljeni omejiti spoznavno na shemo, kar nam omogočata jezik in konceptualno mišljenje. V nas je močna potreba po delitvi na »nas« in »one«, saj shema dihotomije med prijateljem in sovražnikom prevlada nad vsemi drugimi.¹⁸ Okupatorji so bili v očeh

vsakega izgnanca »oni«, ki so jih tako ali drugače zaznamovali za vse življenje.

Kulturna zgodovina čustev

Antropolog Clifford Geertz je s svojo »interpretativno teorijo kulture« navdušil večino kulturnih zgodovinarjev zadnje generacije. Geertz kulturo definira kot »zgodovinsko prenesene vzorce pomenov, ki so utelešeni v simbolih, sistem podedovanih konceptov, ki so izraženi v simbolnih oblikah, s katerimi si ljudje sporočajo, ohranjajo in razvijajo svoje znanje ter drže do življenja«.¹⁹

Za razumevanje zgodovine socialnih struktur, kako ljudje oblikujejo družbe in razvijajo odnose znotraj nje, je treba preučiti vlogo čustev. Občutki kot so strah, empatija, ponos in solidarnost, lahko določijo izid družbenih procesov, ker spodbujajo ali preprečijo določena ravnanja. Obenem se čustva

¹⁶ Muršič, *Metodologija preučevanja načinov življenja*, 99.

¹⁷ Strle, »Otroštvo v izgnanstvu«, 56.

¹⁸ Levi, *Potopljene in rešeni*, 27.

¹⁹ Burke, *Kaj je kulturna zgodovina*, 42.

skozi zgodovino spreminjajo tudi v smislu, kako so izražena in ovrednotena.²⁰ Kljub vseprisotnosti občutkov v družbenih praksah, je bil človek dolgo časa prezrt kot čuteče bitje v raziskavah družbenih, kulturnih in humanističnih ved. Dandanes pa se predstavniki različnih znanosti trudijo, da občutke jemljejo resno in jih preučijo kot element človekovega stanja,²¹ kajti tudi čustva so kulturni artefakti v človeku.²²

Mentalna dejavnost in senzibilnost je tisto, kar v glavnem določa način srečanja osebe z okoliškim svetom. Občutek si zapomnimo, ga pričakujemo, se ga bojimo, ga iščemo, si ga zamišljamo in se ga izogibamo. To je zaznavanje, ki ga oblikuje domišljija, ki nam daje zunanji svet, ki ga poznamo. Kontinuiteta misli sistematizira naše čustvene reakcije v stališča z različnimi občutki. Zaradi naših misli in domišljije nimamo samo občutkov, temveč t. i. življenje, ki ga čutimo (»life of feeling«).²³

Aristotel v svoji *Retoriki* pojasnjuje, da strasti oziroma čustva pogojujejo našo sposobnost vrednotenja sveta.²⁴ Čustva, kot so na primer strah, jeza, gnus, presenečenje, žalost in sreča, lahko določimo za temeljna, saj so to čustva, na katera najprej pomislimo ob izrazu čustvo. Osnovna čustva so namreč prisotna tako pri ljudeh iz različnih kultur kot pri nečloveških vrstah. Okoliščine, ki ta čustva vzbudijo, in vedenjski vzorci, ki jih določajo, se ujemajo pri različnih kulturah in nečloveških vrstah. Do znanja, ki ga imamo o čustvih danes, je prišlo prav s proučevanjem osnovnih čustev.²⁵ Fizična in duševna sposobnost čustvovanja je univerzalna, vendar so načini, kako ta čustva izvesti, občutiti in izraziti, odvisni od kulturnih norm in posameznih nagnjenosti.²⁶

Leta 1941 je francoski zgodovinar Lucien Febvre, prvi strokovnjak, ki se je ukvarjal s tematiko čustev, zapisal, da je ta polna izzivov. Dejal je, da je vsak poskus obnove čustvenega življenja v določenem ob-

dobju naloga, ki je hkrati izjemno privlačna in zelo težka. Febvre je menil, da so bila čustva prejšnjih obdobij in družb tako zelo drugačna od današnjih dni, da mora strokovnjak pri predstavitvi le-teh opustiti predsodke o človeški psihi in spoznati, da sodobne kategorije in izkušnje čustev niso enake tistim iz prejšnjih obdobij.²⁷

Zgodovinarka Joanna Bourke, ki se ukvarja s čustvi pravi, da je edini pristop, ki nam omogoča videti strahote ljudi iz preteklosti, skozi stvari, ki so jih pustili za sabo. Strah pridobiva pomen prek kulturnega jezika in obredov. Analiza takšnega gradiva omogoča zgodovinarjem, da sledijo nihanju v naravi »strahu«, saj je čustvo vidno v jeziku in simbolih. Čustva vstopijo v zgodovinski arhiv le v obsegu, v katerem presegajo izoliranost posameznih psiholoških izkušenj in se predstavljajo v javnem prostoru.²⁸

Obstaja pa veliko načinov, v katerih oseba morada izgubi sposobnost, da izkusi čustva. Eden od vzrokov je lahko psihološka travma: nekatere stvari ljudje doživijo kot ključni dogodek v življenju, nekaj, kar se je zgodilo, oziroma jim je bilo storjeno in s tem se ne znajo ustrezno spoprijeti. Tovrstne travme so povezane z blokado čustev, povezanih na dogodek in spomin. V tem primeru, to običajno ni celoten čustveni sistem, ki je oslavljen in izkrivljen. Bolj pogosto so to posebna čustva, ki so ogrožena, kot sta na primer ponos in sramota.²⁹ Kot je zapisala Hannah Arendt v *Izvorih totalitarizma* se »v okoliščinah totalnega terorja celo strah več ne more rabiti kot nasvet, kako se obnašati, kajti teror svoje žrtve izbira ne glede na posamična dejanja ali misli, izključno v skladu z objektivno nujnostjo naravnega ali zgodovinskega procesa. V totalitarnih pogojih je strah verjetno bolj razširjen kot kadarkoli prej; toda strah je izgubil vso praktično uporabnost, ko dejanja, ki jih usmerja, več ne morejo pomagati, da bi se človek izognil nevarnostim, ki se jih boji.«³⁰

Zgodovinarje zanimajo predvsem socialne in kulturne kompleksnosti čustev v svoji zgodovinskosti. Domnevajo, da način razmišljanja ljudi, v

²⁰ Frevert, »Was haben Gefühle in der Geschichte zu suchen?«, 183.

²¹ Verheyen, *Geschichte der Gefühle*.

²² Geertz, *The interpretation of cultures*, 81.

²³ Langer, *Feeling and Form*, 372.

²⁴ Gross, *The secret history of emotion*, 40.

²⁵ Damasio, *Iskanje Spinoze*, 44.

²⁶ Rosenwein, »Worrying about Emotions in History«, 836-837.

²⁷ Matt, Stearns, *Doing emotions history*, 41.

²⁸ Bourke, *Fear: a cultural history*, 7.

²⁹ Frevert, *Emotions in history*, 21.

³⁰ Arendt, *Izvori totalitarizma*, 563.

Izgon družine Košir, 1. december 1941, Preveg – Polšnik. (Zasavski muzej Trbovlje)

katerem mislijo in govorijo o čustvih, ponuja namige o tem, kako jih doživljajo in ravnaajo z njimi. Ideje in koncepti, kaj čustva so in kaj delajo so se jasno spreminjala skozi čas, prav tako kot posamezne percepcije in čustvena vedenja.³¹ Izražanje čustev je bilo odvisno od družbenega razvoja in zgodovinskega konteksta, saj je bilo v nekaterih obdobjih izražanje bolj sprejemljivo, v drugih pa bolj problematično.³² Potemtakem je potrebno družbene razmere in situacije preučiti in upoštevati, saj vplivajo na delovanje posameznikov.³³

Sklep

V sklepu bi izpostavil zapis Mojce Ramšak, etnologinje in kulturne antropologinje, ki v svojem delu ugotavlja, da se »z izključevanjem osebnih tematik

iz raziskovalnega procesa ali /.../ označevanjem letih kot nepomembnih /.../ izloči tudi veliko izraznih oblik in njihovih vplivov v socialnih skupinah in med njimi, med posamezniki in raziskovalci.«³⁴ Rekonstrukcija zgodovine čustev je namreč zelo zahtevna, saj gre za skupek različnih dejavnikov. Febvrova temeljna predpostavka, da na človeške občutke vplivata kulturno in družbeno življenje, služi kot osnova sodobnih zgodovinskih raziskav. Zgodovinarji, ki raziskujejo čustva, se soočajo z množico izzivov, ko poskušajo natančno opredeliti, kaj in kako preučujejo. Čustva, ki je bilo prisotno, že dolgo ni več, prav tako pa tudi ni več osebe, ki je to izkusila. Čeprav bi lahko nevroznanstveniki trdili, da bi bilo torej nemogoče preučiti čustvo iz preteklosti, ker gre za neverjeten impulz, ki je izginil in ga ni mogoče zaznati, zgodovinarji mislijo drugače in iščejo sledi občutka, ki so se nekoč zgodila.³⁵

³¹ Frevert, *Emotions in history*, 24.

³² Frevert, »Was haben Gefühle in der Geschichte zu suchen?«, 192.

³³ Frevert, *Emotions in history*, 24-25.

³⁴ Ramšak, »Kam z življenjskimi zgodbami?«, 189.

³⁵ Matt, Stearns, *Doing emotions history*, 41-42.

Kratkoročna in dolgotrajna čustva predstavljajo signale posamezniku in drugim okoli njega. Čustva nam signalizirajo, da se obrnemo na stvari, za katere menimo, da so koristne, in se oddaljimo od tistih, ki bi lahko bile škodljive. Signale pošiljajo tudi drugim, kljub temu da nimajo neposrednega vpogleda v naše notranje občutke, še vedno opazijo naša reaktivna čustva in občutke. Ker smo si ljudje med seboj podobni, lahko zaključijo ali domnevajo, kaj čutimo. Čustva torej predstavljajo smerokaz, tako za nas kot tudi za druge, saj so v bistvu temelj in izraz naših odnosov.³⁶ Naloga raziskovalcev je torej, da ugotovimo, kakšen pomen imajo posamezna dejanja za ljudi, kakšna čustva izzovejo in kaj te ugotovitve odkrijejo o neki družbi nasploh.

Literatura in viri

- Arendt, Hannah.** *Izvori totalitarizma*. Prevedle Zdenka Erbežnik, Patricija Fajon, Polona Glavan. Ljubljana: Študentska založba, 2003.
- Bernard, H. Russell.** *Research methods in anthropology: qualitative and quantitative approaches*. 2. izdaja. Thousand Oaks; London; New Delhi: Sage, 1994.
- Bloch, Marc.** *Apologija zgodovine ali zgodovinarjev poklic*. Prevedel Gregor Moder. Ljubljana: ISH = Inštitut za humanistične študije, 1996.
- Bourke, Joanna.** *Fear: a cultural history*. 1. izdaja. Shoemaker & Hoard. Emeryville: Shoemaker & Hoard, 2006.
- Burke, Peter.** *Kaj je kulturna zgodovina*. Prevedel Matjaž Šprajc. Ljubljana: Sophia, 2007.
- Damasio, Antonio R.** *Iskanje Spinoze: veselje, žalost in čuteči možgani*. Prevedel Sebastjan Vörös. Ljubljana: Krtina, 2008.
- Febvre, Lucien.** *Boj za zgodovino; in Civilizacija – beseda in ideja*. Prevedla Varja Balžalorsky Antić. Ljubljana: Studia humanitatis, 2015.
- Frevert, Ute.** »Was haben Gefühle in der Geschichte zu suchen?«. *Geschichte und Gesellschaft: Zeitschrift für historische Sozialwissenschaft*, 35/2 (2009), 183-208.
- Frevert, Ute.** *Emotions in history: lost and found*. Budapest; New York: Central European University Press, 2011.
- Geertz, Clifford.** *The interpretation of cultures: selected essays*. New York: Basic Books, 1973.
- Gross, Daniel M.** *The secret history of emotion: from Aristotle's Rhetoric to modern brain science*. Chicago: University of Chicago Press, 2006.
- Halbwachs, Maurice.** »Kolektivna memorija in individualna memorija.« Prevedel Drago B. Rotar. *Monitor ZSA: revija za zgodovinsko, socialno in druge antropologije* 12/1-2 (2010), 229-247.
- Langer, Susanne K.** *Feeling and Form*. New York: Charles Scribner's sons, 1953.
- Levi, Primo.** *Potopljeni in rešeni*. Prevedla Irena Prosenc Šegula. Ljubljana: Studia humanitatis, 2003.
- Matt, Susan J., Peter N. Stearns.** *Doing emotions history*. University of Illinois Press, 2014.
- Muršič, Rajko.** *Metodologija preučevanja načinov življenja: temelji raziskovalnega dela v etnologiji ter socialni in kulturni antropologiji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011.
- Oatley, Keith.** *Emocije: kratka istorija*. Beograd: Clio, 2005.
- Ramšak, Mojca.** »Kam z življenjskimi zgodbami? Mali praktikum o kritiki ustnih virov.« V: *Historični seminar 5: zbornik izbranih predavanj 2004-2006*, ur. Vojislav Likar, Petra Svoljšak, Peter Weiss, 189-204. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 2006.
- Ritchie, Donald A.** *Doing oral history*. 3. izdaja. New York: Oxford University Press, 2015.
- Rosenwein, Barbara H.** »Worrying about Emotions in History.« *The American Historical Review*, 107/3 (2002), 821-845.
- Rožac-Darovec, Vida.** »Afirmacija ustne zgodovine v kontekstu pripovednega zgodovinopisja.« *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*, 15/1 (2008), 151-163.
- Rožac-Darovec, Vida.** »Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine.« *Acta Histriae*, 14/2 (2006), 447-467.
- Shopes, Linda.** »Using Oral History for a Family History Project.« V: *Oral history: an interdisciplinary anthology*. 2. izdaja. ur. David K. Dunaway in Willa K. Baum, 231-241. Walnut Creek; London; New Delhi: AltaMira Press, 1996.

³⁶ Oatley, *Emocije: kratka istorija*, 18-19.

Smrtnik Vitulić, Helena. *Čustva in razvoj čustev.*

1. izdaja, 1. ponatis. Ljubljana: Pedagoška fakulteta, 2007.

Strle, Urška. »Otroštvo v izgnanstvu.« V:

Slovensko izseljenstvo v luči otroške izkušnje: kulturnozgodovinski vidik, ur. Janja Žitnik Serafin, 53-62. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011. <https://omp.zrc-sazu.si/zalozba/catalog/book/811> (Dostop: marec 2021).

Štuhec, Marko. »Nekaj misli o razmerju med zgodovino in etnologijo.« V: *Razmerja med etnologijo in zgodovino: gradivo s posvetovanja v Mariboru, november 1984*, ur. Janez Bogataj, Igor Kramberger, Slavko Kremenšek, Matjaž Rebolj, Nives Sulič in Peter Vodopivec, 46-51. Ljubljana: prireditelji posvetovanja: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1986.

Verheyen, Nina. Geschichte der Gefühle.

http://docupedia.de/zg/Geschichte_der_Gef%C3%BChle (Dostop: marec 2021, zadnjič dopolnjeno junij 2010).

Žnidaršič, Ivica. *O izgonu Slovencev, organiziranosti slovenskih izgnancev, prisilnih delavcev in beguncev ter prizadevanjih za uveljavitev statusa in pravic do vojne odškodnine.* 2. izdaja. Ljubljana: Društvo izgnancev Slovenije 1941-1945, 2016.

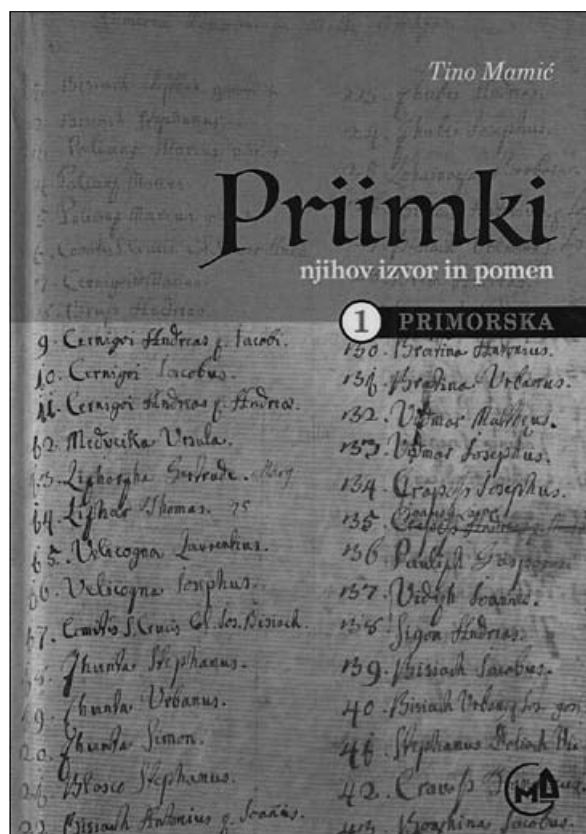
Primorski priimki

Tino Mamić, *Priimki: njihov izvor in pomen. 1; Primorska*. Gorica: Mohorjeva družba, 2020. 255 strani.

Priimki na slovenskem ozemlju so raznoliki, zanimivi, pa tudi smešni, skrivnostni in nekateri še neraziskani. Knjiga o primorskih priimkih je izšla izpod peresa rodoslovca, publicista in zgodovinarja Tina Mamića na pobudo odgovornega urednika slovenskega tednika v Italiji *Novi glas*, pisatelja, pesnika in kulturnega delavca Jurija Paljka, ki je tudi avtor uvodne besede.

Primorski priimki so nastali med prvimi na današnjem slovenskem ozemlju v okolici Krasa, Istre in Goriške prav zaradi bližine Benetk. Priimki so nastali prav v tej pomorski in trgovski velesili, ko jih je uzakonila po letu 1090 med prvimi na svetu, kar omenja tudi avtor. O primorskih priimkih sta v knjižnih delih že pisala jezikoslovec in skladatelj Pavle Merku v delu 1300 primorskih priimkov leta 2004 in Peter Stres z delom *Priimki v Brdih: izvor in razvoj do 1. svetovne vojne* v letu 2005. Primorske priimke sta obelodanila predvsem z etimološkega vidika.

Knjiga Mamića je nastala na osnovi člankov in posameznih rodoslovnih prispevkov v slovenskem tedniku *Novi glas*. Zbranih in predstavljenih je 86 primorskih priimkov in njihovih različic z Goriškega, Tolminskega, Vipavskega, kraškega, istrskega konca in izvirno tudi furlanskih priimkov. Nekateri priimki imajo tudi uskoški izvor. Rodoslovec se je v knjižnem delu izognil klasični delitvi priimkov po izvoru in pomenu, ampak je knjigo zastavil po prikazu priimkov po abecednem vrstnem redu. Gre za prikaze tako z zgodovinskega (rodoslovnega) kot z jezikovnega (etimološkega) stališča v obliki zgodb. Priimki niso zapisani samo po pomenu, rodoslovno delo navaja tudi zapise in prve omembe priimka v posameznih krajih po matičnih knjigah in urbarjih. Rodoslovna knjiga ni samo teoretična razlaga priimkov, ampak nudi tudi vpogled v razvoj

posameznih priimkov, navedene so tudi sorodne oblike priimkov in na koncu so dodane tudi pomembne osebnosti s posameznimi priimki ne samo v slovenskem, ampak tudi mednarodnem prostoru.

Pregled primorskih priimkov je delo večletnega raziskovanja, predvsem matičnih knjig različnih župnij od škofijskih in nadškofijskih arhivov, pa tudi državnih arhivov ter urbarjev od Trsta, preko Kopra, Gorice do Ljubljane. Priimki so predstavljeni na zanimiv in poljudnoznanstven način. Prikazane so tudi širitve priimkov po posameznih krajih, pojavnost posameznih priimkov, ne samo v krajih Primorske, ampak tudi širom Slovenije in sveta. Knjigo bogatijo tudi fotografije matičnih knjig s posameznimi priimki in osebami.

Pri razlagi pomena priimkov se knjiga drži etimoloških raziskovanj slovenskih jezikoslovcev in etimologov, predvsem Silva Torkarja, Pavla Merkuja in Marka Snoja. Priimki, ki še niso raziskani ali je pomen priimka nejasen, avtor poseže s svojimi utemeljitvami in razlagami posameznih priimkov.

V primorske dežele se je v preteklosti priselilo veliko družin in posameznikov iz Furlanije, ki so

prišli kot obrtniki, trgovci, uradniki, rokodelci in drugo. S seboj so prinesli tudi izvorno furlanske priimke. Predstavljeni so furlanski priimki Bonutti, Favetti, Furlan, Furlani, Kulot z obliko Culot, Karlovini in Pilon.

Trenutno najbolj znani primorski priimek je verjetno Pahor, ki označuje trenutnega predsednika države Boruta ter pisatelja, književnika in prevajalca Borisa. Priimek je nastal iz nemške besede bach za potok in pomeni človeka, ki je živel ob potoku. Priimek Babič pomeni novorojenčka, ki mu je mati umrla med porodom. Pojavil se je v Trstu in Kopru, ko še na srbskem ozemlju ni bilo priimkov. Priimek Bratina se pojavi okoli leta 900 iz staroslovenskega ženskega imena v vasi Stomaž, kjer je zaselek Bratini. Priimek Čeligo je avtohtoni istrski priimek.

Širom slovenskega ozemlja se je razširil mit o Napoleonovih vojaki, ki so tukaj ostali in si ustvarili družine. Družinsko izročilo se je tako prenašalo iz roda v rod do današnjih dni. Vendar je v tem malo resnice. Tako naj bi bili na Celjskem izvorno po legendi francoski priimki (Tofant, Širca, Verdev in drugi). Mit o potomcih francoskih vojakov ni zaobšel niti primorskih krajev. Vipavski priimek Pišot je nastal po letu 1300 v Selu in Batujah ter pomeni v narečni besedi pišota dež z vetrom. Merku z obliko priimka Merklje ni francoskega izvora, nastal je iz nemške besede merkati, ki pomeni opazovati, pazljivo gledati.

Predstavljeni so tudi nenavadni in redko slišani priimki. Priimek Samotorčan je dobil ime po kraju kraški vasi Samatorca ali Samotorica pri Polhovem Gradcu, ki pomeni poseben, izviren ali samonikel. Sedmak pomeni sedmorojenega otroka ali sedmega sina. Priimek Slavec je zelo star priimek, ki se pojavi že okoli leta 1300 v zaledju Kopra in Trsta. Nastal je iz metafore lastnosti pojočega ptica slavca ali starega slovenskega osebnega imena Slavko, Slavoj. Slejko je izvorno vipavski priimek pod Čavnom. Nastal je kot vzdevek iz narečnega

glagola šlekati, ki pomeni govorno napako, jecljanje. Priimek Sorč je nastal iz staroslovenskega osebnega imena Zor ali Zora. Vipavski priimek Trkman je nastal iz glagola trkati v pomenu gruliti, po človeku, ki je veliko govoril. Trošt je nastal iz glagola troštati se, v pomenu upati si, dovoliti si. Češornja iz Breginjskega kota je povezan z glagolom česati, česrati, ki pomeni človeka, ki češe, česra volno. Priimek Bajc je nastal iz besede bajati, ki pomeni čarati. Peljhan je nastal iz vzdevka pelehan, ki pomeni pegastega človeka.

Priimek Sabotič izvira iz Breginjskega kota. Možnih je več razlag, od uskoškega, židovskega izvora do priimka, ki je povezan z dnevom soboto. Med priimke, katerih pomen je nejasen, skrivnosten sodi zagotovo priimek Kozlovič. Pojavlja se v Istri, tako na slovenski kot hrvaški strani. Priimek je težko razložiti, ni povezan z živaljo kozo ali pastirjem koz. Po domnevi je lahko tudi uskoškega izvora. Rustja se prvič omenja v urbarjih krajev Skrilje, Kamnje in Vipavski Križ katerega izvor je nejasen. Lahko, da je nastal iz besede grušt ali rušt v pomenu za zidarski oder ali lesene ostrešne tramove.

Priimek s človekom živi, se deduje. Nekateri so že izumrli, nekateri še bodo. Lahko pa se tudi pojavljajo v drugih državah. Slovenci smo lahko ponosni na svoje bogato kulturno izročilo in zgodovinsko dediščino, v katero kot pomemben del zagotovijo sodijo tudi družinska drevesa in priimki z njihovim izvorom ter pomenom. Področje rodoslovja in imenoslovje priimkov ponuja tako poklicnim kot ljubiteljskim raziskovalcem še precej prostora in neodkritih zadev. Rodoslovno delo zahteva veliko vztrajnosti, natančnosti, volje in zagotovo večletno raziskovanje. Pričakovati je, da bo Mamić kot rodoslovec in član Slovenskega rodoslovnega društva izdal v bližnji prihodnosti še kakšno knjigo o zgodovini primorskih priimkov, kar nakazuje tudi naslov knjige Priimki. Primorska 1.

Matej Ocvirk

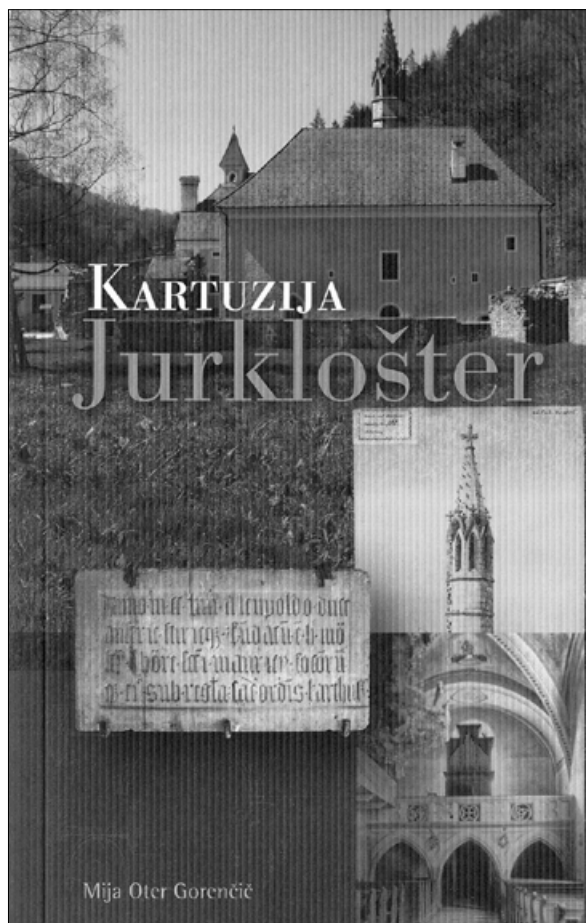
Kartuzija Jurklošter

Mija Oter Gorenčič, *Kartuzija Jurklošter*. Ljubljana: Založba ZRC, 2021. 95 strani.

Kartuzija Jurklošter je umetnostnozgodovinski spomenik, ki vedno znova preseneča. Vsaka raziskava tega skritega bisera ob potoku Gračnica postreže z nepričakovanimi odkritji, ki odstirajo njegovo veličino in pomen v širšem evropskem prostoru. Dolina, v kateri je bila postavljena kartuzija in njena cerkev, sta bili v srednjem veku na ozemlju sedanje Slovenije prvi, ki sta imeli za svojega zavetnika sv. Mavricija. Njega so v Evropi častili le predstavniki najvišjega plemstva. Pomena in ugleda samostana se je zavedala tudi najelitnejša rodbina na slovenskih tleh, grofje in knezi Celjski, naklonjeni pa so mu bili tudi Habsburžani. Čeprav je Celjanom uspel preboj v vrh (srednje)evropske politike in je njihov vpliv in interes segal širom po Evropi, je imel Jurklošter v njihovi osebni zgodovini pomembno propagandno in memorialno vlogo, ki vedno znova osupne.

Knjižica – žepnica prinaša najnovejša odkritja o umetnostni zgodovini kartuzije, njenem zgodovinskem razvoju in širšem evropskem pomenu, razkriva pa tudi najverjetnejše mesto groba Veronike Deseniške, prepovedane ljubezni celjskega grofa Friderika II. Nekaj jurkloštrskih menihov je doživelo častitljivih sto let, kar je svojevrsten namig na inspirativno geografsko in duhovno okolje, v katerem so živeli in delovali. Nekdanja kartuzija privlači še danes. K naselitvi je privabila občutljive posameznike, ki so tu iskali navdih za ustvarjalno delo, številni pa jo obiščejo v želji, da bi tu našli stik z naravo in samim seboj.

Avtorica knjižice Mija Oter Gorenčič si želi, da bi se vrednosti in bogastva kartuzije zavedli tudi v 21. stoletju in jo predstavljali s ponosom. Jurklošter je namreč izjemnega pomena ne samo v umetnostni zgodovini slovenskega prostora, marveč v celotni kartuzijanski zgodovini ter celo v kulturni in politični zgodovini Evrope. Kartuzija Jurklošter

naj postane trden temelj nacionalne in evropske identitete.

Avtorica je v začetku knjižice zelo strnjeno opisala zelo strog kartuzijanski red – red brez napa-ke, z vsemi njegovimi posebnostmi v primerjavi z drugimi samostani, ki olajšajo razumevanje, zakaj so njihovi menihi oz. dobrotniki ustanavljali svoje samostane – kartuzije na zelo visokih gorskih planjavah, na nižjem svetu pa v hribovitih, odročnih in zelo slabo naseljenih krajih. Kartuzijani so bil zelo samotarski samostanski red. Njihova glavna naloga je bila skupna molitev večkrat na dan, pogosta osebna molitev in branje (študij) svetega pisma. Niso imeli nobenih šol ali internatov za dijake, redno niso smeli pomagati v krajevnem dušnem pastirstvu, razen zelo redko v skrajnih potrebah, v bolnišnicah niso obiskovali bolnikov. Skratka, živeli so samo v svoji samotarski samostanski skupnosti. Tudi v samostanski skupnosti so bili stiki med menihi redki in še ti predpisani. Zaradi ohranjanja zdravja so imeli vsak teden večurni pohod v naravo, če je le bilo mogoče predvsem v gozd. Pot je

morala biti izpeljana tako, da ni šla mimo nobene hiše. Sprehajalna meniška skupina naj ne bi srečala nobenega človeka.

V zahodnoevropskem prostoru so začetke menišstva predstavljale različne oblike puščavništva, ki so jih prakticirali v samoto preseljeni posamezniki – eremiti. Njihova želja je bila živeti predvsem z duhovnostjo prežeto življenje. Prelomnico predstavlja čas okoli leta 529, ko je sv. Benedikt iz Nursije na Montecassinu, okoli 130 km jugozahodno od Rima, ustanovil prototip zahodnoevropskega samostana. Od tedaj pa vse do 11. stoletja so se po Evropi ustanavljali samo benediktinski samostani, zaradi česar to stoletje imenujemo benediktinsko stoletje. Številni samostani so bili ustanovljen vzdolž romarskih poti, zlasti k najbolj priljubljenim romarskim ciljem, ki so bili v srednjem veku poleg Jeruzalema še Rim in Santiago de Compostela, kasneje med drugimi tudi Köln.

Samostani so bili (razen kartuzijanskih) v srednjem veku ne samo duhovna, marveč tudi intelektualna, umetnostna, kulturna in gospodarska središča. Z njimi je bilo kar najtesneje povezano evropsko plemstvo, ki si je v iskanju večnih molitev in večnega spomina svoje zadnje počivališče zelo pogosto izbiralo prav v samostanih. Vse intenzivnejše povezovanje s plemiči pa je povzročilo, da so slednji samostane bogato obdarovali in jim posredovali tudi najbolj kakovostne umetnike in umetnine. S tem so se poskušali odkupiti za grehe in pregnati strah pred večnim pogubljenjem. Hkrati so poskrbeli za gospodarski in umetnostni razvoj samostana in lastno vizualno propagando. Sčasoma so si nekateri samostani gmotno zelo opomogli in s tem pridobili na ugledu. Na področju umetnosti se je to najbolje izrazilo s tretjo prezidavo cerkve v burgundskem Clunyju, največje sakralne stavbe v Evropi do dokončanja rimske bazilike sv. Petra. Paradoksalno je bil prav samostan v Clunyju ustanovljen leta 910 kot center tako imenovane clunyske reforme, s katero so bile v samostansko življenje uvedene korenite spremembe. Posvetno plemstvo pa je to le še bolj privlačilo in nekaj samostanov je nesluteno obogatelo.

V 11. stoletju je vse več menihov izražalo nestrižnanje z materialnim bogatenjem benediktinskega reda in oddaljevanja od prvotnih pravil sv. Bene-

dikta, ki so temeljila na znamenitem reku *Ora et labora*, moli in delaj. Izza zidov benediktinskih samostanov so začeli prihajati menihi, ki so videli svoje poslanstvo v tem, da bi z nekaj somišljeniki na samotnem kraju prakticirali ideal meniškega življenja. V takih okoliščinah so se oblikovali novi meniški redovi, ki so združevali klasični, torej skupinski oziroma cenobitski način življenja z eremitstvom. Med novoustanovljenimi reformnimi redovi so bili kamaldulci, valombrozi, premonstratenci, gramontezi in drugi. Na slovenskih tleh so se od reformnih redov naselili le cistercijani in kartuzijani. Cistercijanska samostana sta bila ustanovljena v Stični in v Kostanjevici na Krki, kartuzijani pa so pri nas postavili kar štiri postojanke, in sicer samostane Žiče, Jurklošter, Bistro in Pleterje.

O ustanovitelju kartuzijanskega reda sv. Brunu iz Kölna v tem prikazu knjige ne bomo veliko pisali, ker je o njem v slovenskem cerkvenem tisku že dobro obravnavan. Sv. Bruno je bil ustanovitelj prvega kartuzijanskega samostana na nadmorski višini ok. 1155 metrov, ki so jo imenovali po skalnih pečinah *Massif de la Chartreuse*, ki so se dvigale nad njo, latinsko poimenovane za *Chartreuse de Cartusia*. To ime je prevzel novi red (l' *Ordre des Chartreux* – red kartuzijanov), ki ga je Brunova skupina s svojo naselitvijo nevede in nehote ustanovila. Na tem mestu še danes deluje kartuzijanski samostan imenovan Velika kartuzija, ki je tudi sedež generalnega priorja reda in matični samostan vseh kartuzijanskih naselbin. Za življenja sv. Bruna je bilo ustanovljenih še precej kartuzijanskih samostanov. V enem od njih je Bruno 6. oktobra leta 1101 umrl. Za svetnika je bil razglašen leta 1514. Priorji vseh tedanjih evropskih kartuzij so se v Veliki kartuziji na zasedanju prvič zbrali v letu 1141. Za emblem reda, izpričan od 17. stoletja dalje, velja krogla sveta s križem nad njo in napisom "*Križ stoji, svet se vrti.*"

Kartuzijani, po barvi njihovi kut imenovani tudi beli menihi, so se na slovenskih tleh naselili v 12. stoletju. Njihova prva naselbina je bila žička kartuzija, ki je z ustanovitvijo v letu 1151 postala prvi kartuzijanski samostan v Svetem rimskem cesarstvu zunaj romanskega jezikovnega območja, zaradi česar ima v zgodovini reda posebno mesto. Ustanovitelj samostana je bil štajerski mejni grof Otokar III. iz rodbine Traungaucev. Izjemno vlogo je Žička kartuzija v zgodovini kartuzijanskega reda

odigrala tudi v času velike cerkvene shizme, ki je trajala od leta 1378 do leta 1417. Zato so morale tiste kartuzije, ki so ostale zveste rimskemu papežu, določiti svoj sedež in izbrati novega generalnega priorja. V letih od 1391 do 1410 je bil sedež generalnega priorja rimske obediencie prav v žički kartuziji. Med letoma 1398 in 1410 je prvo kartuzijo v srednjeevropske prostoru kot generalni prior vodil znameniti Štefan Macrone (ok. 1350-1424), ki si je sam intenzivno prizadeval za konec razkola. Žičam je sledila kartuzija Jurklošter, ki se ji bomo posvetili v nadaljevanju, na tem mestu pa naj poudarimo le, da njen pomen komaj kaj zaostaja za pomenom žičkega samostana. Jurkloštrski samostan je bil komaj druga kartuzija v cesarstvu, ustanovljena zunaj romanskega govornega območja. Tretjič so se na slovenskih tleh kartuzijani naselili po zaslugi koroškega vojvode Bernarda Spanheimskega in njegovega sina Ulrika III. po sredini 13. stoletja in sicer v Bistri pri Vrhniki. Za zadnji samostan kartuzijanskega reda pri nas pa je poskrbel celjski grof Herman II., ki je v začetku 15. stoletja bele menihe naselil v Pleterjah pod Gorjanci.

V primerjavi z razvojem kartuzijanskega reda v nekaterih drugih državah velja izpostaviti presenetljivo zgodnjo naselitev kartuzijanskega reda na slovenskih tleh in pa relativno veliko število kartuzij na majhnem geografskem prostoru. Samostana Jurklošter in Bistra sta bila razpuščena že v 16. stoletju, medtem ko sta se kartuziji Žiče in Bistra obdržali vse do 18. stoletja. Slednji sta bili zaradi kontemplativnega načina življenja razpuščeni v sklopu reform cesarja Jožefa II., ki je kartuzijanske samostane prepoznal kot "nekoristne" in "neuporabne" za širšo družbo, saj se beli menihi niso ukvarjali ne s poučevanjem dijakov, ne z oskrbo bolnih, prav tako pa niso opravljali dušnopastirskega dela po župnijah.

Leta 1899 je kartuzijanski red odkupil nekdanji samostan Pleterje in začel z gradnjo nove kartuzije. Obnovitvena dela so bila končana s posvetitvijo pleterske cerkve 4. novembra 1904. Zdaj je kartuzija Pleterje eden od 19 še delujočih kartuzijanskih samostanov tega reda v svetu. Skupno živi v kartuzijanskih postojankah po Evropi, v Združenih državah Amerike (Vermont), Južni Ameriki (Argentini) in Južni Koreji okoli 370 menihov. V Evropi je zdaj aktivnih tudi pet ženskih kartuzijanskih

samostanov z okoli 75 redovnicami. Ti obstajajo v Franciji, Španiji in Italiji.

V srednjem veku so kartuzijani postali elitna skupina znotraj zahodnoevropskega menišstva, s čimer so bili še privlačnejši za najambicioznejše in najvplivnejše evropsko plemstvo. To jih je začelo bogato gmotno podpirati, kar je privedlo do snovanja vse kompleksnejših arhitekturnih objektov. Kartuzijanske cerkve, ki so načelno bile brez kakršnegakoli kiparskega ali slikarskega okrasja, so se ponekod spremenile v zakladnice srednjeveške umetnosti, tudi nekaterih njenih najpomembnejših del. Kljub temu se je red zapisal v zgodovino z besedami *carthusia nunquam reformata quia nunquam deformata*, kartuzijani niso bili nikoli reformirani, ker niso bili nikoli deformirani.

Zdaj pa naposled še k ustanovitvi kartuzije Jurklošter v nemirnih časih zadnjih desetletij 12. stoletja. Kartuzija Jurklošter je bila osnovana okoli dve desetletji po naselitvi kartuzijanov v ne tako oddaljenih Žičah. Ustanovitev jurkloštrskega samostana na desnem bregu potoka Gračnice v samotni gozdnati dolini v Savinjski krajini, je v zvezi s cerkveno političnimi cilji njenega ustanovnika, škofa Henrika I. iz Krke na Koroškem, ki je krško stolico (zdaj škofija v Celovcu) vodil v letih od 1167 do 1174. Izbrano območje je ležalo pod jurisdikcijo oglejskega patriarhata, krški škof pa je želel s to ustanovo pridobiti nad ozemljem škofijske pravice in nova meniška naselbina mu je prinesla velik družbeni ugled. Dolina Gračnice je bila del posesti, ki jo je leta 1035 podedovala sv. Ema Krška in jo je nato poklonila leta 1043 ustanovljenemu samostanu v Krki na Koroškem.

Ustanovna listina za kartuzijo Jurklošter ni ohranjena. Njeno ustanovitev zato postavljamo širše v čas krškega škofa Henrika I. Najstarejši ohranjeni pisni dokument o kartuziji je listina papeža Aleksandra III., ki je bila spisana 3. junija (najverjetneje) leta 1173. Naslovil jo je na drage sinove, priorja in brate kartuzijane. Iz nje izvemo, da je škof Henrik I. papežu sporočil, da je na svojem ozemlju in na posesti z imenom Jurklošter po navdihu Božje milosti, po nasvetu in s soglasjem prošta in kapitlja krške cerkve ter njenih ministerialov ustanovil kartuzijanski samostan in menihom podelil toliko dohodkov in posesti, da bodo lahko primerno ži-

veli. S to listino je papež sprejel samostan skupaj s celotno pripadajoče posestjo v svoje varstvo.

Toda novo ustanovljeni samostan v Jurkloštru se ni dolgo obdržal pri življenju. Še pred koncem 12. stoletja so se življenjske razmere v kartuziji tako poslabšale, da je krški škof Ekehard leta 1199 samostan razpustil. V pismu, ki so ga priorji, zbrani na generalnem kapitlju maja 1199, poslali tedanjemu krškemu škofu, je navedeno, da menihi v Jurkloštru niso hoteli ali pa niso mogli živeti po kartuzijanskih pravilih. Generalni kapitelj jih je zato prepustil »Bogu in samim sebi«. V Veliki kartuziji zbrani priorji so med drugim zapisali tudi, da se jurkloštrski menihi lahko vrnejo v red, če bi to želeli oni in krški škof, ki naj jim pri tem pomaga. Z veliko verjetnostjo lahko domnevamo, da je vsaj nekaj jurkloštrskih menihov našlo zatočišče v bližnji žički kartuziji.

13. aprila 1200 je krški škof Ekehard izdal listino o ukinitvi kartuzije in ustanovitvi proštije. V tem dokumentu je navedeno, da so kartuzijani, ki so jih naselili njegovi predniki, onečastili svoj red, ker so preveč hlepeli po premoženju, o čemer se je prepričal tudi vizitator samostana in o tem poročal generalnemu kapitlju. Da ne bi še naprej kršili redovnih statutow, so bili jurkloštrski kartuzijani razpuščeni. Iz obeh dokumentov sledi, da menihom, živečim v Jurkloštru ni uspelo pridobiti sredstev, ki bi jim omogočalo dostojno življenje. Zaradi tega so se posluževali načinov, ki so bili v nasprotju z načeli kartuzijanskega reda, kar je vodilo v razpust. Krška proštija ustanovljena namesto razpuščene kartuzije se zadnjič omenja v nekem dokumentu iz leta 1223.

Konec prvega desetletja 13. stoletja je bila kartuzija v Jurkloštru ponovno ustanovljena. V njej so se spet naselili beli menihi. Ustanovitelj tokrat ni prihajal iz cerkvenih krogov temveč iz posvetnega plemstva. Ustanovitev samostana je bila v visokem srednjem veku eno od tipičnih dejanj predstavnikov visokega plemstva in svojevrstni statusni simbol. Samostan Jurklošter je 9. septembra 1209 vnovič ustanovil avstrijski in štajerski vojvoda Leopold VI. Babenberžan, ki ga ena od arhivskih listin iz 13. stoletja opisuje kot *homo politicus et virtuosus*, torej kot miroljubnega in krepostnega človeka. Navedenega dne je v Mariboru izdal ustanovno listino, iz katere izvemo, da je v svoje du-

šno dobro in v dušno dobro svojih živih in mrtvih sorodnikov obnovil hišo kartuzijanskega reda z imenom Jurklošter in vanjo v čast našemu Gospodu Jezusu Kristusu, njegov sveti Materi Mariji in svetemu Janezu Krstniku znova naselil kartuzijane. Ob ustanovitvi je menihom določil meje njihove posesti, jim poklonil nekaj dohodkov in potrdil nekaj privilegijev. Apostolski sedež je samostan potrdil 13. junija 1212. Tega dne je papež Inocenc III. jurkloštrsko kartuzijo sprejel v svoje varstvo in s cerkvenimi kaznimi zagrozil vsem, ki bi menihe motili v miru njihove puščave.

Rodbina Babenberžanov je imela vse od leta 1192 v rokah laško gospodstvo, ki je pod Leopoldom VI. postalo ugledno gospodarsko, politično in cerkveno središče in je mejilo na posesti jurkloštrskega samostana. V času druge ustanovitve Jurkloštra je kartuzijo Žiče vodil prior Nikolaj, ki se v ohranjenih listinah omenja v letih od 1202 do 1211. Drugi ustanovitelj jurkloštrskega samostana je bil z žičko kartuzijo v pogostih stikih, kar dokazuje pet listin, ki jih je izdal v prid žičkega samostana, še več nadaljnjih listin pa kaže tesno povezanost priorja Nikolaja in štajerskega vojvode. Leopold VI. je za žičko kartuzijo izdal bistveno več listin kot za jurkloštrsko, s katero je poleg ustanovne listine z njegovim podpisom ohranjena le še ena, iz leta 1227. Vsako leto 15. avgusta so se Leopolda VI. kot svojega dobrotnika spominjali v obeh štajerskih kartuzijah velikokrat v stiku že pred letom 1209. To pomeni, da sta mu bila ta v tem delu cesarstva sicer povsem neznani meniški red in usoda njegove postojanke v dolini Gračnice dobro znana.

Marijina vas, Marof, Jurklošter ali vas na poti proti Laškemu – vprašanje lokacije spodnjega samostana pa je zadnje poglavje, kateremu se na kratko posvetimo v pregledu predstavljene publikacije. Kartuzija Jurklošter je bila zgrajena v času, ki ga zaznamuje obdobje tako imenovane zgodnjekartuzijanske arhitekture. Ena od njenih značilnosti je bila postavljanje dveh ločenih samostanov, zgornjega za menihe in spodnjega za brate – konverze. Tako je bila zasnovana tudi žička kartuzija, kjer stoji zgornji samostan v naselju Stare Slemene, cerkev, ki je bila del nekdanjega spodnjega samostana, pa v okoli dva kilometra oddaljenem Špitaliču. Ker je bila tudi jurkloštrska kartuzija ustanovljena še v 12. stoletju, je bila skupaj z njeno gornjo hišo gotovo

zgrajena tudi spodnja, vendar pa zdaj njena lokacija ni znana. Vprašanje lokacije spodnjega samostana pri kartuziji Jurklošter je zelo zapleteno in ga zato tukaj ne kaže obravnavati. Zelo verjetno sta bili dve

ločeni lokaciji zasnovani tudi še v času druge ustanovitve, devet let po razpustu prve kartuzije.

Jože Maček

Poklon rečiški lepotici

Boža Herek, *Rečiška lepotica: o gradnji cerkve Blaženega Antona Martina Slomška v Rečici pri Laškem in njeni zgodovini*. Laško: Vigred, 2020. 52 strani.

Predstavljena knjiga o »rečiškem svetišču« je izšla ob 20. obletnici posvetitve prve cerkve, posvečene blaženemu Antonu Martinu Slomšku in 220 let od njegovega rojstva.

Rečiška dolina je spadala pod pristojnost laške (nad)župnije okoli leta 1257 od njene ustanovitve. Med 14. in 16. stoletjem so ljudje na lastno pobudo postavili po nekaterih večjih vaseh kar precejšnje število manjših cerkva – podružnic, da bi s tem vernikom vsaj delno olajšali večurno hojo k obvezni nedeljski maši, ki jo stari ljudje in otroci seveda niso zmogli. Vendar so bile maše in drugi obredi v teh podružnicah le nekajkrat letno. Vodili so jih kaplani, ki jih je bilo pri vsaki župniji večinoma od štiri do pet.

Rečiški verniki so v preteklosti morali hoditi v k nedeljski maši v župnijsko cerkev v Laško. Bližje jim je sicer bila podružnična cerkev sv. Mohorja, ki je najstarejša podružnična cerkev laške (nad)župnije, sezidana leta 1421, ker pa ta stoji na višini 784 m na Šmohorju, verniki iz Rečiške doline tamkajšnjih redkih maš niso pogosto obiskovali.

Ko je nastopil vladavino cesar Jožef II. (1780–1790), ki je bil velik reformator, je prišlo do velikih sprememb tudi na cerkvenem področju. Cesar je ukinil vse kontemplativne samostane (v katerih se menihi niso ukvarjali z šolstvom ali z dušnim pastirstvom), ter je v prid države (vendar za potrebe

Cerkve) zaplenil vsa njihova gospostva in drugo premoženje. Iz celotnega zaplenjenega samostanskega premoženja je v vsaki deželi ustanovil posebno paradržavno finančno ustanovo – Verski sklad, iz katere je začel plačevati redne mesečne plače in pokojnine duhovnikom v dušnem pastirstvu in poskrbel za kritje drugih z versko dejavnostjo povezanih stroškov. S jožefinsko farno regulacijo so pri skoraj vseh dotedanjih podružnih cerkvah ustanovili nove župnije, imenovane kuracije, vikariate ali duhovnije, ki so bile ustanovljene zato, da bi olajšali hojo vernikov k nedeljski maši. Po tedanjih cerkvenih predpisih je bila udeležba vernikov pri nedeljski maši v domači farni cerkvi obvezna. Cesar Jožef II. pa je menil, da če Cerkev in država zahtevata od vernikov udeležbo pri nedeljski maši,

jim morata država in Cerkev, seveda s pomočjo vernikov, postaviti nove farne cerkve v zmerni oddaljenosti od njihovih domov, da se jim omogoči udeležba pri nedeljski službi božji.

V okviru jožefinske farne regulacije so pri cerkvi Sv. Jederti nad Laškim, ki je bila prej podružnica nadžupnije Laško, ustanovili novo župnijo z istim imenom. Njej so iz ozemlja laške nadžupnije priključili tudi območje Zgornje Rečice. Toda tudi pot iz Zgornje Rečice k Sv. Jederti k nedeljski maši je kar dolga. Posebno težavna je bila nošnja rajnikov na pokop na tamkajšnje župnijsko pokopališče. Zato so si rečiški verniki dolgo želeli, da bi v svojem kraju postavili svojo cerkev in bi se izognili dolgotrajni hoji. Želeli so tudi, da bi bila njihova cerkev posvečena lavantinskemu škofu Antonu Martinu Slomšku, ki je bil v teh krajih sila spoštovan in cenjen, ob načrtih za gradnjo cerkve v Rečici pa je že potekal postopek za njegovo beatifikacijo.

Prvo neposredno pobudo za graditev cerkve in pokopališča v Rečici je dal posestnik Nikolaj (domačini so ga klicali Miklavž) Šergan, eden od največjih kmetov v tamkajšnji okolici, ki je imel poleg 96 hektarov velikega posestva še mlin. V prvi svetovni vojni so ga kot avstrijskega vojaka na vzhodni fronti zajeli Rusi in je bil precej časa v ujetništvu v Sibiriji. V težkih razmerah ujetništva se je zaobljubil, da če se bo zdrav vrnil, bo v zahvalo postavil večjo kapelo. Po srečni vrnitvi domov, je Šergan, čeprav še dokaj mlad, postal cerkveni ključar pri župnijski cerkvi pri Sv. Jederti. To je bilo zelo pomembno, saj je zaradi te funkcije lažje prevzel vodenje gradnje nove cerkve v Gornji Rečici, predvsem pa zbiranje gradbenega materiala ter denarja za njeno gradnjo in to vse od začetka do konca. Gradnjo je uradno vodil stavbni odbor, ki je bil ustanovljen 3. februarja 1935, v katerem je bilo kar nekaj izredno zavzetih članov, vsebinsko pa je vso gradnjo vendarle vodil Nikolaj Šergan. V domači okolici so začeli s pridobivanjem gradbenega materiala. Tedanji ban Dravske banovine je leta 1930 dovolil pobiranje prispevkov za gradnjo rečiške cerkve po vsej banovini, ljubljanski in mariborski škof pa sta dovolila zbiranje sredstev po vseh župnijah obeh škofij.

Za izdelavo načrta so Rečičani izbrali najboljšega mojstra za načrtovanje sakralnih objektov, tedaj profesorja na gradbeni fakulteti v Ljubljani,

arhitekta Jožeta Plečnika. Nanj sta se obrnila Nikolaj Šergan in njegova žena Helena, s prošnjo da bi narisal načrt za votivno kapelo. Plečnik je prišel v Rečico in sam določil lokacijo za cerkev na Brosišču, na zemljišču, ki ga je za gradnjo cerkve podaril domačin Matija Golouh. Dokončno izdelavo načrtov pa je Plečnik zaupal svojemu asistentu, inženirju Janezu Valentinčiču, ki je načrte izdelal pod vodstvom svojega učitelja in mentorja.

Zidavo nove cerkve v Rečici v čast Antonu Martinu Slomšku je odobril mariborski škof dr. Andrej Karlin. Škof je določil, da bo za čas, ko Slomšek še ne bo proglašen za blaženega, patron cerkve v Rečici njegov krstni zavetnik sv. Anton Puščavnik.

Ker denarja za gradnjo ni bilo lahko zbrati, je izgledalo, da bo načrte potrebno opustiti. Ko je nekoč šel Miklavž Šergan k svoji hčerki v Griže, naj bi okoli enajste ure zvečer Nežika šla po vodo in zagledala na Brosišču, prav tam, kjer zdaj stoji cerkev, močno svetlobo. Tudi na njegovem domu so Šerganova žena in otroci videli osvetlitev, videlo se je kamenje in pesek. Osvetlitev je trajala približno pol ure, nato je svetloba ugasnila. Ko je okoli polnoči Šergan prišel domov, ga je žena vprašala, če je videl, kaj je bilo na Brosišču in da se bo cerkev morala zidati. Svetloba se je ponovila še naslednjo noč. Šergan, njegova žena in Rečičani pa so to osvetlitev šteli kot božje znamenje, naj se na Brosišču sezida cerkev.

Po odobritvi gradnje in izdelavi načrtov se je začela zidava cerkve, ki jo je prevzel znani podjetnik iz Ljubljane Matko Curk, ki je bil kot gradbenik skrajno soliden. Rečičani so se sami lotili določenih del, kopali so pesek, ravnali teren, Martin Jeran je napravil apnenico in začel v njej žgati apno. *“V Rečico je prišel strelski mojster Blaž Kurnik iz Govc, po dolini je pokalo, da se je vse kar treslo. Ljudje so od veselja jokali, saj so dočakali, da se bo v Rečici prvič zidala cerkev”*, je zapisal Šergan. Kamenje za klesane robove so pripravljali v bližnjem gozdu, nekaj so ga pripeljali od drugod, pesek so kopali in sejali kar na gradbišču. Za gradbeno dovoljenje so zaprosili julija 1936, z gradnjo pa so pričeli 10. avgusta 1936, že 20. septembra istega leta so na vogalu cerkvene stavbe vzdali temeljni kamen. Mojster Plečnik je rečiško gradbišče obiskal še isto leto, da si je stavbo strokovno ogledal in pohvalil zidavo.

Cerkev je bila z velikim odrekamjem in prizadevanjem domačinov sezidana v treh letih, od pomladi 1936 do 1938. Poleg cerkve pa so v Rečici dobili tudi svoje pokopališče.

Vodja gradnje, Miklavž Šergan, je bil zelo praktičen mož, a kljub temu, so se tekom gradnje pojavljale težave, saj potrebnega denarja ni bilo mogoče zbrati. Znotraj stavbnega odbora je prišlo tudi do navzkrižij, tako da je bil Šergan tik pred tem, da opusti vodenje gradnje nove cerkve. Pozneje je zapisal: *“Ko sem šel zvečer v posteljo in nisem mogel zaspati, sem v mislih rekel – Slomšek, Slomšek, pomoči, pomoči, v stiskah sem, denarja ni. In v tistem sem zaspal in od tistega časa je denar prihajal, še danes ne vem od kod. Zmeraj je bilo za sproti in sem izplačal okoli 200.000 dinarjev, brez vsakega posojila, vsakemu vsak dinar. Vse je popolnoma izplačano.”* Dolgove so dokončno poplačali leta 1944. Zadnji denar naj bi prišel – tako Šerganov vnuk Tone Dornik – ob 20 letnici blagoslovitve cerkve, leta 1959, takratnih neznatnih sto dinarjev. Šerganova žena Helena je skrbno spremljala vsa moževa prizadevanja za gradnjo cerkve in je opogumljala moža, ko je bil na koncu moči in je izgubljal pogum. Vedno ji je uspelo moža ponovno opogumiti. Vedno je vztrajala: *“Cerkev se mora zgraditi!”*

20. maja 1939 je mariborski škof Ivan Jožef Tomažič ob asistenci laškega dekana msgr. dr. Franca Kruljca in drugih duhovnikov, cerkev blagoslovil in začasno posvetil Slomškovega krstnemu patronu Sv. Antonu Puščavniku. Kljub temu, da so v tistem času Slomškovo beatifikacijo že pričakovali, je pa potem trajalo še natančno 60 let, da je Slomšek postal blaženi – na cerkveni slovesnosti v Mariboru, 19. septembra 1999. Čez leto dni (17. septembra 2000), pa je bila rečiška cerkev končno posvečena blaženemu škofu Slomšku, kakor so si Rečičani želeli že pred začetkom gradnje.

V tem zapisu ni podrobneje opisana zunanost in notranost cerkve in poudarjena njena umetnostna vrednost, ker je to razvidno iz naslovne strani predstavljene knjige in iz 34 barvnih fotografij. V knjigi so objavljeni kratki zapisi o pobudniku za postavitev cerkve v Zgornji Rečici Nikolaju Šerganu, o arhitektu Jožetu Plečniku, iskalcu slovenske identitete, ki je stal v ozadju načrtovanja, dejanskega načrtovalcu arhitektu Janezu Valentinčiču in gradbenemu podjetniku Matku Curku.

Knjižica je poklon rečiški lepotic – cerkvi, ki je bila zgrajena zaradi neuničljive volje in vztrajnosti domačinov.

Jože Maček

»Postava želodca je močnejša kot vse druge postave«

Mojca Šorn, *Pomanjkanje in lakota v Ljubljani med veliko vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2020. 303 strani. (Zbirka Razpoznavanja/Recognitiones; 42)

»Kmetica prodaja jajca po znatno višji od določene cene in gospodinja, ki nakupuje, ji zato zagrozi s policajem. Kmetica ji odbrusi, da naj kar iz policaja naredi Eierspeis, pobere košaro in odide.«

»Zakaj v Ljubljani primanjkuje mleka? Ker v prehranjevalnem uradu sedijo sami biki.«

Opisa, povzeta po dnevnških zapisih Frana Milčinskega, nista edina humorna vložka v obravnavanem delu dr. Mojce Šorn, znanstvene sodelavke Inštituta za novejšo zgodovino. Še več jih je, nekaj tudi v likovni obliki. A to seveda ni prva odlika monografije avtorice o nadlegah in težavah Ljubljančanov v času prve svetovne vojne. In tudi ne najpomembnejša. Te so vidne v obdelavi teme, ki je bila za Ljubljano že delno raziskovana. Tematike se loti sistematično, z navedbo že znanega, kombiniranega z obdelavo novih arhivskih virov, časopisnih vesti in dnevnških zapisov, domače in tuje literature. Postavi jo v časovni in krajevni okvir. S prikazom preskrbe Ljubljanec pred prvo svetovno vojno, katere pomanjkljivosti se pokažejo med vojno, in s predstavitvijo vojnega sistema preskrbe v Avstriji ustvari uvod za glavna štiri poglavja.

V poglavju Preskrba Ljubljanec med prvo svetovno vojno in neposredno po njej strukturo besedila določajo leta vojne. Vsakemu se avtorica posveti posebej. Prikaže pravno osnovo ravnanja države na

področju preskrbe z živili, stanje v državi, nato se posveti stanju v Ljubljani in okolici. Obdela vsako posamezno živilo, našteva, s katerimi ukrepi, ki so bili v pristojnosti ljubljanskega magistrata, je ta skušal blažiti položaj, ki so ga povzročale nezadostne, od države določene količine najnujnejšega za preživetje. Prikaže kaznovalno politiko pri prestopkih, povezanih s preskrbo. Naslovi podpoglavij o posameznih letih so citati, povzeti iz virov. Z njihovo izbiro je avtorici uspelo zgovorno ponazoriti tisto, o čemer poglavja govorijo. »Naša država ima za mnogo mesecev dovolj žita na razpolago,« so zatrjevali leta 1914, »Varčujte z živili /.../« so spodbujali leta 1915 in »V deželi vlada lakota in pomanjkanje« so ugotavljali leta 1918. V razmerah čedalje večjega pomanjkanja je tudi dobrodelna dejavnost postajala vse skromnejša. Tudi naslovi sami posameznih razdelkov znotraj samega leta so zgovorni. V vseh se pojavlja naslov *Uredbe, omejitev in prepovedi*, le leta 1918 ga ne več. Razlog je očiten. V tem letu sploh ni več sprejetih velikih zakonodajnih določil glede preskrbe, saj so že obstoječa bila brez pomena ob poraznem stanju zalog živil. Razmere so postale

nevzdržne, nezadovoljstvo se je pokazalo tudi z demonstracijami žensk.

Ob koncu vojne se je zamenjal naslov, na katerega so se iz Ljubljane obračali v želji pridobitve živil. Dunaj je zamenjal Zagreb in iz Hrvaške so pričakovali predvsem žito. Del poglavja, ki govori o stanju po koncu vojne, pokaže, kako je politično navdušenje za združitev s Hrvati dušilo razočaranje nad njimi ob pošiljkah slabih in pokvarjenih živil, ki so jih na zahteve iz Ljubljane poslali iz Hrvaške.

V četrtem delu navaja povečan pomen žensk v družbi, prikazovanje tujih zgledov glede uživanja manj uporabljanih sestavin jedi (krompirjeva moka, koruzna moka), podrobnosti iz vsakdana, nasvete za prehrano, tudi tako bizarne primere kot je npr. kuhana solata, prikazuje čedalje večjo draginjo. Prikaže nove strategije preživljanja, nato prej malo ali večinoma sploh ne uporabljana živila in nadomestke za živila. Pri omembi kuhanja v času pomanjkanja ne gre mimo Varčne kuharice Marije Remec, v kateri prevladujejo recepti za jedi iz krompirja ter koruzne, ajdove in ječmenove moke pa tudi mešanic stročnic. To so bile v času vojne relativno bolj dostopne sestavine. Predstavi recepte, ki pred vojno niso bili poznani. Nekaj pozornosti nameni tudi Jakobu Dimniku, slovenskemu učitelju, ki je gospodinjam poleg nasvetov o izbiri do tedaj manj uporabljanih vrst živil namenil tudi nekaj nasvetov o uporabi ostankov hrane. Posebno poglavje je bila proizvodnja nadomestkov, ki se je široko razmahnila v Nemčiji, v manjši meri pa ji je sledila tudi avstrijska politika. Nemška vlada je vodila njihov register in marca 1918 so na njem beležili 11.000 nadomestkov, med katerimi je bilo kar 837 različnih tipov nadomestkov klobas. Pri tem so svoj polet dobili goljufi, ki so brezvestno jemali denar za npr. »jajčni nadomestek«, ki ni bil nič drugega kot obarvana moka ali za »nadomestni poper«, ki je vseboval 85 odstotkov pepela. Nekateri pa so v nadomestke mešali celo strupene sestavine. Najbolj zanimivi med 35 nadomestki za kavo, živilo, brez katerega bi se sicer dalo preživeti, so bili deli rastlin (peteršiljeve korenine, zelena, repa, repini, jabolčni in krompirjevi olupki, bezgova in semena, želod, kostanj, bučna in robidične peške). Navedenim receptom in nadomestkom v pomoč so bila tudi predavanja o ustvarjanju zaloga hrane in njihovi pravilni hrambi.

Oblasti so prebivalcem svetovale, naj gojijo zelenjavo povsod, kjer se da. V Ljubljani so se prve vojne njive pojavile spomladi 1915, naslednje leto pa so se iz obronkov mesta razširile v samo središče. A je ta samooskrba mnogim sivila lase, saj so za premik pridelka potrebovali dovoljenje (kar je prineslo ure in ure čakanja na uradih), ob prejemu katerega pa so morali oddati nakaznice za živilo in se odreči preskrbi, ki so je bili deležni od mestne aprovizacije. In če so mestne oblasti desetletja pred tem iz mest izrinjale rejo domačih živali, so jo med prvo svetovno vojno znova propagirale. Med množico živali, ki naj bi jih redili po mestih v tujini, so Ljubljančani ostajali pri kokoših. Glede propagiranja lova na vrane, »*katerih meso da je jako okusno in ki daje posebno dobro juho*« pa avtorici ni uspelo pridobiti podatkov.

Ob nemoči državnih in lokalnih oblasti, da bi poskrbela za redno preskrbo, so se meščani zatekali na podeželje. Milčinski si je zapisal: »/.../ *kako ugodno je, da ima človek kmetsko žlahto*.« Meščani pri romanjih z nahrbtniki na deželo za denar niso dobili ničesar, le za blago kot npr. tobak, sladkor ali kavo. Žandarji so prežali na srečneže, ki so se s težko izpogajanim živežem vračali v mesto in jim ga zaplenili. Kljub začasni omilitvi nadzora je prepoved zasebnega preskrbovanja za nekatera živila ostala v veljavi do konca vojne. A vojna je izčrpala tudi podeželje, zato so se meščani morali po blago podati na črni trg, kjer pa je bilo zanj potrebno odšteti večkratnike uradnih cen.

Poglavje z naslovom »*Varuj se bolezni*« avtorica začenja z ukrepi, ki so jih oblasti že pred in ob začetku vojne razglašale v skrb pred nalezljivimi boleznimi, ki bi jih lahko prinesli premiki vojakov. Z današnjega stališča varovanja zasebnosti, zlasti občutljivih osebnih podatkov, je zanimiv podatek, da je bilo odrejeno, da je potrebno hiše ali stanovanja bolnikov s kužnimi boleznimi označiti s tablam, na katerih je bilo z dobro čitljivimi črkami napisano ime bolezni. Ščasoma pa se je izkazalo, da je zdravje ljudi bolj kot nalezljive bolezni ogrožalo pomanjkanje hrane. Leta 1917 je bil posameznik v Ljubljani deležen le 600 do 800 kalorij dnevno, kadar pa ni bilo rednega dovoza hrane, pa celo samo 300 kalorij na dan. Pomanjkanje in lakota sta bila vzrok večje smrtnosti, ki se je v Ljubljani s predvojne 14,9 promila dvignila na 18,1 v letu 1918.

Posledice slabe prehrane so se posebej kazale pri otrocih in mladostnikih, ki so posledice nosili celo življenje. Tuberkuloza, tipična bolezen pomanjkanja, je v zadnjem letu vojne po številu žrtev presegla vse druge bolezni. V Ljubljani so se med vojno po 22 letih pojavile tudi črne koze, ob njej še kolera in griža, pa tudi pegasti tifus, do tedaj v naših krajih nepoznan. Kljub velikemu strahu so našteje bolezni povzročile relativno malo smrti. Vsekakor veliko manj, kot jih je vzela španska gripa. V Ljubljani so v Deželno bolnico prvo bolnico s špansko gripo sprejeli 16. avgusta 1918, jeseni pa so v sklopu drugega vala, ki je vrhunec dosegel oktobra, prebivalci slovenskih dežel že množično zbolevali. Tretji val španske gripe je v letih 1919 in 1920 med Slovenci skupaj terjal 1410 smrtnih žrtev. Po končani vojni sta še nekaj let vladala visoka umrljivost in nizka rodnost. Med boleznimi so prevladovala griža, tuberkuloza in pegasti tifus.

Zadnje poglavje avtorica nameni orisu odnosov med ljudmi, s someščani, med meščani in vaščani, opisu njihovih pogledov na sodržavljanje in oblasti. V čedalje večjem pomanjkanju osnovnih življenjskih potrebščin, zlasti moke in kruha, se je med ljudmi pojavljalo vse večje nezadovoljstvo. Za nastali položaj so iskali krivca. Našli so ga v mestni oblasti. Ta se je izgovarjala na lastno nemoč zaradi slabega ukrepanja dežele in države. Država pa je zopet prenašala razloge za stanje na antanto in njeno blokado ter na Ogrsko, ki je zadrževala

kmetijske pridelke zase. Drugi zaveznik, ki je zaradi premajhne pomoči padel v nemilost v ljudskih očeh, je bila Nemčija: po sklenitvi brest-litovskega miru in dovozu žita vanjo iz Ukrajine so še bolj zaživele že prej prisotne obtožbe, da pri preskrbi iz zasedenih pokrajin Nemčija namenja Avstro-Ogrski manjše deleže. Meščani so se pritoževali tudi čez svoje rojake na podeželju. Ti so v spremenjeni situaciji večkrat uživali ob ponižnosti, še pred vojno nad kmeti vzvišenih, hrano iščočih meščanov. Razmere so slabšale odnose tudi med prodajalci in njihovimi strankami. Slednje so sumničile prve, da namerno ustvarjajo pomanjkanje in kopičijo zaloge ter namerno, z željo po čim večjem zaslužku, slabšajo kvaliteto živil in jih, večkrat upravičeno, obtoževali vzvišenosti, arogantnosti in protežiranja posameznih kupcev. Ob vsem tem so se kupci jezili tudi nad neskončnimi urami, preživetimi v vrstah. Med čakanjem v njih je večkrat prišlo do prerivanja, nemirov in tudi poškodb, katerih žrtve so bili tudi otroci. Ob odsotnosti moških in skrbi gospodinj za dom je namreč bila šolskim in tudi predšolskim otrokom določena vloga čakanja v vrstah.

Če smo začeli z Milčinskim, pa z njim še zaključimo. Novembra 1916 je v svoj dnevnik zapisal: *»Kako smo shujšali. /.../ Če je vsak Ljubljčan shujšal povprečno za 3 kg, vrže kalo pri 40.000 120.000 kg ali 12 vagonov.«* A vojna se je končala šele čez dve leti!

Bojan Himmelreich

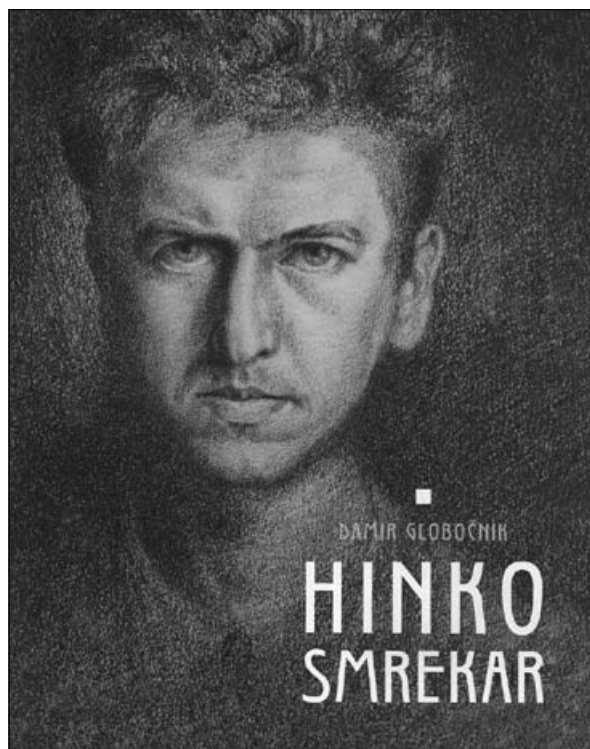
Treba je jesti, treba torej zaslužiti

Damir Globočnik, *Hinko Smrekar: kratek oris življenja in dela*. Ljubljana: Revija SRP (svoboda, resnica, pravica), zavod za založništvo na področju kulture in umetnosti, 2021. 159 strani.

Damir Globočnik, ki ga že vrsto let spremljamo kot izredno plodovitega, pronicljivega in natančnega popisovalca osebnosti, publikacij in fenomenov, ki povezujejo sferi zgodovine in umetnosti, si je za tokratni objekt raziskovalnega zanimanja izbral iskrivega, neulovljivega in prav umetniško muhastega posebneža Hinka Smrekarja, ki se s samosvojo – zdaj obešenjaško veselo, razuzdano, zdaj žalobno likovno govorico še danes nepozabno zatakne v oko vsakemu, še tako površnemu opazovalcu. Avtor je poskrbel, da lahko pokukamo v zakulisje nastanka teh umetnin, ki nas še danes nagovarjajo z isto svežino kot v času, v katerem so nastale, saj odslikavajo praktično brezčasne teme – človeški značaj, vrline, zmote, strahove in upanje, hkrati pa so nezgrehljiv pričevalci tedanje družbe in trenutka.

Pri vsem tem pa ni veliko manjkalo, da Smrekar, katerega prva študijska in poklicna želja je bila medicina, druga pa pravo – nikoli ne bi postal umetnik in bi se izgubil v anonimnost katerega izmed teh dveh »poštenih« poklicev. Včasih je prav, če človek še pravi čas proda in zapije nepotrebne študijske knjige!

Risanje (in slikanje) sta se Smrekarju namreč »ponujala« že od začetkov šolanja – že zgodaj so odkrili in pohvalili njegov talent, s katerim pa se priden in vzoren učenec seveda nikakor ni mislil preživljati, a zgodilo se je prav to. Svoj slikarski dar je razvijal že od začetka bivanja na Dunaju (1902) ter obiskoval različne risarske tečaje, posebno spodbudo pa je Smrekar dobil z vključitvijo v umetnostni klub Vesna, ko se je po prelomu s pravom preživljal s priložnostnimi naročili. Če je v tem obdobju še pomišljal in obžaloval izbiro ne-

donosnega poklica, pa se je s prvo razstavljen in dobro ocenjeno karikaturu v Beogradu (1904) ter študijskimi popotovanji na Dunaj in v München vendarle počasi sprijaznil s svojim poslanstvom. Dodatna spodbuda mu je bilo vsekakor sodelovanje s Cankarjem, ki je bil do mladega ilustratorja prav svetniško potrpežljiv in ljubezniv, delo zanj pa je bilo tudi Smrekarju verjetno balzam v primerjavi s pacanjem oglasov in drugih opravil za ljubi kruhek. Nasploh je Smrekar užival v viharjih, ki so jih sprožala njegova dela – »politično nekorekten« Slovanški tarok (1910/1911), »brezbožna in posmehljiva« Literarna pratika za leto 1914 ter številne karikature, ki jih je kakor »stenčas« razstavljal po ljubljanskih izložbah. A znal se je ponorčevati tudi iz samega sebe – s številnimi avtokarikaturami, avtobiografsko knjižico Henrik Smrekar – črnovojnik, v kateri je popisal/porisal svojo kariero v c. kr. armadi, ki ga je vpoklicala, zaprla in prelagala po različnih taboriščih in bolnicah, da ga je lahko končno kot »norca« izvrgla, in nenazadnje s svojimi, zelo resno mišljenimi, a v smeh skozi solze zaviti, jeremiadami nad svojo nemilo usodo umetnika na trgu.

Stalna skrb za gmotno preživetje je Smrekarju seveda slabšala precej hude zdravstvene tegobe (težave s pljuči, živci), »predpisane« droge so ga za nameček potegnile v vrtinec odvisnosti od opiatov,

ki se jim je sicer uspešno odtegnil, za nameček pa so ga obsedale še samomorilne misli.

Kot nepremagljiv umetnik preživetja je rezal svoj kos kruha z delom »za trg« (reklamami, ilustracijami, naročenimi deli) in (privatnim) poučevanjem, na vse kriplje pa si je prizadeval najti kako rednejšo zaposlitev – pri tem je ugotovil, da uspeh in občudovanje pri tem ne igrata posebno velike vloge; liberalci so v njem videli klerikalca in obratno, pri Jutru so se ga odrekli, njegove delodajalce pri Ilustriranem Slovencu pa je seveda motila Smrekarjeva ostrina.

Zase in »za dušo« pa je vendarle zmogel več – leta 1933 je izšlo Zrcalo sveta, apokaliptična napoved bližajočega se viharja, ki osupne s temačnim naturalizmom, vrednim Bruegela in Goye. Smrekar je bil mnogo več kakor izvrsten risar in karikaturist. Loteval se je tudi grafičnih tehnik in male plastike, nabožnega slikarstva, pri čemer se je zgledoval po mlajšemu Tonetu Kralju, njegov likovni izraz pa se je napajal v bizantinski ikonografiji.

Še mnogo je imel povedati – pred smrtjo se je denimo začel intenzivneje posvečati prej spregledani klasiki olja na platnu, pa so okupatorjevi streli pretrgali nit njegove ustvarjalnosti. V bližini njegove Vile Kurnik so ga Italijani namreč aretirali 29. 9. 1942. Njegovo usodo je zapečatila brošura, ki so jo našli pri njem. Preden so ga 1. 10. 1942 ustrelili kot talca, je smel napisati oporoko. In menda je z »nosilci rimske kulture« odšlo ob preiskavi njegovega domovanja tudi precej njegovih del – ta jih očitno niso motila toliko, kot njihov avtor.

Globočnikova knjiga o Smrekarju je delo, ki ga lahko beremo (in gledamo) na več načinov – je (umetnostno)zgodovinska knjiga, ki nam predstavi umetnika skozi prizmo sveta in družbe, v kateri je živel in ustvarjal, je zanimiv in privlačen katalog nekaterih najpomembnejših Smrekarjevih del, je pa tudi pričevanje o času in poglavju slovenske zgodovine, s katerim imamo vedno več dela.

Aleksander Žižek

Ta in ona kolaboracija

Gregor Kranjc, *Hoja s hudičem: okupacija Slovenije in kolaboracija, 1941-1945*. Mengeš: Ciceron, 2014. 401 stran

Pred nami je prevod avtorjeve angleške knjige *To Walk with the Devil: Slovene Collaboration and Axis Occupation, 1941-1945*, ki je prvič izšla pri založbi University of Toronto Press. V njej skuša avtor, po mojem mnenju, kolikor je mogoče objektivno prikazati dogajanje v vojnem času 1941-1945 v razkosani Sloveniji s poudarkom na kolaboraciji z okupatorjem. To žalostno, če ne kar tragično dogajanje, je posledica političnega razkola v slovenskem narodu. V knjigi ni sicer nikjer zapisano, kdaj naj bi se ta razkol začel, mogoče pa je razumeti, kakor da se je začel z okupacijo leta 1941. To pa po mojem mnenju ne ustreza dejstvom. Razkol je nastal z začetkom političnega življenja pri nas po sredini 19. stoletja, ko sta se izoblikovala dva politična tabora, klerikalni in liberalni, zaostril pa se je s pisanjem dr. Antona Mahničja, tedanjega bogoslovnega profesorja v Gorici in poznejšega škofa na hrvaškem otoku Krku. Kot prvak klerikalne struje je Mahnič odredel liberalcem, kot nevernikom, pravico imenovati se Slovence. To seveda ni bilo utemeljeno. Liberalci so bili verniki, hodili so v cerkev, morda nekoliko manj kakor klerikalci, prejeli so zakramente in vsi bili tudi cerkveno pokopani. Klerikalcem so osporavali le močno poseganje v politiko, ker pri tem možnosti za delovanje in uspeh med klerikalci in liberalci niso bile uravnotežene. Klerikalci so imeli na svoji strani Cerkev z organiziranim aparatom duhovščine, ki je za njih sistematično (tudi v cerkvah) agitirala. Liberalci pa niso imeli nič podobnega, le majhno število svojih privržencev. Na tak način liberalci seveda nikoli niso mogli priti na zeleno vejo. Ta razkol tudi tedanji avstrijski državi ni ustrezal in tako je izdala predpis, tako imenovani "Kanzelparagraph", po katerem duhovniki vsaj na prižnicah niso smeli obravnavati političnih tem, zlasti pa ne napadati liberalcev in agitirati za klerikalce. Pri vseh vrstah volitev so bili volilni spopadi pod vsako verbalno ravno in so se pogosto končali

s pretepi ali tudi z noži, daleč nad tedaj običajno fantovsko folkloro.

V ozadju za medvojna dogajanja tudi ni dovolj poudarjeno ali vsaj nakazano, da je bila država SHS oz. poznejša Kraljevina Jugoslavija slabo organizirana in neurejena država zlasti na notranje-političnem in gospodarskem področju. Še največ demokracije je bilo v letih, ko je zasedala ustavodajna skupščina, če seveda izvzamemo obveznost poslancev, da so morali naprej priseči kralju, ko kraljevine ali republike še ni bilo. V stari Jugoslaviji se razmerje med političnima taboroma ni dosti spremenilo, le da so klerikalci v ustavodajnem času bili proti kraljevini in centralizaciji države, liberalci pa za oboje, v glavnem zato, da bi lahko vsaj delno participirali pri oblasti. Klerikalna stranka je v Sloveniji ostala najmočnejša, ker je imela za vodjo dr. Antona Korošca, ki je bil pomemben in izkušen politik že v avstrijskem času. Korošec pa je bil objektivno zelo sposoben politik in nedvomno karizmatična osebnost. Politični razkol je torej tra-

jal naprej. Politične stranke si niso bile le nasprotne, temveč sovražne, člani strank pa si niso bili politični nasprotniki, temveč sovražniki.

Po propadu Avstro-Ogrske monarhije je v novi državi Srbov, Hrvatov in Slovencev nastal na ravni države povsem drugačen spekter strank, med njimi tudi levičarske, s komunistično partijo vred. Beograjska vlada je v noči 30. decembra 1920 sprejela odredbo, znamenito "Obznano", s katero je do sprejema ustave prepovedala vsako komunistično propagando. Za utemeljitev je navedla oceno, da komunistična stranka pripravlja v državi prevrat. Neposredni povod pa sta bili veliki rudarski stavki v Sloveniji in Bosni in Hercegovini, ki sta izbruhnili decembra 1920, in zelo zaostren politični položaj po krvavem zatrtju stavke v Bosni in Hercegovini 27. decembra. Vlada je z odredbo razpustila komunistične organizacije v državi, prepovedala njihova glasila in objave, "ki bi ogrožale mir in red v državi, poveljevale diktaturo, revolucijo in komunistično nasilje..." Komunistični poslanski klub, ki ga je ščitila imuniteta, je v ustavodajni skupščini sicer protestiral, vendar z metodami legalnega parlamentarnega boja ni mogel preprečiti izvajanja vladnih ukrepov. K temu je veliko pripomogel atentat na tedanjega notranjega ministra Srba Draškovića, ki ga je izvršil naročeni morilec, ki je bil prej član Komunistične stranke, v času atentata pa ne več. Toda atentat so pripisali Komunistični partiji. Pri naslednjih volitvah je Komunistična partija dobila precej poslanskih sedežev, ki jih je skupščinski mandatno imunitetni odbor potrdil za regularne, parlamentarna večina pa je tem poslancem odvzela mandat in s tem je bila Komunistična partija v državi prepovedana. Vodstvo stranke in številni člani so šli v ilegalo. Država je to stranko zelo preganjala, posebej izrazito v času ko je bil dr. Anton Korošec notranji minister, ali pa vsaj v vladi, vendar si je do začetka druge svetovne vojne precej opomogla.

V večini opisov Kraljevine SHS oz. pozneje Jugoslavije izhaja, da je bila ta država dokaj demokratična in notranje politično solidna, kar pa sploh ni bila, kar najbolj nazorno kaže proglas diktature kralja Aleksandra leta 1929. Že kmalu po ustanovitvi te države so pričakovali neke družbene perturbacije, ki naj bi jih izvedli zeleni kadri, ki so bili nekoliko razširjeni v Sloveniji, še posebej pa na Hrvaškem. Da to ni bil izmišljen strah, kaže

dejstvo, da je pri Glavnem štabu Jugoslovanske kraljevske armade ves čas med obema vojnama permanentno obstajala posebna Komisija za zatrtje revolucije. Po osebnem nalogu kralja Aleksandra je moral vsak novi notranji minister v zelo kratkem času po nastopu svoje funkcije predložiti načrt za zatrtje revolucije. Da je bila ta država gospodarsko šibka, nacionalno in politično razrvana, se je očitno pokazalo z uveljavitvijo Aleksandrove diktature in v letih po nastopu Stojadinovićeve vlade, ki se je začela naslanjati na fašistično Italijo in nacistično Nemčijo. Na tedaj že neizbežno drugo svetovno vojno se Jugoslavija pravzaprav sploh ni pripravljala in je njena armada že v treh tednih po napadu Nemčije klavrno kapitulirala. Slovenska ljudska stranka je soglašala z naslonitvijo Jugoslavije na sile osi, toda zgolj ob pogoju, da integriteta države ne bo v ničemer okrnjena. Slovenska ljudska stranka kot vodilna stranka v Sloveniji pa je sprejela 30. marca 1941 sklep, da je v primeru nemške zasedbe Slovenije kakršnakoli kolaboracija z okupatorjem tako vodstva stranke, kakor njenih članov popolnoma izključena. "Stranka je sklenila, da za primer sovražne zasedbe slovenskega ozemlja niti stranka sama, niti nobena njena organizacija, niti noben njen funkcionar ne morejo in ne smejo na kakršen koli način sodelovati s sovražno oblastjo ali sovražnimi nacističnimi ali fašističnimi organizacijami." Še pred kapitulacijo jugoslovanske armade je dvor z vlado pobegnil najprej v države na Bližnjem vzhodu, ker angleška vlada ni izdala ustreznih vizumov, kar je storila šele jeseni leta 1941, nato pa je bila v Londonu, kjer je gostovala do sporazuma Tito-Šubašić leta 1944. Dejansko pa angleška vlada jugoslovanski begunski vladi ves čas ni bila naklonjena.

Po hitri zasedbi jugoslovanskega ozemlja so bili ukrepi nemških, italijanskih, madžarskih, in nekaj malega hrvaških okupatorjev do Slovencev dokaj različni. Nemški ukrepi so bili zelo kruti, italijanski vsaj v začetku bolj blagi, madžarski pa so bili nekje vmes. V novo nastali Ljubljanski pokrajini s sorazmerno blago fašistično okupacijo so pod vplivom Cerkve prejšnji slovenski klerikalni politiki priznali priključitev Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji. Ker so Italijani Slovence priznavali kot narod, so jim priznali tako imenovano

* Dr. Alojzij Kuhar: *Beg iz Beograda aprila 1941. Studia Slovenica, Ljubljana – Washington, D. C. 1998, 13.*

“konzulto” (sosvet), v katero je bilo imenovanih kar nekaj prejšnjih politikov klerikalne stranke. Ko se je pozneje v Ljubljanski pokrajini začelo širiti uporniško gibanje, je ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman pri italijanskih oblasteh interveniral za zapornike ali obsojence. Nekaj intervencij je bilo uspešnih. Liberalni tabor kot nasprotnik klerikalcev podpore Cerkve seveda ni imel. V precejšnjem številu se je vključil v novo ustanovljeno Osvobodilno fronto (OF), kjer je imel s Sokoli svojo frakcijo z nekaj zastopniki. Poleg Sokolov so bili v OF še krščanski socialisti, kulturniki in nekatere manjše organizacije. Čeprav je bila OF nekaka koalicija, so od vsega začetka imeli glavno besedo komunisti, ker so imeli izkušnje z ilegalnim delovanjem. Klerikalni tabor in OF sta se radikalno razlikovala glede odpora proti okupatorjem. Klerikalni tabor je bil za čakanje in za sodelovanje z okupatorjem, njihova odločitev bi padla proti koncu vojne, ko bi se že videlo, kdo bo zmagovalec. OF pa je bila bolj ali manj za takojšen začetek upora. Razmere pa za upor v nobeni pokrajini niso bile ustrezne, zlasti ne na slovenskem Štajerskem, Primorskem in v Prekmurju. Toda po sklepu OF se je upor začel. Na Štajerskem so se prve politične skupine začele sestajati in razmišljati o nujnem uporu proti Nemcem že leta 1940, tako npr. v Laškem. Sestajali so se zastopniki vseh strank, posredno prek naročila neki drugi levi stranki tudi Komunistična partija Slovenije. Manjkali so seveda zastopniki Slovenske ljudske stranke. Med pomembnimi člani teh prvih protiokupatorskih gibanj na Spodnjem Štajerskem so bili tudi skoraj vsi primorski Slovenci, ki so zaradi fašističnega terorja zapustili svoje kraje in so se naselili na Spodnjem Štajerskem.

Na slovenskem Štajerskem so okupatorje sprejeli ne ravno z veseljem (ponekod tudi!), pač pa z zadovoljstvom, ker so si od Nemcev obetali dobro gospodarstvo, ki ga v stari Jugoslaviji nikoli ni bilo in red, kot so ga poznali še iz časov Avstroogrske. Okupacija pa je bila, kljub v začetku dokajšnji naklonjenosti prebivalstva, od vsega začetka skrajno kruta, z izselitvijo skoraj vseh intelektualcev na Hrvaško (z Bosno) in v Srbijo, s prepovedjo govora in pisnega občevarja v slovenskem jeziku v javnosti, z izključno nemškimi šolami, s streljanjem talcev za vsako malenkost, z edino obvezno politično organizacijo ultranemškim Heimatbundom, z rasnimi pregledi za sprejem v to organizacijo, z zaščitenci

nemškega rajha (Schutzangehörige des deutschen Reiches), ki so bili brez vseh pravic in so bili namenjeni za iztrebljenje ali pa za smrt v delovnih taboriščih, kar se na srečo na Spodnjem Štajerskem ni izvajalo v velikem obsegu.

Zato se je odpor proti okupatorju začel že jeseni 1941. Kolaboracija v takih razmerah seveda ni bila mogoča, ker okupatorji Slovencev kot narodne enote sploh niso priznavali. Zastopstvo Slovencev je bilo za razliko od Ljubljanske pokrajine tukaj nezamisljivo. Nemški okupatorji so vse svoje ukrepe izvajali prisilno. Tudi po kapitulaciji Italije, ko so Ljubljansko pokrajino zasedli nemški okupatorji, so na tem ozemlju prevzeli blažji (dosedanji italijanski) način okupacije. Medtem ko v Ljubljanski pokrajini slovenski jezik ni bil odpravljen in se je kot učni jezik uporabljal v šolah vseh stopenj, in se je uporabljal tudi v občinski in državni upravi, je bilo to na Slovenskem Štajerskem in na Gorenjskem povsem izključeno. Nemški okupatorji so imeli dva tipa zasedbe, prvega, skrajno ostrega za Spodnjo Štajersko, nekoliko blažjega pa od leta 1943 naprej za Gorenjsko. Od nemške zasedbe Ljubljanske pokrajine se je ohranil blažji sistem, kjer so vendarle priznavali Slovence, vsaj jezikovno. Domala vsi slovenski uradniki so ostali na svojih mestih. Na Spodnjem Štajerskem se od 1941 do 1945 ni smela javno izreči slovenska beseda. Medtem pa so na Ljubljanski univerzi polagali izpite v slovenskem jeziku. Zgodovinar, profesor in akademik Bogo Grafenauer je leta 1944 zagovarjal doktorsko disertacijo, napisano v slovenščini z zelo slovensko tematiko o slovenskih kmečkih uporih.

Večina uradništva je takoj po okupaciji v času od aprila do julija letu 1941 prišla na Spodnje Štajersko iz Avstrije, nekaj celo iz Nemčije. Mlade uradnice – domačinke z meščansko šolo, so zaposlili le na uradu za razdeljevanje živilskih nakaznic, kamor so hodili ponje upravičenci, ki niso znali niti besedice nemškega jezika. Razlika med nemško okupacijo na Slovenskem Štajerskem in okupacijo od 1943 dalje v Ljubljanski pokrajini je bila res velika.

Težišče obravnavane knjige je na proučevanju kolaboracije. Glede na zelo različne izhodiščne razmere pod okupatorjem je bila tudi kolaboracija dokaj različna. Na Štajerskem prave kolaboracije sploh ni moglo biti, ker okupator ni priznaval

nikakršnih prejšnjih (slovenskih-jugoslovanskih) oblasti, kaj šele Slovencev. Izrazov Slovenija, Slovenci, slovensko so se striktno izogibali. Če že ni šlo drugače so uporabljali izraze Windische, Steirer in windisch. Vsi ukrepi nemških okupatorskih oblasti so bili obvezni (rekrutiranje v Wehrmannschaft [paravojaška organizacije Štajerske domovinske zveze – Steirischer Heimatbund], rekrutiranje v nemško armado (Wehrmacht), služenje v delovni službi (Arbeitsdienst), služenje v organizaciji Todt, obvezno kopanje protitankovskih jarkov v domačem ali tudi bolj oddaljenem kraju, rekrutacija mladih 15 in 16-letnih fantov v Volkssturm [tako imenovana Hitlerjeva otroška armada] itd. Edino prostovoljno dejanje naj bi bil vpis (z rasističnim pregledom vred) v Štajersko domovinsko zvezo (Steirischer Heimatbund) že v prvih tednih okupacije, ki pa je bilo v resnici obvezno in se je izvajalo po s strani oblasti določenem urnikom. Pisanje o prostovoljnosti pa sploh ne drži. Pred komisijo so morali priti korporativno vsi ljudje s posamezne vasi na določen dan in uro. V mojem kraju je bila navada, da se pokojnika, ki je ležal na parah ni pustilo samega niti trenutek. V vasi Olešče je dan pred obveznim vpisom umrla neka kmetica. Drugi dan so morali na določeno uro priti vsi vaščani pred komisijo. Rajnica je zaradi tega ostala za nekaj ur sama. Kaj takega ni še nihče do tedaj doživel. Župnik iz Sv. Lenarta nad Laškim, Anton Babič, doma iz Ljutomera, se kot zelo zaveden Slovenec ni želel vpisati v Heimatbund in ni šel pred komisijo. Takoj drugo jutro so prišli ponj gestapovci in so ga brez dokumentov, denarja in najnujnejših potrebščin odpeljali na hrvaško-nemško mejo v Rogatec in ga tam predali hrvaškimi oblastem. Od tam se je lahko vrnil šele po koncu druge svetovne vojne.

V Ljubljanski pokrajini so se prejšnje slovensko-jugoslovanske oblasti v precejšnjem obsegu ohranile in so uradovale v glavnem po starem,

toda pod strogim italijanskim nadzorom. V Ljubljanski pokrajini je sodelovanje z okupatorjem skoraj večinoma temeljilo na prostovoljnosti. Da je ta prostovoljnost šla čez mero se vidi v tem, da so domobranci sodelovali jeseni 1944 v protipartizanski ofenzivi v Gornji Savinjski dolini z nemškimi enotami, prav tako z nemškimi in ustaškimi enotami pri napadih na Kozjansko, kjer je bil ta nemški, ustaški in domobranski napad najhujši od vseh dotedanjih. Prej so seveda bili silno ostri do partizanov in njihovih dokazanih pristašev. Partizani se na tem območju niso nikoli borili z domobranci, ker jih na Spodnjem Štajerskem sploh ni bilo. Enako se je dogajalo leta 1944 pri vdoru prek Sotle na Kozjansko, kjer je nekaj časa obstajalo partizansko "osvobojeno ozemlje", kjer so pri vojaških operacijah nemških enot in ustašev sodelovali tudi nekateri domobranci. Še v zadnjih tednih pred koncem vojne je vodstvo domobrancev poslalo svoje manjše enote v nekaj vasi na Spodnje Štajersko, kjer prej nikoli ni bilo domobrancev, enako kakor ne v Gornji Savinjski dolini in na Kozjanskem, kjer so klavrno končali, ker v teh krajih vsaj nekako po letu 1943 za vsakogar, ki je bil kakorkoli povezan z okupatorji, ni bilo nobene milosti.

Avtor knjige je kolaboracijo izredno dobro opredelil, je pa škoda, da pojma lojalnosti ni omenil. Zelo pravilno pa je ugotovil, da je bila odločitev za sodelovanje z okupatorjem odvisna od boja za preživetje v težkih vojnih časih.

Tudi pri enačenju ravnanja partizanskih in domobrantskih borcev ter njihovih aktivistov, ki ga zdaj na splošno pri nas označujejo kot državljansko vojno, je pisec dokaj zadržan, kar je zelo modro. Državlјanska vojna je zadeva dveh ali več političnih skupin znotraj države, ki se potegujeta za oblast, normalno brez vmešavanja drugih držav.

Jože Maček

»Brez Mure še Mura ne bi tekla«^{*}

Nina Vodopivec, *Tu se ne bo nikoli več šivalo. Doživljanja izgube dela in propada tovarne*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021. 307 strani. (Zbirka Razpoznavanja/Recognitions; 45)

Tekstilna tovarna Mura v Murski Soboti je bila ustanovljena 1947. leta na temelju predvojnih (zaplenjenih) tovarn Janeza Cvetiča in Ludvika Šiftarja. V šestdesetih letih 20. stoletja je zaposlovala že 1500 delavcev in se – poleg tega, da je obvladovala jugoslovanski trg – začela postopoma pojavljati tudi na tujih tržiščih. V tem času je Mura za izobraževanje ustreznih poklicnih profilov ustanovila celo svoj center za vzgojo kadrov. V sedemdesetih letih je število zaposlenih doseglo že 3200, izdelke pa je Mura prodajala tudi v ZR Nemčiji, Veliki Britaniji, Švici, Belgiji, ZSSR ter na Nizozemskem in Švedskem. Konec osemdesetih let je število zaposlenih doseglo celo 6500, posredno je bilo s tovarno povezana četrtnina vsega pomurskega prebivalstva. Mura je bila primer uspešne tovarne, ki je vzpostavljala in sooblikovala specifične družbene odnose in razmerja ter globoko zaznamovala regijo in več generacij ljudi. Močno je bila vpeta v lokalno okolje: od šestdesetih let dalje je sodelovala pri gradnji stanovanj in počitniških kapacitet za delavce, vplivala je na razvoj prometnih povezav, podpirala je umetnost in šport. Prelomnico za Muro je pomenil razpad Jugoslavije in umik z njenega trga, prestrukturiranje ter preusmeritev podjetja na zahodna tržišča. A tudi ta zgodba ni dolgo trajala, leta 2009 je Mura končala v stečaju. To je napovedalo socialno krizo, saj so Murini zaposleni predstavljali dobrih 10 odstotkov delovno aktivnega prebivalstva v Prekmurju. Sledilo je še nekaj poskusov oživitve podjetja (Aha Mura, Arum), leta 2019 je podjetje zadnjič in dokončno zaprlo svoja vrata. Stečaj tovarne pa je

^{*} Ana, delavka Mure, je leta 2009 za časnik *Dnevnik* izjavila: »Brez Mure tod ni nič, brez nje še Mura ne bi tekla!«

pomenil bistveno več od izgube delovnih mest. Šlo je za osebno in družbeno izgubo – izgubo dostojanstva in položaja v družbi –, kar je boleče zarezalo v ljudi na telesni, osebni in družbeni ravni.

Na tem mestu vstopi v zgodbo Nina Vodopivec. Avtorica je svojo knjigo metodološko zgradila predvsem na pogovorih z Murinimi delavkami in delavci, ki jih je s prekinitvami opravljala v letih 2002–2020. V središču njenega zanimanja so bile namreč osebne pripovedi nekdanjih zaposlenih, pretežno žensk, in njihova občutja ob izgubi dela in propadu njihove – nekdanje zelo uspešne – tovarne, ki je zaznamovala tako ljudi kot okolje, v katerem je delovala. Pri tem je avtorica analizirala subjektivne poglede ljudi na Murino zgodbo, njihova občutenja, pričakovanja in hrepenenja, pa seveda tudi strahove, žalost, jezo, obup ter občutke krivde in nemoči. Deindustrializacija (prestrukturiranje) je močno zaznamovala njihova življenja, (raz)vrednotenje dela je dobilo druge poudarke. Ob rob zapisanemu: da delo v postindustrijski dobi dobiva nove konota-

cije, smo na stalni razstavi *Živeti v Celju: Delavsko Celje* v Muzeju novejšje zgodovine ugotavljali že pred desetimi leti, ko smo se spraševali o pomenu dela: je to vrednota, privilegij, pravica, dolžnost, obveznost, obstoj, ustvarjalnost, razvoj, zadovoljstvo – še kaj ali nič (več) od naštetega?

Travmatična izkušnja Murinih ljudi, ki so doživljali tako vzpon kot propad tovarne, je bila tako intimna kot družbena. Avtorica je prišla do spoznanja, da družba ni znala prepoznati in razumeti doživljanja delavk in delavcev Mure ob propadu tovarne in izgubi dela. Tako so pripovedi o psiholoških občutkih ob izgubi dela ostale izključno na ravni individualnega, torej telesnega in čustvenega, a v glavnem neartikuliranega, neslišnega in nerazumljenega, pogosto tudi stigmatiziranega. Ne glede na medijsko odmevnost v postsocialistični Sloveniji na žalost ni bilo zanimanja za poglobljeno razumevanje doživljanja industrijskih delavk in delavcev. Tudi na podlagi medijskih analiz avtorica zaključuje, da je vlada skladno z neoliberalno logiko reševala podjetje (zdravo jedro) in ne ljudi (zaposlenih): *»Medtem ko se je gospodarski subjekt pojavljal v obliki matere (materinsko podjetje), hčere (hčerinske firme) in feniksa, so se delavke in delavci v medijskih poročilih spremenili v številke.«* Takšen neodziv v primeru Mure seveda ni osamljen primer, podobno se je dogajalo tudi v drugih (tekstilnih) tovarnah tako v Sloveniji kot tudi v tujini,

kar avtorica utemeljuje z zgodovinskimi procesi in neoliberalnim preoblikovanjem tako delovnih kot družbenih odnosov.

Temeljni poudarek knjige je, da doživljanja in občutki Murinih delavk za družbo niso bili sprejemljivi, družba je pokazala popolno nerazumevanje in nezanimanje za doživljanja in občutja delavk in delavcev v Muri, umanjala je vsakršna empatija. Prevladala je namreč sodobna paradigma samoodgovornosti na področju dela (*»...kdor ne dela, naj ne jé«*), pa tudi zdravja, kar je (bilo) seveda povezano s spremenjeno (neoliberalno) zaposlitveno in socialno politiko.

Pravzaprav to ni (le) knjiga o tovarni Mura, ampak je avtorica na primeru Mure pokazala vse aspekte deindustrializacije, zlasti z vidika delavk in delavcev. Izgubili so ne le delo in dohodek, še več, izgubili so spoštovanje in dostojanstvo. Pa tudi svoje mesto tako v geografskem kot tudi družbenem prostoru, v katerem ni (bilo) prostora za artikulacijo njihovih občutkov.

Pričujoča monografija Nine Vodopivec je pretresljiva sociološka, antropološka in zgodovinska analiza današnjega časa, ki aplicira širše družbeno dogajanje in je simptom procesov v slovenski družbi.

Marija Počivavšek

KOZA

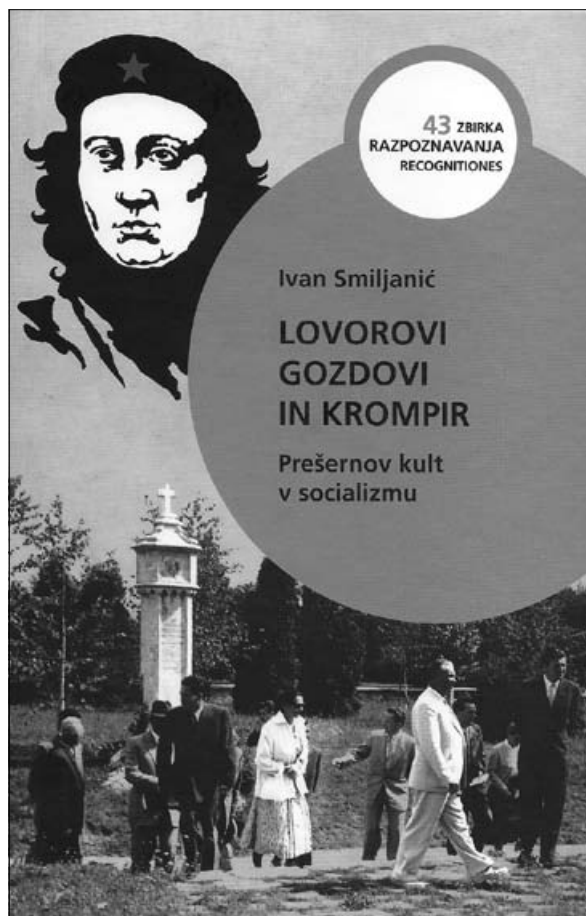
France Prešeren^{*}

Ivan Smiljanić, *Lovorovi gozdovi in krompir: Prešernov kult v socializmu*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2021. (Zbirka Razpoznavanja/Recognitiones; 43); 267 strani.

Polletno predsedovanje Slovenije Svetu Evropske unije se je svečano začelo ob pljuskanju Prešernovega Povodnega moža pod Blejskim otokom, na letališču pa so v čast visokim gostom zazveneli »vsi naródi, ki hrepene dočakat' dan« taistega avtorja. Manjkalo je le malce zanimivega in iskrivega branja o častnem gostu samem, a brez skrbi, za to poskrbi naš listič.

Ivan Smiljanić, zgodovinar mlajše generacije, sicer pa Prešernov »rojak« iz Kranja, je pesnikov duh vsrkaval že od malih nog, strmel nad bolj ali manj bizarnimi idejami svojih someščanov in tvorcev prešernega Disneylanda, v tem projektu pa združil prijetno s koristnim in se podal na popotovanje v jedro Prešernovega kulta. Pri tem početju je resda izhajal iz svojega domačega okolja, a je zgodbo znal spretno in tekoče časovno in prostorsko razširiti na čas od pesnikove smrti do moderne dobe, krajevno pa na celoten slovenski prostor.

Avtor je – z mislijo na najširše kroge bralcev – začel z genezo ustvarjanja pesniških kultov od Homerja, Petrarce, Shakespearja in stanovalcev pariškega Panteona do ruskih velikanov peresa ..., ki so bili za našo zgodbo pomembni kasneje. 19. stole-tje je bilo ravno pravi čas, da se oprimemo primer-nih sidrišč svoje nacionalne samozvesti, (narodi brez imenitnih vojakov in zavojevalcev) pa smo primeren material našli v stanovalcih Parnasa. Prešeren je to postal kljub kakšni privzdignjeni obrvi (Bleiweisa) in kakemu zelo rezerviranemu odzivu (Cerkve). A poti nazaj ni bilo več – Prešeren, ki je imel že sam precej visoko samopodobo (o sebi, bi lahko dodal Sebastjan Cimerotič), je najprej z lah-

koto opravil z neposredno konkurenco (Koseskim), ki ga dandanes poznajo zgolj stremuške študentke slavistike, za njim pa še z vsemi učenjaki, rimarji, malarji in arhitekti, kar jih je kdaj živelo od piskača iz Divjih bab do danes. Cena za to kanonizacijo je bila seveda primerno mefistovsko zabeljena – Fran-ceta so plegli na Prokrustovo posteljo in iz njega po potrebi delali naprednjaka, pobožnjaka, revo-lucionarnega demokrata, protokomunista ali vsaj vernika diamata, vohljali za njegovimi pijanskimi ekscesi ter nezakonskimi otroki, da ne omenjamo naravnost bolestne želje po tem, da bi ga izgrebli, premerili, presvetili in nato preselili v kakšno bolj reprezentativno zadnje počivališče. V zameno za ta deranžma je sicer dobil kakšen obisk (med drugim Aleksandra Karađorđevića in tovariša Tita), svojo brigado (mladinsko delovno in tudi tisto »pravo«), mesto na odrih mitingov in proslav, nagrade in celo svojega »jurja« s precej kratkim rokom traja-nja, in (namesto lastne gore?) nazadnje figo (oblito s čokolado). Čeprav je Prešeren nekakšen človeški ekvivalent Triglava – vedno tukaj in vedno naš, pri-pravljen, da ga s širokim zamahom, kakor škisa, vr-

^{*} Kmetijska obdelovalna zadruga France Prešeren je delovala v Bregu ob Savi. Opomba na str. 13.

žemo na mizo in poberemo »štih« svojih »zopernikov« –, pa njegovo oboževanje kljub vsemu doživlja svoja nihanja – vrhunci sovpadajo s pomembnimi obletnicami rojstva in smrti ter prelomnicami njegovega narodiča (prvo zedinjenje z jugoslovanskimi brati, druga svetovna vojna, obdobje izgradnje nove družbe in človeka in nazadnje še »povratek« Slovencev v Evropo). Ob teh priložnostih radi na grmado oboževanja vržemo še kakšno poleno, in gorje mu, kdor tedaj stoji ob strani.

Po navadi imamo pri govorjenju o mitih in kultih v mislih zlasti njihov simbolični in narodno mobilizacijski pomen, v času, ko »le petica dá ime sloveče« pa moramo sumničavo ošvrkniti tudi finančni motiv vseh prevnetih prodajalcev podob in božjih poti. In tudi to je eno izmed sporočil te vsekakor zanimive in privlačne knjige, ki včasih pove več o nas samih, kakor o Njemu.

Aleksander Žižek

Navodila piscem prispevkov revije *Zgodovina za vse*

Prispevki v reviji so v slovenskem jeziku. V uredništvo sprejemamo lektorirane oziroma jezikovno neoporečne prispevke.

Razprave (rubrika *Zgodbe, ki jih piše življenje*) v obsegu okrog ene avtorske pole, naj vsebuje:

- naslov (ali naslov kot kratek udaren citat, ki mu obvezno sledi še podnaslov)
- besedilo v obsegu okrog ene avtorske pole (do ene in pol), napisano v MS Word, tekst Times New Roman, velikost 12
- avtorski izvleček (sinopsis) do 10 vrstic, priimek in ime avtorja, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, njen naslov, naslov elektronske pošte (sicer privaten naslov in e-pošto). K avtorskemu izvlečku avtor navede okvirno 3 ključne besede
- povzetek v obsegu do 30 vrstic
- vsaj 3 do 6 slikovnih prilog. Ločljivost posnetka vsaj 300 ppi (širina: 1 kolona = 915 pixels, 2 koloni = 1890 pixels). Priloge oddajte ločeno. Med besedilo članka, kjer naj približno stoji konkretna priloga, vpišite legendo, ki vsebuje podnaslov in navedbo vira (avtorstvo, kdo hrani). Za dovoljenja objave za potrebe članka poskrbijo avtorji sami.
- opombe (v formi sprotna opomba (pod črto), na dnu vsake strani, »footnote«), velikost 10. Opombe naj bodo v okrajšani obliki in vsebujejo zgolj napotilo na seznam virov in literature na koncu. Opombe naj bodo pisane enotno. Pri arhivskih virih uporabljamo standardne kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja in smiselno skrajšani naslov in številke strani. (npr.: Gestrin, Slovenske dežele, 12).
- poglavje Viri in literatura na koncu, v katerem so sistematično navedeni vsi uporabljeni viri in literatura. Ločeno se navajajo arhivski viri, literatura, po potrebi tudi časopisje in ustni viri. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu in sicer v celoti, ne skrajšano.

Arhivski viri

arhiv, signatura in ime fonda ali zbirke, tehnično enoto (arhivsko škatlo), številko ali naslov dokumenta.

Primer: Arhiv Republike Slovenije, AS 231, Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945-1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi za dostuje, če navedemo: AS 231, a.š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: Zgodovinski arhiv Celje, SI_ZAC/0024, Mestna občina Celje, številka arhivske škatle, ime ali številka dokumenta (leto).

Literatura – monografije

Priimek, ime avtorja; naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku). Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki

navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku), za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1-2, str. 20-41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848-1991. *Slovenija 1848-1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15-20.

Zapisi

- Besedila v rubriki Zapisi so navadno krajša, zanje pa veljajo enaki pogoji oddaje kot za razprave, ni pa potrebno oddati povzetka in avtorskega izvlečka (sinopsisa).

Ocene (rubrika *Iz knjižne police*) naj vsebuje:

- Privlačen, kratek naslov
- Naslov ocenjenega dela, citiran kot primeri zgoraj
- Besedilo naj obsega okvirno 2-3 strani
- Priloži se ločeno še skenirana naslovnica ocenjenega dela (300 ppi)

Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije.

Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani. Recenzentski postopek je anonimen.

Prispevke naj avtorji pošljejo na naslov uredništva revije: Zgodovinsko društvo Celje (s pripisom za revijo *Zgodovina za vse*), Prešernova 17, SI-3000 Celje ali po elektronski pošti na naslov: batagelj@gmail.com. Za lažji kontakt pripišite še telefonsko številko, za vse ostale informacije pa smo vam na voljo na zgornjih naslovih.

Uredništvo

Naročilnica

ZGODOVINA ZA VSE

☐ Želim postati naročnik revije **ZGODOVINA ZA VSE** in z letnikom naročam izvod(ov).
Letna naročnina (dve številki) je 19 EUR, za dijake in študente 13 EUR.

☐ Poleg prihodnjih želim prejeti še naslednje izvode starejših letnikov po ceni 3 EUR
(Vpišite želen letnik, številko in število izvodov):

Letnik / številka	Izvod(ov)	Letnik / številka	Izvod(ov)

Stroški pošiljanja za stare številke niso všteti.

☐ Uveljavljam študentski popust pri naročnini. (Ne velja za stare številke!)

Podatki o naročniku: ☐ FIZIČNA – ☐ PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja:

Ulica, hišna številka:

Poštna številka, kraj:

E-naslov:

Davčna številka (za pravne osebe): Davčni zavezanec: ☐ DA ☐ NE

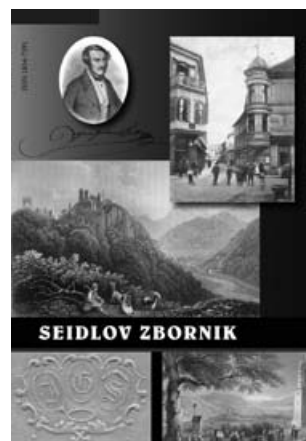
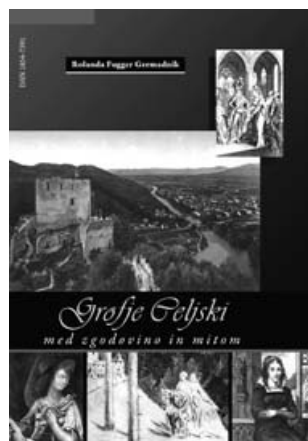
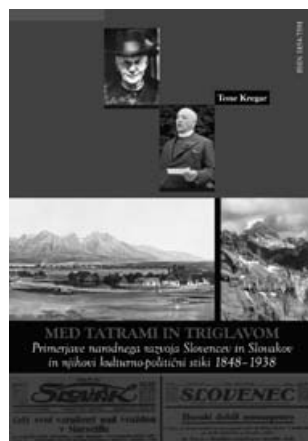
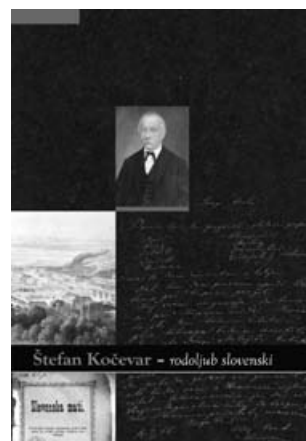
Način plačila (ustrezno označite): ☐ po predračunu (za pravne osebe) ☐ po povzetju (za fizične osebe)

Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.

Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: Podpis (žig):

Naročilnico pošljite na naslov:
Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; info@zdc.si
<http://zdc.si/index.php/zgodovina-za-vse/>

DA, naročam(o):

- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 16]: več avtorjev **SEIDLOV ZBORNİK** (16 €)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 15]: Janez Cvirn **DUNAJSKI DRŽAVNI ZBOR IN SLOVENCİ (1848–1918)** (19 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 14]: Rolanda Fugger Germadnik **GROFJE CELJSKI MED ZGODOVINO IN MITOM** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 13]: Marija Počivavšek **EN GROS & EN DETAIL** (19 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 12]: več avtorjev **OROŽNOV ZBORNİK** (12 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 11]: Andrej Pančur **JUDOVSKA SKUPNOST V SLOVENIJI NA PREDVEČER HOLOKAVSTA** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 10]: Tatjana Rozman **POJOČI KASTRATI – (ZLO)RABLJENO TELO NA ODRU** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 9]: Andrej Studen **PIJANE ZVERINE** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 8]: Janez Polajnar **»PFUJ! TO JE GERDO!«** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 7]: Filip Čuček **USPEHI SPODNJEŠTAJERSKIH SLOVENCEV V TAAFFEJEVI DOBI** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 6]: Tone Kregar **MED TATRAMI IN TRIGLAVOM** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 5]: Marija Mojca Peternel **CILLIER WOCHENBLATT (ZEITUNG)** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 4]: več avtorjev **ŠTEFAN KOČEVAR – RODOLJUB SLOVENSKI** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 3]: Branko Goropevšek **ŠTAJERSKI SLOVENCİ, KAJ HOČEMO!** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 2]: Aleksander Žižek **NAŠIM ZVESTIM, LJUBIM CELJSKIM MEŠČANOM** (16 EUR)
- ☐ izvod(ov) [Zgodovini.ce 1]: Andrej Pančur **V PRIČAKOVANJU STABILNEGA DENARNEGA SISTEMA** (16 EUR)

Stroški pošiljanja niso všteti.

Podatki o naročniku: ☐ FIZIČNA – ☐ PRAVNA OSEBA (ustrezno označite)

Ime in priimek / Naziv podjetja:

Ulica, hišna številka:

Poštna številka, kraj:

Davčna številka: Davčni zavezanec: ☐ DA ☐ NE (ustrezno označite)

Način plačila (ustrezno označite): ☐ po predračunu (za pravne osebe) ☐ po povzetju (za fizične osebe)

Naročilnica obvezuje Zgodovinsko društvo Celje in naročnika.
Zgodovinsko društvo Celje ni zavezanec za DDV (1. odstavek 94. člena ZDDV-1).

Datum: Podpis (žig):

Naročilnico pošljite na naslov:
Zgodovinsko društvo Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
tel.: 03/42 86 412; faks: 03/42 86 411; info@zdc.si
www.zdc.si

6. novembra 1918 je Slovenski narodni svet pod vodstvom dr. Ernesta Kalana (1883–1956) prevzel politično oblast v Celju. Na mestni hiši so prvič v zgodovini zaplapolale slovenske trobojnice. Maja 1921 je bil kot prvi slovenski župan Mestne občine Celje izvoljen celjski odvetnik in nekdanji deželnozborski poslanec celjske okoliške občine dr. Juro Hrašovec (1858–1957).

»Tretjič že smo zbrani danes na tem mestu, da slavimo velik praznik osvobojenja. Danes sicer ni državni ali narodni praznik, a za nas Celjane je danes zelo važen praznik. Saj smo po stoletjih sramotne sužnosti danes definitivno prevzeli to nekdanj tako mogočno nemško trdnjavo. Kako smo bili Slovenci v tem mestu prezirani, posebno na magistratu, kjer so se šopirili odpadniki, mi pa, ki smo si ohranili ponos in značaj, smo bili zatirani in zaničevani. Nemška pesem je odmevala po teh ulicah, mi pa smo morali molčati in se skrivati po stanovanjih. Če pa smo imeli kako slavnost, ni smelo biti godbe, ne slovenskih zastav, niti slovenskih znakov nismo smeli nositi, niti v skupinah in po glavnih ulicah nismo smeli hoditi. Vojaštvo nas je moralo hraniti pred napadi nahujskane fakinaže, ki nas je pretepala, opljuvala in nam razbijala okna in napise. Vse naše pritožbe so odmevale kakor od gluhih sten. Obupavali smo že, ker smo videli, da se vedno bolj potapljamo v nemški povodnji. Bati se je bilo, da nam ugasne zadnja iskra upanja v boljšo bodočnost. Samo sanjali smo še, da pride odnekod pomoč. In te sanje so postale resnica! In tako je prišlo osvobojenje, katerega posledica je, da so z današnjim dnevom prevzeli Slovenci upravo tega mesta, in da je prej teptana slovenska trobojnica zaplapolala po naših ulicah.

Tebi, celjsko mesto, in Tebi, prebivalstvo, naj velja prvi pozdrav prvega slovenskega župana v Celju! (Burno vzklikanje naroda). Razcvitaj se in napreduj! Raduj se, ker danes obhajaš veliki dan svojega vstajenja! Mesto Celje naj bo vedno imenovano med najlepšimi in najprijaznejšimi kraji naše velike, lepe domovine.«

Dr. Juro Hrašovec
(Slavnostni dan v Celju, Nova doba, 12. 7. 1921)

Zgodovinsko društvo Celje

Znanstveni simpozij

»IN TE SANJE SO POSTALE RESNICA!«

Dr. Juro Hrašovec – prvi slovenski župan Celja

**Muzej novejšje zgodovine Celje,
27. september 2021**

Prispevki s simpozija bodo objavljeni v drugi letošnji (tematski) številki revije Zgodovina za vse, ki bo izšla decembra 2021.

ZGODOVINA ZA VSE

Izdalo in založilo: Zgodovinsko društvo Celje®
Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje, tel. 03 42 86 412, www.zdc.si

Uredniški odbor: Borut Batagelj, Bojan Cvelfar, Dragica Čeč,
Jure Gašparič, Tone Kregar, Jurij Perovšek, Marija Počivavšek,
Ludwig Steindorff, Hrvoje Petrić, Andrej Studen, Aleksander Žižek

Urednik: Borut Batagelj

Računalniška priprava stavka: Andrej Mohorič

Prevod izvlečkov v angleščino: Simon Zupan

Prevod povzetkov v nemščino: Tina Bahovec

Univerzalna decimalna klasifikacija prispevkov:
Osrednja knjižnica Celje, Domoznanski oddelek

Tisk: Grafika Gracer

Za znanstveno vsebino člankov odgovarjajo avtorji.

Naslovnica:

Ivan Dečko, na prelomu stoletja vodilni spodnještajerski slovenski deželnozborski poslanec
(Domoznanski oddelek Osrednje knjižnice Celje)

Zadnja stran ovoja:

Izgon družine Košir, 1. december 1941, Preveg – Polšnik. (Zasavski muzej Trbovlje)

Revija izhaja v dveh številkah letno

Naklada: 300 izvodov

Finančna podpora za natis revije:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije
Mestna občina Celje

ISSN 1318-2498 (Tiskana izdaja)

ISSN 2630-4325 (Spletna izdaja)

Revija je uvrščena v podatkovne baze Scopus, EBSCOhost in ProQuest.

The journal is listed in the databases Scopus, EBSCOhost and ProQuest.

Povzetki razprav so objavljeni in indeksirani v publikacijah *Historical Abstracts* in *America: History and Life*.
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in *Historical Abstracts* and *America: History and Life*.

Letna naročnina: za posameznike in ustanove 19 €, za študente 13 €.

Cena številke v prosti prodaji je 11 €.

Naročila: info@zdc.si